

Szerkeszti: Réz Pál (főszerkesztő),
Radnóti Sándor (bírálat), Várady Szabolcs (vers), Závada Pál (széppróza),
Fodor Géza, Szalai Júlia

Szerkesztőbizottság: Bodor Ádám, Dávidházi Péter, Domokos Mátyás,
Göncz Árpád, Kocsis Zoltán, Lator László, Ludassy Mária,
Rakovszky Zsuzsa, Vásárhelyi Júlia.

Tördelőszerkesztő: Környei Anikó. A szöveget gondozta: Zsarnay Erzsébet

TARTALOM

- Rába György:* Régi fénykép • 631
Földlakó • 632
A tele bőrönd • 632
- Horváth Elemér:* carla reuben • 633
téli reggel • 633
a meglepetés • 634
- Kántor Péter:* A padban • 635
- Kis János:* Lukács György dilemmája • 636
- Lengyel András:* A forradalmak „furcsa párosa”
(Móra Ferenc és Zdravetz István) • 667
- Kovács András Ferenc:* Kavafisz-átiratok
Lépcsőházakban • 679
És felkönyökölttem, elnyújtóztam
a hálófülkék gyúrt fekhelyein • 680
Egy félóra • 680
1903 napjai • 681
A bekötött váll • 681
Hadd jöjjenek... • 682
Csak olvasgatni jött • 682
- Tatár Sándor:* Egyszer folt, hol nem folt • 682
- Gáti István:* Anyám és Szörény Rezső • 684
- Kicsi Sándor András:* Ördöglánycsirke • 685
- Ferdinandy György:* Villa Panty • 687
- Miklya Zsolt:* ahogy torkomnak • 696
- Falcsik Mari:* Álmodozás 1975 • 700
Hajnal • 701
Végül • 701

- Henry James–Edith Wharton: Levelek (Vallasek Júlia fordítása)* • 702
Darányi Sándor: Limbuson • 718
Vörös István: Az irodalom elsíratása (Regényrészlet) • 719
Várady Szabolcs: Éjszakai járat • 730
 Utóhang • 730
 Kaliforniában egy dán falu • 731

FIGYELŐ

- Schein Gábor–Tózsér Árpád–Bodor Béla: Három bírálat egy könyvről (Várady Szabolcs: A rejtett kijárat)* • 732
Petri György: [Versszakelemzés] • 753
Báthori Csaba: A gazda bekerít (Lackfi János: Hófogók) • 754
Mesterházi Mónika: „Tudd meg magad” (Falcsik Mari: Sanzon nehéz időkben) • 757

Megjelenik havonta. Felelős kiadó: Réz Pál. Vörösmarty Társaság
Levélcím: HOLMI c/o Réz Pál, 1137 Budapest, Jászai Mari tér 4/A
Terjeszti a Nemzeti Hírlapkereskedelmi Rt. és a regionális részvénytársaságok
Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletág
Előfizethető közvetlenül a postai kézbesítőknél, az ország bármely postáján,
Budapesten a Hírlap Ügyfélszolgálati Irodákban és a Központi Hírlap Centrumnál
(Bp. VIII., Orczy tér 1. Tel.: 06 1/477-6300; postacím: Bp. 1900)
További információ: 06 80/444-444; hirlapelofizetes@posta.hu
Előfizethető még postai utalványon Závada Pál címén (1092 Budapest, Ráday u. 11–13.)
Előfizetési díj fél évre 1500, egy évre 3000 forint, külföldön \$35.00, illetve \$70.00
Nyomtatta az ADUPRINT Kft. Vezető: Tóth Béláné

Rába György

RÉGI FÉNYKÉP

Jön az ígéret napja hív az óra
évi egyszeri bolondozóra
kezdése lesz egy időszámításnak
addig is minden nap csodás nap
belül máris szikráznak égnek
kápráztató csillár- és lámpafények
jólesik most bökdösődni vihogni
a szuszékból előkerül sok csipkeholmi
susogva labdáznak pár férfinévvel
vigyázva hogy ne ejtsék el
a torok kiszárad a bőr is beleborzong
csupa mediterrán Antibes csupa Sunion-fok
ó azok a visszhangot ébresztő nevek
mikor még nem is hordoznak történetet
viselőik szerencsétlenkednek a túlsó
parton a róluk mesélt kép mennyire túlzó
ha szavuk arra téved hogy a lányok
úgy emlegetik őket mint az Újvilágot
és hogy is lesz ha derekukat átölelve
suttogni kell a rózsás kürtőbe fülükbe
szerenádba valót tartson ki mint a magas C
a fruska egész éjjel álmatlan emlegetné
vagy pajkosan földre tett zsebtükörből nézni
milyen muris szoknya alatt mit hord a tanár néni
s közben szorongni a csitri mindezt hogyan fogadja
beleizzad micsoda vész a férfijelölt homloka marka
körben falhoz tapadva fecskéfészkek a gardedámok
elandalodva irigykedve szemlélik a mulatságot
középpontban a párok mindnek a gyomra görcsben
tudják nem lesz az életben ekkora céció több sem
a félig szédült félig rémült rajt le is fotografálják
a képen kétségbeesetten szorongatja ki-ki párját
hús-harminc esztendő múlva a fotón elrövedeznek
ki lehet az a kifakult arc a lány vagy a fiú mellett

FÖLDLAKÓ

Szunnyadnak benn a fában
a sorsuk légió
gerenda talpfa asztal
szekrény zsámoly dikó
és palló ami két part
közt visz a vízen át
és bot tested a romlót
segíti jó barát
karó is mire tőke
rokolyája borul
táblás út menti oszlop
célt mutat jámborul
és megérheted azt is
karabélyon tusa
s néha baseballütő mint
a düh önkényura
az ezerféle lét így
bennem is szendereg
mit tudnak hajnalomra
rólam az emberek
szemükben majd szövetség
leszek testvériség
s tajtékzó ennek eddig
nem láttál soha még
akkor gondold meg én is
sarjadok szikkadok
csak a föld az egyetlen
ami táplálhatott

A TELE BŐRÖND

Tele bőrönddel
hiszen mindenki így megy el
utazótáskájában még egy alkotás
talán a főmű vázlata
egy fölfedezés formulája
vagy mulatságos plüssállat a gyerekeknek

szemtől szembe egy mosoly vigasza
 egy engesztelő szó a nyelv hegyén
 vallomás a dupla fedél rejtekében
 lélekcserre megzápult vágya
 a másnapra ígért válaszadás
 az örök béke képlete

Horváth Elemér

CARLA REUBEN

ezt a bronzvörös fényes hajzatot
 amely szomszédom arcát övezi
 csornán láttam 11 évesen
 ilyen lehetne berger sári ma
 ha nincs az a brutális történelmi „ha”
 amely által vagyok aki vagyok
 vacsoránál elmesélem neki
 hogy mire emlékeztet a haja
 két hete ismerjük egymást csupán
 s az idők kezdetétől is
 kezemre teszi kezét én hagyom
 itáliára tereljük a szót
 ahol megfordultunk fiatalon
 én diákként ő nászútján a férjével
 lángoló haja tiszta tizián

TÉLI REGGEL

a két öreg
 akik a járdán sietnek
 türelmes léptekkel
 valami jövendő felé
 határozottan tündér tünemény
 az asszonyka
 a férfi karján csüggve szárnyalón
 és majdnem irreálisan

tavaszi hóbuckák között
 nem is látja a kiderült eget
 s a férfi éppoly céltalan
 majdnemhogya szentkristófian
 viszi óvatosan
 a téli tömegben
 amelynek abszolút fogalma sincs
 hogy hajnalban
 egymás karjában aludtak el
 ezen a planétán
 ebben a kicsi konkrét végtelen
 mindenségben
 amely egyszerűen csak csodálatos
 s nélkülük nem is létezik

A MEGLEPETÉS

igen engemet meglepett ahogy
 ágyba hívtál ezt a rettenetes
 embert aki mindig szívélyesen
 köszöntött ha találkozott veled
 s ment a dolga után amíg...
 amíg egy napon nem bírtad tovább
 s ágyba hívtál olyan egyszerűen
 hétköznapian ahogy jó estét
 ejtettél ki a szádon te kicsi
 tiziánhaju nő bevallom meglepett
 ami nem lepett meg többé még meglepőbb
 hogy életed minden pillanatában
 meglepetés voltál mindenkinek
 aki szerethetett az vagy ma is

Kántor Péter

A PADBAN

Ülök a padban,
a harmadik általánosban,
és hallgatom az Ilonka nénit.
Fenn áll a dobogón a tábla előtt,
vagy a padsorok előtt járkál,
és magyaráz valamit piros arccal.
Hirtelen, mintha a szoknyája alá látnék,
döbbsenten és szégyenkezve fedezem fel:
Nem nagy ész az Ilonka néni.
Pedig ő a mi tanító nénink.
Hogy lehet az? Jól van ez így?
Jól vagy sem, magyaráz valamit tovább,
ülök tovább én is a padban,
nézem a táblát, a táblán a szavakat,
a mindenféle mondatokat,
ahogy váltakoznak, cserélődnek,
és, de, nem, igen, is –
csak ezek állandóak,
csak az Ilonka néni nem tudja,
nem veszi észre;
csupa obskúrus vágy, parancsolat,
zagyvaságok vására,
bóvli bővli hátán,
guruló igazgyöngy,
és hazug és nevetséges
és borzalmas dolgok.
És csak ülök a padomban,
időnként szeretnék felállni,
kimenni és letörölni a táblát,
és felírni valami jót,
vagy áthúzni valamit, kijavítani az egészet,
de mindig az Ilonka néni magyaráz,
vagy aki helyettesíti az Ilonka nénit.
Fészkelődök a padban,
figyelek, persze hogy figyelek,
de közben nagy, kéményes hajót rajzolok,
vagy levelet küldök a szomszéd padsorba
és várom a választ türelmetlenül,
várom az időt, amikor majd
kiszabadulok a padomból,

felugorhatok és rohanhatok szabadon,
 táblától tábláig,
 én is írok majd rájuk,
 törölök, javítok, ameddig kell,
 amíg ki nem jön valami értelmes dolog,
 az jó lesz!
 Ülök a padomban,
 nézem a táblán a szavakat,
 váltakoznak, cserélődnek
 hazug és nevetséges,
 és borzalmas
 és mindenféle mondatok.

Kis János

LUKÁCS GYÖRGY DILEMMÁJA

Lukács György életpályájának központi problémája az 1918–19 telén végrehajtott fordulat: csatlakozása a kommunista mozgalomhoz és világnézeti azonosulása a marxizmussal. Ez az esemény új megvilágításba helyezte addigi fejlődését, és döntően befolyásolta mindazt, amit később gondolt és tett. Ahhoz, hogy az egészet értsük, értenünk kell az életre szóló döntést.

De úgy tűnik, nem érthető.

Hipotézisek

1918 novemberében megíródott A BOLSEVIZMUS MINT ERKÖLCSI PROBLÉMA, mely erős érvekkel szolgált a kommunizmus elfogadása ellen.¹ December végén vagy január elején a szerző már a KMP tagja volt. A BOLSEVIZMUS és a kommunista mozgalomhoz való csatlakozás között nem következett be semmilyen külső esemény, mely Lukács szemléletét módosíthatta volna. Belső eredetű – Lukács gondolkodásának dinamikájából származó – magyarázat sem ismeretes. Közei barátait, a Vasárnapi Kör résztvevőit, akikkel azokban a hónapokban minden etikai és politikai problémáját megosztotta, sokkhatásként érte a bejelentés, hogy belépett a pártba.

„Megtérése két vasárnap között történt: Saulusból Paulus lett”, mondta Lesznai Anna. „Amikor Lukács tudtul adta a kommunizmushoz való megtérését, senki sem tudta, mit jelentessen ez”, nyilatkozta Hauser Arnold.²

Hogyan kell hát értelmezni ezt a rejtélyes fordulatot? Az egyik ismert válasz Heller Ágnestől és Márkus Györgytől származik. Ennek lényege az, hogy Lukács 1918-as döntése nem a semmiből jött. Premarxista korszakában végig azokkal a problémákkal küzdött, melyekre aztán a marxizmusban talált választ. Márkus erőteljes megfogalmazása szerint: „Ha összehasonlítjuk az 1918 decemberében megjelent A BOLSEVIZMUS MINT ER-

KÖLCSI PROBLÉMA-t az ezt néhány hónappal követő (még a proletárdiktatúra előtt írt) TAKTIKA ÉS ETIKA-val, ugyanazon problémafelvetéssel, nem egy vonatkozásban párhuzamos gondolatmenetekkel, sőt egybehangzó megfogalmazásokkal is találkozunk. [...] S valóban úgy tűnik, csak egy végső akarati döntés köti össze – elemezhetetlenül és megmagyarázhatatlanul – e két álláspont hiatus irrationalisát. De éppen ennek a szakításnak – a művekben is világosan tükröződő – hihetetlenül éles volta utal paradox módon rögtön arra, hogy a két, immár szélesebb értelemben vett alkotóperiódus összefüggését nem lehet egyszerűen elintézni a »diszkontinuitás« vagy a »hiatus« fogalmaival. [...] Ahol a válaszok polárisan ellentettek lehetnek, ott a kérdésnek kell azonosnak lennie.”³

Márkus két egymástól jól megkülönböztethető kritérium segítségével értelmezi a folytonosság meglétét vagy hiányát. Az egyik procedurális: észérvek kötik-e össze Lukács premarxista korszakát marxista korszakával, vagy *hiatus irrationalis* választja el a kettőt, melyen „vak” ugrás lendít át. A másik tartalmi: van-e közös a korai és a későbbi nézetekben (ha a válaszok terén nincs, akkor legalább a kérdések terén), vagy minden (még a kérdésfeltevés is) kicserélődik. Márkus megoldása úgy szól, hogy a tartalmi kapcsolat fennmarad (a kérdések állandók), tehát a *hiatus irrationalis* léte is kizárható. Nevezzük ezt *kontinuitási hipotézisnek*.

Csak hogy a fő kérdések állandóságából nem következik, hogy az átmenet a mérlegelés és argumentáció szokásos lépéseiben ment végbe. A két kritérium között csupán kölcsönös vonzás állapítható meg, nem szükségszerű kapcsolat. Kézenfekvő a vélekedés, hogy minél radikálisabb a végrehajtandó gondolati fordulat, annál nehezebb észérvek útján megvalósítani – és minél erősebb a készenlét az irracionális ugrásra, annál radikálisabb lehet a fordulat. De azért nem lehetetlen, hogy az irracionális ugrás lényeges gondolatokat változatlanul hagyjon, és az sem, hogy egy folyamatos érvelési láncolat két végpontja között ne maradjon érdemi közösség.

Maga Márkus is azt mondja, hogy a BOLSEVIZMUS és a TAKTIKA szinte hajszálla azonos módon írja le a megoldandó problémát, csak épp a válasz előjele különbözteti meg őket. De ha így van, akkor bizony – akár állandók Lukács kérdései, akár nem – okkal feltételezzük, hogy létezik a *hiatus irrationalis*. Nevezzük ezt *diszkontinuitási hipotézisnek*.

Vajda Mihály terjedelmes esszéje – A DIALEKTIKA NYOMÁBAN – LUKÁCS 1918–1919-BEN⁴ – mintha az utóbbi mellett foglalna állást: „Egyértelműen állíthatjuk, hite változott meg. Képessé vált osztani a hitet, hogy a rosszból jónak kell származnia, mert a szocializmusnak meg kell valósulnia.”⁵ Vajda azonban nem mond eleget a fordulat természetéről ahhoz, hogy egészen tisztán lássuk, melyik hipotézis pártján áll.

A diszkontinuitási hipotézist határozott egyértelműséggel az a Bence Györggyel közösen írott vázlat fogalmazta meg, melyben közvetlenül Lukács halála után próbáltuk felrajzolni és értékelni a filozófus gondolkodói pályáját.⁶ Lukács elhatározásának azért nem látni az indokait – állítottuk itt –, mert nem is volt racionálisan megindokolva. Valami más helyettesítette az észérveket. Ez a „más” Lukács személyiségében keresendő. Kellott legyen valami Lukácsban, ami a minden ésszerűséggel dacoló döntés felé űzte ellenállhatatlanul.

De ha volt ilyen hajtórugó: hogyan fejtette ki a hatását? A kérdésre két különböző válasz adható, és mi mindkettőt megpendítettük.

Az egyiket *decizionista hipotézisnek* nevezném. Ez azt mondja, hogy az elhatározás hátterében semmi más nincs, csak maga az elhatározás. Lukács indokok nélküli, „vak” döntéssel foglalt állást előbb a bolsevizmus ellen, majd mellette.

Nevezzük a másodikat a *konverzió hipotézisének*. Ez szó szerint veszi a Lesznainál és

Hausernél található vallási utalást. Azt feltételezi, hogy valamikor 1918 novembere és 1919 januárja között Lukácsot valóságos megtérésélmény érte. Az élmény új megvilágításba helyezte az ismert tényeket és összefüggéseket, módosította a versengő alternatívák értékelését, a mellettük és ellenük szóló megfontolások erőssorrendjét. Ez a szemléletbeli változás indokolta volna meg Lukács számára, hogy a döntésén is változtatnia kell. A döntés felülvizsgálatát tehát észérvek – Lukács világertelmezésének módosulásai – indokolták, de a világertelmezés módosulása mögött nem észérvek voltak, hanem egy racionálisan nem magyarázható megvilágosodási esemény.

Az 1971-es vázlat a konverzióra helyezte a hangsúlyt, anélkül, hogy világosan megkülönböztette volna ezt a pusztá akarati elhatározástól. Abból indult ki, hogy Lukács mély válságot élt át az 1918 előtti évtizedben; etikai és kultúrfilozófiai kutatásai közvetlenül erre az egzisztenciális válságra keresték a megoldást. Végső kétségbeesésében fordult a bolsevizmushoz.

Választása, vontuk le a következtetést, nem származhatott racionális belátásból. Mi több, nem egyszerűen *híján volt az ésszerű* indokoknak – minden ésszerű indoknak *el-lentmondott*. Lukács tudta ugyan, hogy a bolsevizmus tarthatatlan, mégis hinni akart benne, mert másban már végképp nem tudott megkapaszkodni, és minden érv, mely amellettszól, hogy nem volna szabad hinnie, csak megerősítette abban, hogy hite valódi és megingathatatlan.

Amikor ezt írtuk, Lukács kommunista fordulata nem pusztán az ő szellemi és politikai életrajzának eseményeként foglalkoztatott bennünket. Azzal, hogy lépését irracionálisnak neveztük, egy jóval általánosabb gyakorlati tanulságot mondtunk ki: ha a kommunizmust már színre lépésének pillanatában sem lehetett „az értelem feláldozása” nélkül elfogadni, hogyan lehetne történetének ismeretében intellektuális jóhiszeműséggel kirtartani mellette. 1971-es vázlatunk fontos állomás volt a rendszerrel való szakítás útján.

A rendszer azóta összeomlott, s ideológiája már jóval a bukása előtt teljesen kiüresedett. A kommunizmus csábítása a régmúlté; Lukács hajdani, fatális döntése nem vet föl élő politikai kérdéseket. Más motívuma kell legyen annak, ha az ember visszatér az 1918–19-es fordulat értelmezéséhez.

Az itt következő írást két indíték vezeti. Az egyik személyes természetű. Pályám kezdetén a Lukács-kör utolsó nemzedékéhez tartoztam; ahhoz, hogy a saját történetemről számot tudjak adni magamnak, értenem kell annak a filozófusnak a történetét, akinek a művei utamra bocsátottak. Utoljára az elszakadás pillanatában tettem – Bence Györggyel közösen – kísérletet e történet értelmezésére. Mivel az interpretációval épp a legfontosabb pontján ma már nem értek egyet, úgy érzem, nem is kerülhetem meg, hogy mai felfogásomat végig gondoljam és papírra vessem. A másik indíték merőben filozófiai. Az utolsó években erősen foglalkoztat a morális dilemmák problémája, és Lukács a maga sorsdöntő választását morális dilemmaként fogta föl. Miközben értelmezni próbálta az előtte álló alternatívát, az etika történetében először dolgozott ki fogalmi eszközöket a morális dilemma jelenségének elemzésére.

Az itt következő értelmezés a diszkontinuitási hipotézis mindkét változatát bírálni fogja. Egy harmadik hipotézisre teszek javaslatot, melyet *deliberatív hipotézis*nek nevezek.

Gyakorlati deliberáción azt a döntést megelőző gondolati folyamatot értjük, melynek során az ember mérlegre teszi lehetséges céljait, megvizsgálja az indokokat, melyek amellettszól, hogy ezek választásra érdemesek, majd rangsorba rendezi a próbát kiálló célokat; számba veszi a rendelkezésre álló eszközöket, be-

legondol ezek alkalmazásának következményeibe, és egybeveti az eredményt a célok rangsorával. A folyamat iteratív, újra és újra visszatérhet akár a célok, akár az eszközök mérlegeléséhez.

Ideális esetben addig folytatjuk a deliberációt, míg észre nem vesszük, hogy preferenciáink s a megvalósítás lehetőségeiről és költségeiről alkotott elgondolásaink immár megszilárdultak: fel vagyunk készülve a döntésre. Előfordul azonban, hogy amikor a döntést meghozzuk, a deliberáció még nem jutott nyugvópontra. Vagy azért, mert lényeges tényeket csak az elhatározás megszületése után ismerünk meg, s ezek fényében újra kell kezdenünk a mérlegelést. Vagy azért, mert idő előtt döntöttünk.

A korai döntés nem okvetlenül felelőtlenül elhamarkodott döntés. Egyszerűen szorít az idő, és úgy tűnik nekünk, hogy álláspontunk nagyjából kialakult már – csak a döntést követő belső elégedetlenség világít rá, hogy még instabil. Ilyenkor újra kell kezdenünk a fontolgatást és mérlegelést.

Nem azt állítom, hogy Lukács személyiségének sajátosságai figyelmen kívül hagyhatók volnának, amikor fordulatáról számot próbálunk adni. Ritkán történik meg, hogy egy bizonyos választás a szó szoros értelmében levezethető legyen a mérlegelésbe bevont megfontolásokból. Az pedig soha, hogy a számba veendő megfontolások csak úgy ránk kényszerítsék magukat. Alkatunk lényeges szerepet játszik abban, hogy milyen döntési problémák vonják magukra a figyelmünket, miként folytatjuk le a döntést megelőző deliberációt, hogyan zárjuk le a mérlegelés folyamatát, és hogyan hozzuk meg a döntést. Ez azonban minden gondolkodási folyamatról elmondható, nemcsak az olyanokról, melyek „vak” döntésben végződnek, vagy valamiféle megvilágosodási élménnyel veszik kezdetüket. Más dolog azt mondani, hogy az észérvek nem merítik ki az emberek választásait, és egészen más dolog azt mondani, hogy egy bizonyos ember egy bizonyos választása mögött nem is voltak észérvek. Az utóbbi az, amit tagadok.

Ha tehát azt mondom, hogy Lukács racionális deliberáció útján közelítette meg 1918–19-es döntését, nem kerülök szembe azokkal a bizonyítékokkal, melyek részint fiatalkori személyiségének mély vallásos szükségletéről tanúskodnak, részint pedig arról a hajlandóságáról, hogy az alternatívákat a végsőkéig kielemezze. Nem azt állítom, hogy e vonások ne befolyásolták volna őt a kommunizmus választásában, hanem azt, hogy választása nem ezeknek a pszichológiai motívumoknak a pusztá kifejeződése volt. Lukács rendkívüli morális és intellektuális felelősségtudattal szembesítette lelki igényeit azzal, amit a világról, az emberekről, a társadalmi intézményekről, a kultúráról és az erkölcsről tudott vagy tudni vélte, és döntését ahhoz igazodva hozta meg, amit ez a szembesítés mutatott neki.

Ennek az írásnak a döntő háttérföltevése szerint Lukács választása azért billent át az ellenkezőjébe, mert a BOLSEVIZMUS álláspontja instabil volt; újragondolása során megváltozott a választási helyzet leírása; ez a változás argumentumokon alapult, tehát racionálisan értelmezhető és vitatható.

A gondolati folyamat rekonstruálásához akkor találjuk meg a kulcsot, ha megértjük, hogy miért kezdte újra Lukács az egyszer már megszakított deliberációt. Úgy vélem, ehhez nem kell semmiféle külső eseményre rámutatnunk. Lukács gondolkodása elégséges belső indítékot tartalmazott az újrakezdéshez.

Hipotézisem úgy szól tehát, hogy a BOLSEVIZMUS-ban megfogalmazott döntés egy még lezáratlan deliberációs folyamat kellős közepén rögzült. Ez az esszé az őszirozás forradalom első heteiben született; a magyar értelmiségnek az a része, mely Lukácshoz hasonlóan szenvedélyesen elutasította a háborút, forrongásban volt, a kommunista

mozgalom megjelent a horizonton mint választható lehetőség: halaszthatatlanná vált az állásfoglalás. Egy esetleges körülmény – a *Szabadgondolat* című lap felkérése – határidőt is szabott Lukácsnak. Így született meg, mindjárt a nyilvánosság színe előtt, az első, még nem végleges döntés.

A nyomdába kerülését követő napokban, hetekben a cikk szerzője azon vette észre magát, hogy a bolsevikok elutasítását támogató érvelésének több pontjában nem tud megnyugodni. Ha más gondolati bázisról indul ki, vizsgálódása arra is vezethetett volna, hogy rossz érzései alaptalanok: a rendelkezésére álló indokok mérlege megerősíti a BOLSEVIZMUS-ban összegzett választást. De nem erre vezetett, hanem előbb a választási helyzet leírásának módosulásához, majd pedig új döntéshez. És erre jóhiszemű – noha nagyobbbrészt téves – megfontolások vezették Lukácsot. Ezt a folyamatot próbálom meg alább rekonstruálni.

Első lépésben a gondolati munka eredményét veszem szemügyre. Megmutatom, hogy – minden látszat ellenére – a BOLSEVIZMUS és a TAKTIKA gyökeresen eltérő képet ad a helyzetről, a benne rejlő választási lehetőségekről és a különböző alternatívák erkölcsi értékéről. Ez kizárja a decizionista hipotézist. A következő lépésben azt igyekszem megmutatni, hogy a változás magyarázatához szükségtelen a – különben sem meggyőző – konverzióhipotézishez folyamodni. Annak alapján, amit a fiatal Lukács etikai és történetfilozófiai nézeteiről tudunk, a fordulat a megtérésélmény feltételezése nélkül is kielégítően magyarázható. Írásom végén röviden visszatérek a kontinuitás/diszkontinuitás kérdésére: ha a deliberatív hipotézis igaz, következik-e ebből, hogy Lukács életműve folytonosnak tekinthető.

A BOLSEVIZMUS MINT ERKÖLCSI PROBLÉMA

Mint már említettem, Lukács úgy látta, morális dilemmában dönt: „*A proletariátus osztályküzdelmének végső értelme csakugyan minden további osztályküzdelmet lehetetlenné tenni, olyan társadalmi rendet teremteni, amelyben ez még mint gondolati lehetőség se fordulhasson elő. Ennek a célnak megvalósítása áll e pillanatban csábító közelségben előttiünk, és éppen közelségből pattan ki a most előttiünk álló erkölcsi dilemma.*” (K. J. kiemelése.)⁷

Morális dilemmáról ott beszélünk, ahol az összes választható lehetőség magában foglalja valamilyen erkölcsi kíváncsalmat megsértését. Lukács ezt is világossá teszi. Bármit válasszunk is, írja, „...mindegyik állásfoglalás szörnyű bűnök és mérhetetlen eltévelyedések lehetőségeit rejtje magában, melyeket teljes tudatossággal és felelősséggel kell vállalnia annak, aki itt bármely irányban dönteni akar”.⁸

Ennél is könnyörtelenebb élességgel fogalmaz nem sokkal később a TAKTIKA ÉS ETIKA: „...vannak helyzetek – tragikus helyzetek –, amelyekben lehetetlen úgy cselekedni, hogy bünt ne kövessünk el... gyilkolni nem szabad, feltétlen és megbocsáthatatlan bűn, de [mégis vannak helyzetek, amikor] elkerülhetetlenül szükséges; nem szabad megtenni, de meg kell tenni”.⁹

Amikor egy morális dilemmát elemzünk, négy lényeges kérdésre kell választ adnunk: Ki áll a dilemmával szemközt? Miben állnak a cselekvési lehetőségek, melyek közt választania kell? Milyen erkölcsi érdek szól amellet, hogy az egyiket vagy a másikat válassza? És mi az a jóvátehetetlen erkölcsi rossz, amit az illető elkövet, ha az egyik, s mi, ha a másik mellett dönt?

A BOLSEVIZMUS a következő választ adja ezekre a kérdésekre. A dilemma a meggyőződéses szocialisták dilemmája; azoké tehát, akik hisznek benne, hogy a szocializmus „világmegváltó” eszme, és a proletariátus „a világtörténet messianikus osztálya”.¹⁰ Ha ebben nem volna okuk hinni, akkor a morális dilemma nem is léteznék a számukra. Vagy

másképpen szólva: „*Ha... az osztályelnyomást nem ismerő államrend, a tiszta szociáldemokrácia csak ideológia lett volna*”, ha tehát a szocializmusról kiderülne, hogy „*nem a világ megváltásának vállalt és akart hordozója*”, csupán „*ideologikus burka... reális osztályérdekeknek*”, akkor „*itt nem lehetne erkölcsi kérdésről, erkölcsi dilemmáról beszélni*”.¹¹

A BOLSEVIZMUS megírásakor tehát Lukács már szocialistának tekinti magát. Mindig is azt tartotta, hogy a kapitalizmus és a parlamentáris politika viszonyai közt nem lehet emberi életet élni. A világháború azonban egyenesen arról győzte meg, hogy az emberiség a fichtei „*teljes bűnösség*” világekorszakába süllyedt.¹² Milliókat kényszerítettek bele egymás kölcsönös elpusztításába; ez a legnagyobb erkölcsi botrány; nem szabad tovább folytatódnia. De csak a fennálló világrend gyökeres megváltoztatása biztosíthatja, hogy nem folytatódik, és nem kezdődik újra. Aki a háború botrányát elutasítja, annak szocialistává kell válnia.

A háborút követő összeomlás a szocialistákat sürgős választás elé állítja, így látta a BOLSEVIZMUS megírásakor Lukács. Kivételes történelmi pillanat állt elő, melyben a régi világ megrendült, s megnyílt a tér az új létrehozása előtt. Választani aközött kell, hogy „*megragadjuk az alkalmat*”, azonnal létrehozzuk a szocialista társadalomberendezkedést, vagy kerülő úton haladunk, köztes célokat tűzünk magunk elé, és az időre bízunk a szocializmus feltételeinek megérelledését. Az adott pillanatban elvben mindkét lehetőség választható, de mindkettőnek súlyos erkölcsi ára van – éppen ez teremti meg a dilemmát.

Az azonnali váltás vonzerejét kompromisszummentessége adja: ez teljes és visszavonhatatlan szakítást jelent a régi világgal. Aki ezt választja, az „*megőrzi – bármibe kerüljön – közvetlen meggyőződésének szemmel látható tisztaságát*”.¹³ Az ár azonban nagyon magas: „*az emberiség többsége ma még nem akarja ezt az új világrendet*”, s ezért ha mégis ezt választjuk, „*akkor a diktatúra, a terror, az osztályelnyomatás álláspontjára kell helyezkednünk*”.¹⁴

A lassú haladás választását az teszi vonzóvá, hogy így a szocializmus végül „*az emberiség önrendelkezéséből, önakaratából*” születik meg, a mozgalom „*az igazi demokrácia eszközeivel*” közelít hozzá.¹⁵ De ezért az útért is erkölcsi árat kell fizetni. Ez az út kompromisszumokon, megalkuvásokon vezet, magában foglalja „*az – ideiglenes – együttműködés szükségességét olyan osztályokkal és pártokkal, melyek csak egyes közvetlen célokban értenek egyet a szociáldemokráciával, de annak végcéljával szemben ellenségesek*”.¹⁶ Aki ezt választja, annak tudatosan fel kell áldoznia „*meggyőződésének szemmel látható tisztaságát*”: ez a demokratikus út erkölcsi ára.

Az egyik oldalon ott a minden meggyőződéses szocialista számára kötelező feladat, hogy – ha egyszer eljött a pillanat, melyben cselekedni lehet – tegyen meg mindent az új világ eljöveteleért. A másik oldalon ott a minden ember számára kötelező kíváncsóság, hogy maradjon hű a meggyőződéséhez és az alapvető erkölcsi tilalmakhoz. Ezeket a követelményeket nem lehet egyszerre teljesíteni. A szocialista meggyőződésű ember vagy a világ átalakítása melletti elköteleződését áldozza fel, vagy a meggyőződés tisztasága és a tettek tisztasága között kell választania.

A két lehetőség azonban nem egyenrangú. A bolsevikok vállalkozásáról azt írja Lukács, hogy az „*lényegében megoldhatatlan*”.¹⁷ Azt gondolnánk, a bolsevik diktatúra sajátosságai járnak a fejében: az, hogy a bolsevikok leplezetlen osztályterroret gyakoroltak; arisztokratákat, tőkéseket, polgári értelmiségieket, papokat ejtettek túsul az ellenfél zsarolására; túszaikat – férfiakat, nőket, gyerekeket vegyesen – nem haboztak megtorlásul vagy elrettentésül kivégezni... Azt gondolnánk, a BOLSEVIZMUS arra utal, hogy az

ártatlan, másokat nem fenyegető emberek ellen irányuló erőszak önmagában megengedhetetlen, és nem vezethet másra, mint az osztályok közötti erőszakos küzdelem folytatódására.

Csakhogy Lukácsot valójában nem a terror természete foglalkoztatja; a forradalmi erőszak fölött kimondott ítélete csupán speciális alkalmazása egy korlátozatlan általánosságban megfogalmazott etikai elvnek: „...a bolsevizmus azon a metafizikai feltevésen alapul, hogy a rosszból jó származhatik, hogy lehetséges, mint Razumihin mondja a *Raszkolnyikovban*, az igazságig keresztülhazudni magunkat”,¹⁸ olvassuk az esszé vége felé, ami megfordítva az állítást, azt jelenti, hogy a bolsevizmus elvetése azon a „metafizikai” feltevésen alapszik, mely szerint a rosszból soha, semmilyen körülmények közt nem származhatik jó; nem lehet egy erkölcsi célt erkölcsi tilalmak megsértése útján valóra váltani.

Nem szabad hazugság által utat törni az igazság felé, mert mire oda jutunk, hogy már nyugodtan kimondhatnánk az igazságot is, hazug emberré váltunk, aki hiába mond igazat: soha nem lehet tudni, hogy őszintén beszél-e, vagy a megtévesztés szándéka vezérli. Ha ezt a kulcsmegállapítást kiterjesztjük az erőszak problémájára, akkor oda jutunk – a BOLSEVIZMUS ezt nem mondja ki, de érvelésében benne foglaltatik –, hogy nemcsak az erőszak kezdeményezése, de az erőszakkal szembeni ellenállás is elvetendő. Nem szabad ellenállni a gonosznak, mert az erőszak talán legyőzheti ezt vagy azt a gonoszt, de nem győzheti le a gonoszságot; maga a győztes válik a gonosz megtestesülésévé.

Ezért írja Lukács, hogy ha „a proletariátus osztályuralmát” helyezik „az eddigi osztályuralmak helyébe”, „*abban a hitben, hogy – Belzebubbal üzve ki a Sátánt – ez az utolsó és természeténél fogva legkíméletlenebb, legleplezetlenebb osztályuralom fogja önmagát és vele minden osztályuralmat megsemmisíteni*”,¹⁹ akkor valami eleve lehetetlen dologban hisznek: „*ez az igazi credo quia absurdum est*”.²⁰

De ha „metafizikai” szükségszerűség, hogy a rosszból nem származhatik jó, akkor ez a dilemma mindkét ágára igaz kell legyen. S akkor nemcsak a bolsevik alternatíva abszurd, hanem a demokratikus alternatíva is az. Hiszen ez is erkölcsi áldozattal – a meggyőződés tisztaságának feláldozásával – jár. Lukács azonban nem azt állítja, hogy a szocialisták dilemmájának ne volna megoldása. Írása azzal a megállapítással végződik, hogy „*a demokrácia... csak emberfeletti lemondást és önfeláldozást követel azoktól, akik tudatosan és becsületesen végig akarják csinálni. De ez, ha talán emberfeletti erőt igényel is, nem lényegében megoldhatatlan kérdés, mint a bolsevizmus erkölcsi problémája*”.²¹

Hogyan lehetséges ez? Az esszé vége felé kétségkívül azt találjuk, hogy a demokratikus utat választó ember „*tudatosan feláldozza... meggyőződésének szemmel látható tisztaságát*”,²² s ennek a fordulatnak a természetes olvasata az, hogy a meggyőződés tisztasága menthetetlenül odavész a demokratikus út választásával. Egy lappal korábban azonban világosan kiderül, hogy Lukács valójában egy másik – szintén lehetséges, noha kevésbé kézenfekvő – olvasatra gondol. Emlékszünk, a demokrácia erkölcsi kockázata abból ered, hogy a szocialistáknak, ha csak ideiglenesen is, de együtt kell működniük olyan osztályokkal és pártokkal, melyek a szocializmus végcéljával szemben ellenségesek. Ám ez önmagában még csak „külső kompromisszum”. Az igazi veszély abban áll, hogy a „külső kompromisszum” fokról fokra „belső kompromisszummá” válhat: „*nagyon nehéz, szinte keresztülvihetetlen letérni valamely meggyőződés keresztülvitelének egyenes és közvetlen útjáról anélkül, hogy ez a kerülő út valami öncélúságot ne kapjon, anélkül, hogy a megvalósítás tempójának tudatos meglasztása az akarás pátozára vissza ne hasson*”,²³ ami azután a mozgalmat hozzáidomíthatja a régi világ viszonyaihoz. A kockázat nagyon nagy, a feladat „*szinte keresztülvihetetlen*”. De csak „*szinte*” az. A „*külső kompromisszummal*”

a szocialisták még nem áldozták föl meggyőződésük tisztaságát – még csak felidéztek a veszélyt, hogy ez bekövetkezik. Ennek elkerüléséről mondja az esszé utolsó mondata, hogy „*talán emberfeletti erőt igényel*”, de „*nem lényegében megoldhatatlan kérdés*”.

Ha azonban így van, akkor a szocialistáknak tulajdonított erkölcsi dilemma valójában nem létezik. Az egyik oldalon az erkölcsi bukás elkerülhetetlen, és magával rántja a célt is; a másik oldalon viszont csak a kockázata áll fenn az erkölcsi áldozatnak, s ezért, ha a szocialisták ezt az utat választják, akkor van rá némi esélyük, hogy se gyakorlati kudarcot ne valljanak, se erkölcsi áldozatot ne mérjen rájuk a sors. A BOLSEVIZMUS tehát úgy oldja meg a dilemmát, hogy megszünteti.

S most lássuk akkor, hogyan írja le a dilemmát a TAKTIKA.

TAKTIKA ÉS ETIKA

Mindjárt első olvasásra feltűnik, hogy ez az írás radikálisan szkeptikus a BOLSEVIZMUS reménysége, a demokratikus út iránt: csak a kapitalizmus fenntartása és erőszakos megdöntése közti választást ismeri, a kapitalizmus demokratikus meghaladásának lehetőségét nem. Ami a BOLSEVIZMUS-ban a demokratikus alternatíva választásával járó hatalmas – de elvben elkerülhető – veszély volt, az a TAKTIKA-ban teljes bizonyosság: „*A proletariátus osztályküzdeme nem pusztá osztályküzdelem..., hanem eszköze az emberiség felszabadulásának, az emberi történelem igaz kezdetének. Minden kompromisszum szükségképpen éppen ezt az oldalát a küzdelemnek homályosítja el, és ezért – minden esetleges pillanatnyi... előny ellenére – végzetes az igazi végcél szempontjából.*”²⁴

A különbség a siker piciny esélye – hisz a BOLSEVIZMUS is nagyon kicsinek becsülte az esélyt – és a biztos kudarc között mennyiségileg elhanyagolható, és mégis döntő jelentőségű. Elegendő ahhoz, hogy a demokratikus alternatíva eltűnjön a választható lehetőségek közül. Ezért nagyon fontos, hogy pontosan lássuk, miért tartja Lukács immár *végzetesnek* a demokráciával járó kompromisszumokat.

A BOLSEVIZMUS abból indult ki, hogy „*az emberiség többsége*”, és nincs rá ok, hogy ebbe a munkásosztály többségét ne értsük bele, „*ma még nem akarja... az új világrendet*”. Tényként fogadta el, hogy így van, nem tette föl a kérdést, hogy mi a magyarázata a szocializmus gyenge elfogadottságának. A TAKTIKA azonban rákérdez a magyarázatra. Megoldása ugyanott tapogatózik, ahol a szocialista munkásmozgalom teoretikusai általában, Marxtól Leninig és tovább.

Minden marxista elfogadta, hogy a munkásosztály – helyzeténél fogva – érdekelt a kapitalista rendszer lerombolásában. A munkások csak úgy szabadíthatják fel magukat kizsákmányolt és elnyomott pozíciójukból, ha véget vetnek a termelőeszközök magántulajdonán és a munkaező áruba bocsátásán alapuló társadalmi viszonyoknak. Alapvető érdekük, hogy létrejöjjön az osztályok nélküli, szocialista társadalom. De addig is, amíg ezt a célt közvetlenül maguk elé tűzhetik, érdekük fűződik a magasabb bérhez, a rövidebb munkaidőhöz, az egészségesebb munkakörülményekhez, a választójoghoz, a gyülekezés szabadságához és így tovább. Ezekért a célokért a kapitalista rendszer megkérdőjelezése nélkül is harcot lehet indítani. S abban a mértékben, ahogyan a harc sikert arat, gyengülnek a mozdítóerők, melyek a munkásokat a kapitalista rendszer egésze elleni harcra ösztökélik. Innen a szocialista mozgalom nagy dilemmája. Ha a rövid távú célokra összpontosítja a figyelmét, szem elől téveszti a „végcél”. Ha a rövid távú célokat figyelmen kívül hagyja, kicsiny szektává zsugorodik.

Lukács ugyanebből a nehézségből indít, azonban a szokásostól eltérő módon értelmezi a problémát. Ő is beszél arról, hogy „*a proletariátus pillanatnyi érdekeihez*” való ragaszkodás „*elhomályosítja... a szükséges, a világtörténelmi öntudatot, az emberiség önmagára*

eszmélését”.²⁵ De nála a „pillanatnyi érdekek” csak egy felsorolás részeként szerepelnek. A teljes lista így fest: ragaszkodás „a jogrendhez, a »történelmi« fejlődés folytonosságához, sőt akár a proletariátus pillanatnyi érdekeihez”.

Vegyük észre, a jogrendhez vagy a „történelmi” fejlődés folytonosságához ragaszkodni más dolog, mint amikor az ember a pillanatnyi érdekeihez ragaszkodik. Az utóbbi azt jelenti, hogy az azonnali előnyök kedvéért feláldozzuk távolabbi céljainkat. Az előbbi azt jelenti, hogy valamennyi – akár rövid, akár hosszabb táv – célunkat alárendeljük az intézmények előírásainak. Legitimnek ismerjük el a fennálló intézményeket, és ezért nem teszünk olyat, ami nekünk magunknak talán előnyös volna, de sértené az intézményi normákat. Ezt Lukács tömören, de világosan kifejti a jogrendhez való viszony tárgyalása kapcsán.

Olyan osztályok számára, írja, melyeknek céljai az adott társadalom keretei között megvalósíthatók, a hatályos jogrend „normatív meghatározó elveket” ad. A proletariátus végcélja azonban túl van az adott társadalmi berendezkedésen, s ezért a munkásság számára, ha cselekvését valóban a végcélhoz igazítja, a hatályos jogrend csupán „mint puszta valóság, mint reális hatalom” jöhet számításba.²⁶ „Minden lényegében forradalmi célkitűzés... tagadja a fennálló és fennállt jogrendeknek erkölcsi létjogosultságát és történetfilozófiai aktualitását, számára tehát kizárólag taktikai kérdéssé válik, számol-e velük egyáltalán, és ha igen, mennyiben...”²⁷

Ez az, ami a Taktika szemszögéből nézve tarthatatlanná teszi a demokratikus alternatívát. A demokrácia programja elvben a fennálló világrenden túli célt tűz a munkásmozgalom elé. Ám ez a program ugyanakkor adott cselekvési keretnek fogadja el a régi világot összeabroncsozó jogrendet; nem mint „puszta valósághoz” viszonyul hozzá, tiszteletben tartását nem „kizárólag taktikai kérdésnek” tekinti, hanem elvi kérdésnek. Ezzel pedig a fennálló világrenden belül jelöli ki céljainak horizontját.

A szocializmus, fűzi hozzá Lukács a Taktika-ban, csak úgy valósulhat meg, ha azok, akiknek történelmi küldetése, hogy megvalósítsák, tudatára ébrednek feladatuknak, és azonosulnak vele. Márpedig ez a tudat nem eleve adott; az osztályharc nem csupán a hatalomért folyik, hanem ennek a tudatnak a megszerzéséért is. Ennyiben az osztályharc nem eszköz, „nem másnemű a célhoz képest..., hanem a célnak magának közeledése önmegvalósulásához”.²⁸ És így „minden eszköz jó, amelyben ez a történetfilozófiai folyamat öneszméletre, valóságra ébredésre jut, és minden eszköz rossz, amely ezt az öneszméletet elhomályosítja”.²⁹

Csakhogy a demokratikus út szükségképpen elhomályosítja „ezt az öneszméletet”. Lukács húszas évekbeli gondolkodásának ismerője azonnal észreveszi, hogy itt a Történelem és Osztálytudat egyik alapvető eszméje dereng föl: „...ha bekövetkezett a kapitalizmus végső gazdasági válsága, a forradalom (és ezzel együtt az emberiség) sorsa a proletariátus ideológiai érettségétől, osztálytudatától függ”.³⁰ A válságot a kapitalista gazdaság működési mechanizmusai állítják elő. De ha egyszer már előállt, kimenetele ideológiai kérdés. Mit értsünk ezen?

A kapitalista rendszer nemcsak a rá jellemző tulajdoni és hatalmi viszonyokat termeli újra, hanem a fenntartásához szükséges szemléletet is, állítja Lukács. Ez a szemlélet jelöli ki a munkások számára érdekeik rangsorát és összefüggéseit. Amíg a munkáosztály a fennálló intézmények által újratermelt ideológia foglya marad, addig cselekvését a „pillanatnyi érdekek” és a végcél konfliktusa fogja uralni, és ebben a konfliktusban a „pillanatnyi érdekek” lesz a győzelem. Az uralkodó ideológia hatalmát kell megtörni ahhoz, hogy a munkásmozgalom történelmi hivatásának magaslatára emelkedhessen.

Ezért a Taktika szerzője már úgy látja, hogy a demokrácia szabályainak és eljárásainak választása és a szocializmus – vagy ahogy most már gyakrabban nevezi: a kommunizmus – választása összeegyeztethetetlen. A demokratikus út nem a fennálló világrend megváltoztatásához, hanem a konszolidálásához vezet. Az alternatíva radikálisan módosul. A Bolsevizmus szerint a szocializmus megteremtésének két módja között kell választani. A Taktika szerint a választóvonal „a történetfilozófia diktálta helyes cselekvés keskeny és meredek, de egyedül a célhoz vezető útja”³¹ – a hatalom megragadása – és a kapitalista rend megszilárdítása között húzódik.

A választható lehetőségek erkölcsi értéke sem ugyanaz, mint a Bolsevizmus-ban volt. Ott az egyén egyfelől a diktatúra és terror, másfelől a békés evolúció között választhattott. Aki a másodikat választotta, annak nem kellett felelősséget vállalnia emberek erőszakos haláláért, önkényes fogva tartásáért, kifosztásáért. Itt eltűnik ez a lehetőség. Bármit válasszunk, mérhetetlen szenvedésekért vállalunk felelősséget: „Tehát mindenki, aki a jelen pillanatban a kommunizmus mellett dönt, etikailag kötelezve van minden emberéletért, mely az érte vívott harcban elpusztul, olyan egyéni felelősséget viselni, mintha ő ölte volna meg valamennyit. Viszont mindenki, aki az ellenkező oldalhoz csatlakozik, a kapitalizmus további fennállásáért, a biztosan eljövendő új imperialista revánsháborúk okozta pusztulásáért, nemzetiségek és osztályok további elnyomatásáért stb. kell hogy ugyanezt az egyéni felelősséget érezze.”³²

Ez a végsőkéig kiélezett megfogalmazás két kérdést vet föl az értelmező számára. Először, miért gondolta vajon Lukács, hogy csak az antikapitalista forradalom és a kapitalista ellenforradalom közt lehet választani? Végére is elvben választhatta volna valaki azt, hogy egyik oldalhoz sem csatlakozik, hanem visszavonul a magánéletbe. Vagy választhatta volna azt, hogy vállalja ugyan a nyilvános állásfoglalást, de nem az egyik vagy a másik oldal mellett, hanem az erőszak minden formája ellen. Milyen előfeltételek zárták ki az ilyen és ezekhez hasonló lehetőségeket? Másodsor, mi vezethette Lukácsot az erkölcsi felelősségnek arra a szokatlanul messzire vezető meghatározására, mely szerint bármelyik oldalt válassza is az ember, ezzel olyan személyes felelősséget vállal a választott ügyéért vívott harcban megölt emberek sorsáért, „mintha ő ölte volna meg valamennyit”. Az egyén erkölcsi felelősségében általában jóval több fokozatot különböztetünk meg. A felbujtót nem azonosítjuk a tettel, az ideológust a felbujtóval, az ideológiai szövegek ismételtetőjét az ideológiussal és így tovább. Nem gondolnánk, hogy a sor legvégén álló ember teljesen ártatlan volna, de felelősségét nem azonosítanánk annak a felelősségével, aki a tilalmas cselekedetet végrehajtotta vagy arra parancsot adott. Mi teszi lehetővé Lukács számára, hogy e fokozati különbségeket összevonja?

Mindkét kérdésre ugyanaz a megállapítás ad választ: „[A]z etika az egyénhez fordul, és ennek a beállítottságnak szükségszerű következményeként az egyéni lelkiismeret és felelősségérzet elé azt a problémát helyezi, hogy úgy kell cselekednie, mintha az ő cselekvésén vagy nem cselekvésén múlna a világ sorsának... fordulata... (Mert etikailag nincs semlegesség vagy pártatlanság; aki nem akar cselekedni, annak nem cselekvése is a lelkiismerete elé tartozó tett.)”³³

Ezek a mondatok négy külön-külön is fontos állítást foglalnak magukban: 1. az etika az egyénhez fordul; 2. az egyén számára az etikai kérdés mindig úgy hangzik, hogy ő mit tesz; 3. amikor cselekedetei számára igazolást vagy mentséget keres, az egyén nem hivatkozhat arra, hogy bármit tegyen, a világ menete ugyanaz maradt volna, mert az erkölcs azt kívánja tőle, hogy mindig úgy cselekedjen, mintha az ő választásán múlna a világ sora; végül 4. arra sem hivatkozhat az egyén, hogy ő nem is csinált semmit,

mert az is az ő döntése volt, hogy nem cselekszik; ha azért maradt tétlen, mert nem akart cselekedni, akkor felelős a mulasztásáért.

Az első két állítás nem kíván kommentárt. A harmadik és a negyedik azonban magyarázatra szorul. Az utóbbin kezdeném.

Ezt a modern morálfilozófia a *negatív felelősség elve*ként tartja számon.³⁴ A negatív felelősség elve szerint az egyén nemcsak azért visel erkölcsi felelősséget, amit ő maga tett, hanem mindenért, amit mások tettek, vagy amit személytelen folyamatok idéztek elő, ő pedig megakadályozhatott volna, azonban elmulasztott megakadályozni. Azok, akik – mint Kant is – az erkölcs kívánalmait cselekvési korlátként értelmezik, olyan elvek együtteseként, melyek azt mondják meg, hogy céljaink követése során hogyan *nem* szabad bánnunk más emberekkel (ezt a felfogást nevezik deontológainak), tagadják a negatív felelősség elvét.³⁵ Azok, akik szerint az erkölcs kívánalmi cselekvési célokat állítanak az egyén elé, azt mondják meg neki, mit kell választania ahhoz, hogy cselekedetei az érintett emberek szempontjából a lehető legjobb következményeket vonják maguk után (ezt a felfogást nevezik konzekvencialistának), valamilyen formában elismerik a vitatott elvet.³⁶

A negatív felelősség elvének vannak ártatlan és vannak veszélyes megfogalmazásai. Ártatlan megfogalmazásában azt mondja, hogy bizonyos emberek bizonyos helyzetekben felelősséget viselnek azért, ha elmulasztják megakadályozni valamilyen rossznak a bekövetkeztét. A szülő hibáztható, ha gyermeke éhez, noha módjában állna gondoskodni a táplálásáról; a tó partján sétáló ember hibáztható, ha nem menti ki a közvetlen közelében fuldokló társát, noha ő maga jól tud úszni és így tovább. Veszélyes megfogalmazásában minden megszorítás nélkül állítja a negatív felelősség elve, hogy ha bárki elmulaszt végrehajtani egy tetszőleges cselekedetet, melynek elvégzése esetén a világ egy kicsivel jobb volna, mint így, hogy a tett elmaradt, akkor az illető hibáztható a mulasztásért.

Ebben a megszorítás nélküli változatában az elv rendkívüli erkölcsi terhet ró az egyénre, mert hisz bármit tegyünk valamely adott pillanatban, többnyire tehetnénk helyette valami mást, amivel egy másik ember rászorultságán enyhíthetnénk.

De még így is vannak bizonyos korlátai a negatív felelősség elvében foglalt követelményeknek, mert az idézett megfogalmazás ahhoz a föltevéshez kötődik, hogy az elmulasztott cselekedet valakinek hasznára válna, jobbítana a világ során. A negatív felelősség elve nem hárít felelősséget az egyénre olyan rosszakért, melyeket semmilyen erőfeszítéssel nem volna képes elhárítani. Nos, ezt az utolsó megszorítást iktatja ki a harmadik állítás, mely szerint a helyes cselekvés mércéje független attól, hogy minek az elérése áll az ember hatalmában: az egyénnek mindig úgy kell eljárnia, *mintha az ő cselekvésén múlna a világ sora*.

„*Etikailag senki nem bújhat ki a felelősség alól azzal, hogy ő csak egy egyes ember, akin nem múlik a világ sora*”, folytatódik a gondolat. „*Ezt nemcsak objektíve nem lehet soha biztosan tudni, mert mindig lehetséges, hogy mégis éppen őrajta múlt, hanem az etikai lényege, a lelkiismeret, a felelősségérzet teszi lehetetlenné az így gondolkodást; aki nem ebből a megfontolásból dönt – és legyen máskülönben bármennyire fejlett lény –, az etika szempontjából a primitív, öntudatlan ösztönélet színvonalán áll.*”³⁷

Röviden, Lukács úgy gondolja, hogy az etika alapvető sajátosságai – az, hogy az egyénhez fordul, hogy az egyén saját tetteit és mulasztásait teszi értékelés tárgyává, s hogy a lelkiismeretet szólítja meg – maguk után vonják a negatív felelősség elvét, és

függetlenítik az erkölcsi követelményeket az egyén képességeitől és a rendelkezésére álló külső erőforrásoktól.

Ez túlfeszített és sok szempontból veszélyes elgondolás. Azonban a mi számunkra most nem az a fontos, hogy megvizsgáljuk, hol a hiba Lukács okoskodásában, hanem az, hogy megértsük, milyen következtetést kíván ez az okfejtés alátámasztani. A negatív felelősség elve megmagyarázza, miért gondolja Lukács, hogy a kapitalizmus megdöntése vagy restaurálása melletti elköteleződés közt miért nincs harmadik lehetőség. Ha a világ jövőjének e két lehetőség közt kell eldölnie, akkor azzal, hogy nem a jobbit választjuk, gyengítjük ama jobbik megvalósulásának az esélyeit (ahhoz képest, mint ha mellé állnánk), s ezzel negatív felelősséget veszünk magunkra a rosszabbik felülkerekedéséért vagy agóniájának elhúzódásáért. Az „úgy válassz, mintha rajtad múlna a világ sora” elv pedig kizárja a felelősség fokozatait: ha nem számít, hogy ténylegesen múlt-e az egyénen bármi is, akkor mindegy, hogy csak odaállt egy ügy mellé, melynek győzelme érdekében mások temérdek rosszat követtek el, vagy ő maga kötötte el azokat a rosszakat.

A TAKTIKA tehát a következő gondolatmenetet járja végig: ütött a világforradalom órája, választani kell; bármelyik lehetőség kerekedjen felül, a küzdelem során szörnyű bűnöket fognak elkövetni a győzelme érdekében; a negatív felelősség elve nem engedi meg, hogy az egyén mindkét lehetőséggel szemben a nem cselekvés, a bűntelenség harmadik lehetőségét válassza, mert a nem cselekvéssel a jobbik esélyeit rontja, és így javítja a rosszabbik nevében elkövetett bűnök bekövetkeztének esélyeit; az „úgy válassz, mintha rajtad múlna a világ sora” elv nem engedi meg, hogy az egyén arra hivatkozzon, bármit tegyen is ő, a dolgok ugyanúgy fognak alakulni; s végül ugyanez az elv azt is maga után vonja, hogy a pusztá állásfoglalás az egyik vagy a másik lehetőség mellett a választott ügy nevében elkövetett összes bűnért közvetlen felelősséget hárít az egyénre, méghozzá függetlenül attól, hogy ténylegesen közreműködött-e az elkövetésében.

Ezzel eljutottunk a Lukácsot foglalkoztató dilemma összegzéséhez. *„Gyilkolni nem szabad, feltétlen és megbocsáthatatlan bűn, de elkerülhetetlenül szükséges; nem szabad megtenni, de meg kell tenni”*, írja a TAKTIKA vége felé Lukács, Borisz Szavinkov, az eszer terrorista forradalmár kisregényét idézve.³⁸ Vannak helyzetek, amikor a rossztól – az adott esetben a forradalmi terrortól – való visszariadás valamilyen még nagyobb rosszért – az adott esetben az ellenforradalmi terror felülkerekedéséért – teszi felelőssé az egyént. Ám attól, hogy az ilyen helyzetben elkerülhetetlenül szükségessé válik, a rossz még nem lesz kevésbé rossz; a gyilkosság akkor is gyilkosság marad, ha azért követik el, hogy senki soha többé ne gyilkolja meg embertársát. Ezért, ha elfogadjuk, hogy a világot a kommunista forradalom – és csakis az – mentheti meg iszonyú állapotából, az előttünk álló választás a következőképpen alakul.

Vagy a „Ne ölj!” kategorikus parancsát követve elutasítjuk a forradalmi terrort – vagy a forradalmi terror szükségességét belátva megszegjük a „Ne ölj!” kategorikus parancsát. Ha elutasítjuk a forradalmi terrort, akkor mi magunk nem fogunk olyan tetteket elkövetni, melyeket az erkölcs minden körülmények közt elítél (minden körülmények közt, tehát akkor is, ha elismeri a szükségességüket). Ebben az értelemben megőrizzük a tisztaságunkat. De felelősek leszünk mindazért a rosszért, amit mások fognak elkövetni, s ami ellen tehetünk volna, ha vállaljuk a forradalmi terrort. Ha csakugyan vállaljuk a terrort, akkor megteesszük, amit megtehetünk az ellenforrada-

lom letérése érdekében, de beszennyezzük a kezünket, bűnössé válunk. Két rossz közt kell választanunk, és csakis e két rossz között választhatunk.

De ha így van, lehetséges-e akkor egyáltalán erkölcsi alapú választás? A BOLSEVIZMUS Lukácsa úgy vélte, hogy nem lehetséges, ezért visszahátrált a helyzet erkölcsi dilemmaként való jellemzésétől. A ТАКТИКА Lukácsa úgy látja, hogy a dilemmából nem lehet kihátrálni, ezért kétségbeesetten keresi a lehetőséget a morális választásra. És a következő megoldásra jut: „*Semmiféle etikának nem lehet feladata korrekt cselekvések számára recepteket kitalálni, és az emberi sors leküzdhetetlen tragikus konfliktusait elsimítani és letagadni. Ellenkezőleg: az etikai öneszmélet rámutat arra, hogy vannak helyzetek – tragikus helyzetek –, amelyekben lehetetlen úgy cselekedni, hogy bűnt ne kövessünk el, de egyúttal megtanít arra is, hogy még ha két bűn között kell is választanunk, akkor is van még mértéke a helyes és a nem helyes cselekvésnek: az áldozat.*”³⁹

Nem akármilyen áldozatról van itt szó. A morális dilemmával szembekerült embernek nem elég az életét kockára tennie: *erkölcsi tisztaságát* kell feláldoznia. Megint Szavinkovot idézve azt írja Lukács, hogy „*a terrorista tettének*” végső erkölcsi gyökere abban rejlik, „*hogy ő nemcsak életét áldozza fel testvéreiért, hanem tisztaságát, erkölcsét, lelkét*”.⁴⁰

De ha bármit teszünk, erkölcsi áldozatot kell hoznunk, hogyan lehet az áldozat a tett erkölcsösségének mértéke? Lukács válasza kriptikus tömörségű: „*...az egyén két bűn között választása akkor választ helyesen, ha alacsonyabb rendű énjét áldozza fel a magasabb rendű, az eszme oltárán*”.⁴¹

Mire utal vajon ez a futó megállapítás? A „*magasabb rendű én*”-ről azt tudjuk meg, hogy ő az „*eszme*” hordozója. Ő az bennünk, aki egyetemes erkölcsi és világnézeti célokkal azonosul. Kézenfekvő a föltevés, hogy a vele szembeállított, „*alacsonyabb rendű én*” személyiségünknek az a része, mely önös céljainkkal azonos. Aki önös célok szolgálatában okoz rosszat más embereknek, az alacsonyabb rendű énje kedvéért áldozza föl magasabb rendű énjét. De miféle önös cél vezérelheti azt, aki a jó ügy szolgálatában két rossz között választ? Erről Lukács nem beszél – csak a ТАКТИКА-t lezáró Hebbel-idézzettel érzékelteti, hogy mire gondol: „*És hogyha Isten közém és a nekem rendelt tett közé a bűnt helyezte volna – ki vagyok én, hogy ez alól magamat kivonhatnám?*”

Aki a bűn vállalása alól kivonja magát, a nem cselekvést választja, hogy ne kényszerüljön bemocskolni a kezét. Lelki kényelmét fölébe helyezi „*a neki rendelt tettnek*”. Csak-hogy a lelki kényelemhez fűződő érdek önös – és ráadásul öncsalásra alapozott – érdek. A bűnt nem vállaló egyén megőrzi a maga számára az erkölcsi tisztaság kényelmes érzetét, és az árat a többi emberrel fizetteti meg: azokkal, akik a régi világrend fennmaradásának, az „*imperialista revánsháborúknak*”, az elnyomásnak és kizsákmányolásnak az áldozatai lesznek. Csak nagyon gögös emberek képzelhetik, hogy joguk van ehhez („*ki vagyok én...?*”).

1919. május 1-jén, az első ifjúságnapon tartott előadásában ezt mondta Lukács: „*Vannak olyanok, akik tévesen úgy értelmezik a diktatúrát, hogy az nemcsak osztályok, hanem egyes egyének ellen is irányul. De ez nagy, lényegbevágó meg nem értése a diktatúrának. Mert az osztályterror feladata: az intézmények és ideológiák lerombolása és intézmények... megteremtése. Nem emberek ellen irányuló harc ez. Az emberek csak mint intézmények képviselői szerepelnek. Tudjuk, hogy ez a közvetve mégis emberek ellen irányuló harc ellenkezik az erkölccsel. A mi nagyszerű sorsunk: vállalni a terrort, amit utálunk, az emberiség erkölcsi életének, terror nélküli életének lehetőségéért, keményen, kíméletlenül harcolni, de gyűlölet nélkül, rosszat tenni jószágból, látni a célt, de tudni, hogy mi már nem érjük el az ígéret földjét...*”⁴²

Ne higgyük, hogy itt arról volna szó, mintha a forradalmár azért nem látná meg az

ígéret földjét, mert nem él elég sokáig. Lukács persze úgy gondolta, hogy annak, aki mások életét hajlandó feláldozni az emberiségért, készen kell állnia saját életének a feláldozására is.⁴³ Itt azonban egész biztosan nem erre utal. A szövegkörnyezet egyértelművé teszi, hogy az, aki a terror gyakorlására elszánta magát, akkor sem léphetne be az ígéret földjére, ha netán megérné a nagy napot: méltatlanná tette magát arra, hogy oda belépjen. Ez az emberiségért hozott erkölcsi áldozat legmélyebb tartalma.

Egyszóval, a TAKTIKA Lukácsa azt feleli a BOLSEVIZMUS Lukácsának, hogy nem lehetséges erkölcsi alapon kitérni a forradalmi diktatúra választása elől, és lehetséges erkölcsi alapon választani a forradalmi diktatúrát. A morális alapú választás: a bűnvállalás.

Ezzel választ kaptunk a kérdésre: hogyan lehet erkölcsi az erőszak melletti *egyéni* döntés. De még hátravan az a kérdés: hogyan vezethet az erőszak – mégoly erkölcsi – választása az erőszak önfelszámolásához. Ez a kollektív cselekvésnek – a forradalmi erőszak *kollektív* választásának – a problémája. Lukács azt mondja erről, hogy a kollektív választások mércéje ugyanaz, mint az egyéni választásoké. Itt is az „áldozat” a kritérium, vagyis az, hogy a kollektív alany melyik „énjét” áldozza föl a másik „énje” javára. A forradalmi osztály szemszögéből is van „eszme”, és vannak önös érdekek: vagyis egyfelől vannak „pillanatnyi, aktuálisan elérhető” érdekei, és ugyanakkor fel van adva számára az adott társadalmi kereteken túlmutató „végcél”. Ez visszavezet az osztálytudat kérdésköréhez. A gondolatmenet önmagába zárult. Az egyéni cselekvés etikai helyessége feltételezi a kollektív cselekvés történetfilozófiai helyességét, a kollektív cselekvés pedig akkor képes a történetfilozófiailag helyes célok szintjére emelkedni, ha a benne részt vevő egyének cselekvése etikailag helyes: „...a szocialista taktika történetfilozófiai beállítottságának következtében kell, hogy amaz egyéni akaratokban, amelyeknek összegződéséből a kollektív cselekvés létrejön, a szabályozó történetfilozófiai eszmélet többé-kevésbé kifejezésre jusson; hiszen enélkül az aktuális előnynek a végcél érdekében való szükségszerű elvetése lehetetlenné válnék. A kérdés tehát most már így fogalmazható meg: milyen etikai megfontolások eredményezik az egyénben azt, hogy benne a helyes politikai cselekvéshez, amelyben egy kollektív akarat alkotórészévé lesz, szükséges történetfilozófiai öntudat felébredjen, és cselekvést eldöntővé váljék?”⁴⁴

A TAKTIKA válasza így szól: a helyes osztálytudat kialakulásának feltétele az, hogy a mozgalom résztvevőinek többsége átérezze az erkölcsi tisztaság abszolút parancsát és a negatív felelősségben rejlő erkölcsi követelést; ráébredjen, hogy a kapitalizmus és a kommunizmus közti választás világtörténelmi pillanatában a két előírás nem teljesíthető egyszerre, és – tudatosan feláldozva „tisztaságát, erkölcsét, lelkét” – magára vállalja a bűnt azért, hogy ezzel ki is irtsa a világból.

Összefoglalva: a TAKTIKA és a BOLSEVIZMUS között nem csak a választás előjele tesz különbséget. A két esszé más és más módon írja le az új világ elkötelezett hívei előtt álló választható lehetőségeket; más és más módon értékeli ezeket; más és más módon jellemzi a tőlük remélhető jót és a rosszat, amivel fenyegetnek. Más és más képet ad mind az egyéni, mind pedig a kollektív cselekvés dilemmájáról. Jelentős változás ez a helyzet leírásában a hozzá társuló gyakorlati ítéletekben; kielégítően megindokolja a döntés átbillenését.

Ez az eredmény kizárja a decizionista hipotézist Lukács fordulatának lehetséges magyarázatai közül. Nem állíthatjuk, hogy az elhatározás mögött semmi más ne lett volna, csak maga az elhatározás. Nem mondhatjuk, hogy Lukács „vak” döntéssel foglalt volna állást előbb a bolsevizmus ellen, majd mellette. Nemcsak a döntés változott: alaposan átrendeződött a mögötte rejlő világkép is.

A decizionista hipotézisről

De biztos-e, hogy a világgép változása motiválta a döntést, és nem a döntés a világgép változását? A szövegek összehasonlítása semmit nem mond az időbeli sorrendről és az összefüggések irányáról. Elvben nem lehetetlen, hogy Lukács előbb megváltoztatta a döntését, majd világgépének átrendezésével igazolta az új döntést.

Nos, bár ez valóban nem lehetetlen, de mégis a végsőkig valószerűtlen. Először is, választásainkat nem vakon szoktuk hozni, hanem indokok alapján. A „vak” döntés esetei nem ismeretlenek ugyan, de nagyon speciálisak; úgy is mondhatnám: különleges indokot kívánnak.

Fontolgtatás nélkül hozzuk meg a döntést, ha a választható javak triviálisak, s ezért a helyes választás megkeresése nem éri meg a szükséges időt és erőfeszítést: például amikor húszféle mosóporos doboz közül kell leemelnünk egyet a szupermarket polcáról. Az ilyen, felelősség nélküli választást *kiszemelésnek* nevezhetjük.

Felfüggesztjük a mérlegelést, és indoklás nélkül hozzuk meg a döntést, ha a deliberráció során oda jutottunk, hogy bár a választás tétje nagy, a szemben álló lehetőségek értéke egyenlő vagy összemérhetetlen. Ilyenkor ugyanis hiába keresnénk, semmiképp nem találhatunk további racionális indokot a választáshoz. Ezt talán *radikális döntésnek* nevezhetnénk.

Lukács biztosan nem gondolta azt, hogy a bolsevizmus elfogadása és elutasítása közötti választás a kiszemelés esetei közé tartozna. Életének legsúlyosabb döntését hozta meg 1918–19 fordulóján, és nagy párosszal élte át a döntés jelentőségét. Arra sem gondolt, hogy a választási lehetőségek egyenértékűek vagy összemérhetetlenek volnának. Bár nem ugyanazt tekintette helyes választásnak – a BOLSEVIZMUS a diktatúra elvetése, a TAKTIKA a diktatúra vállalása mellett foglalt állást –, afelől soha nem volt kétsége, hogy valamelyik választás mellett perdöntő indokok szólnak. Ezért radikális döntésként sem értelmezhetette elhatározásának módosulását.

Van azonban egy harmadik lehetőség, és 1971-es vázlatunk decizionista olvasata ehhez áll a legközelebb. Ez az *egzisztenciális döntés* esete. Egzisztenciális döntést az az ember hoz, aki az előtte álló cselekvési lehetőségek közül nem azon az alapon választ, hogy a rendelkezésére álló indokok alapján melyiket helyes végrehajtani, hanem azon az alapon, hogy ő maga milyen ember kíván lenni, s az így meghozott döntésből merít aztán indokokat választásának az igazolására.

A filozófiai egzisztencialisták szerint minden választásunk egzisztenciális döntés: erkölcsi, kulturális és szociális világgépünk nem köti meg a választásunkat; először választunk, és aztán – ugyanezzel a választással – megteremtjük a világgépet, melynek perspektívájából választásunkat helyeselhethetjük. Ezért aztán a szó szoros értelmében nap mint nap újraválasztjuk önmagunkat.

A szabadságnak ez a szélsőséges felfogása nagyon távol áll attól, amit az emberi deliberrációról és cselekvésről tudunk. De ez nem jelenti, hogy ne léteznének speciális esetek, melyekben egy ember valóban egzisztenciális döntést hoz. Különösen akkor válik kézenfekvővé ez a lehetőség, amikor a választás hosszú távra szól, és valóban eldönti, hogy milyen ember lesz abból, aki választ. Ilyenkor megtörténhet, hogy a rendelkezésre álló indokok, melyek alapján az egyik választható lehetőség ésszerűnek és helyesnek, a másik ésszerűtlennek és helytelennek mutatkozik, más cselekvést tüntetnek ki, mint az ember saját személyiségére irányuló törekvései. Ha valaki ebben a konfliktusban azon az alapon választ, hogy melyik út felel meg jobban a saját magáról alkotott ideálképének, akkor egzisztenciális döntést hoz.

Tegyük fel, hogy Lukács György 1918–19 fordulóján egzisztenciális döntést hozott. Ez azt jelentené, hogy bár a BOLSEVIZMUS belátásait felülvizsgálni nem volt ésszerű oka, ezekben a belátásokban mégsem tudott megnyugodni. Kicsinyesnek, jelentéktelennek, közönségesnek érezte azt az életformát, melyet a kompromisszumokkal kikövetett demokratikus út elé tárt. Ő nem a konfliktusok elkenésének, hanem a kiélezésüknek, nem a tragédiák feloldásának, hanem a végigélésüknek, a végső következmények konzekvens vállalásának az embere volt. Ezért egyetlen kétségbeesett elhatározással félrelökte a BOLSEVIZMUS minden felismerését, belépett a kommunista pártba, hogy aztán a döntés felől visszatekintve már a választott lehetőséget is új megvilágításban lássa. Ha így volt, akkor a TAKTIKA és a BOLSEVIZMUS helyzetértékelése közti különbség nem oka, hanem következménye a fordulatnak.

Ezt a lehetőséget önmagában nem zárja ki az a megállapítás, hogy a két esszé közti különbség messze túlmegy a választás visszajára fordulásán. De mégis súlyos megfontolások szólnak ellene. Az egzisztenciális döntés erkölcsileg problematikus: megfordítja a tett értékelése és a karakter értékelése közti természetes viszonyt. Rendes körülmények közt azért tesszük ezt vagy azt, mert így ésszerű és helyes – és azért kívánunk ilyen és ilyen karakterre válni, mert a rá jellemző készségek és indítékok valószínűvé teszik, hogy általában azt fogjuk tenni, amit ésszerű és helyes. A karakter értéke a tettek értékének a függvénye, nem fordítva. Ez a gondolat Lukácsnál is megjelenik, már 1911-ben: „Az ember... nem akarhat jó lenni. Főképpen pedig valakihez való viszonyában nem akarhatja a jószágot. Az kell, hogy az ember a másikat megmenteni akarja – akkor jó.”⁴⁵

Az egzisztenciális döntés azonban a tettek értékét teszi a karakter értékének a függvényévé, és feltételezi, hogy a karaktert önmagáért értékeljük. Képzelnék el azt az embert, aki tisztában van vele, hogy a nők egyenrangú embertársai, akiknek joguk van az egyenlő bánásmódhoz, s akikkel csak a kölcsönös tisztelet, gyengédség és meghittség gesztusaival teremthet értékes kapcsolatot, s akinek ugyanakkor minden vágya, hogy igazi macsóként éljen, aki előtt minden nő hanyatt vágódik – és egyetlen döntéssel a macsó énjét választja. Mit tartanánk erről a választásról? Azt, hogy könnyelmű és erkölcstelen.

Lukács is így gondolta. Ezt írja a BOLSEVIZMUS elején: „A morális probléma felvethetősége... azon fordul meg, vajon a demokrácia a szocializmusnak csak taktikájához tartozik-e (mint harci eszköz arra az időre, amíg kisebbségben van, amíg az elnyomó osztályok jogba foglalt és jogtalan terrorja ellen küzd), vagy pedig olyan integráns része, melyet nem lehet belőle kihagyni, mielőtt [e lépésnek] összes erkölcsi és világnézeti következményei tisztázva nem lennének.” (K. J. kiemelése.)⁴⁶

Lukács személyisége alighanem szerepet játszott abban, hogy nem tudott belenyugodni a BOLSEVIZMUS megoldásába. De ez a megállapítás nagyon távol áll attól, hogy kijelentsük: végső egzisztenciális döntést hozott, minden ésszerűséggel dacolva. Csak annyit tartalmaz, hogy Lukács erősen motivált volt eredeti választásának újragondolására. A többit a gondolati munka végezte el. Csak ez egyeztethető össze a komolysággal, amellyel 1918–19 fordulóján a munkásmozgalom történelmi dilemmáját és a saját személyes dilemmáját értelmezni próbálta. A „vak” döntés hipotézisét tehát eljethetjük.

A konverzió hipotézisét azonban ezzel még nem zártuk ki. A szövegek összehasonlítása semmit nem mond arról, hogy milyen úton zajlott le Lukács világképének átrendeződése. Elképzeltető, hogy a BOLSEVIZMUS-sal való belső elégedetlenség állapotában, de még a gondolati munka újrakezdése előtt hirtelen, megrésszerű élmény

érte Lukácsot; ez helyezte volna új megvilágításba mindazt, amit addig hitt és gondolt, hogy aztán világhképének és helyzetértékelésének átrendeződését kövesse a gyakorlati fordulat is.

Ahhoz, hogy a konverzióhipotézist elvethessük, először meggyőzően alá kell támasztanunk a deliberáció hipotézisét. Ha a két pont közötti távolság az értelmes mérleget lépéseivel összeköthető, akkor a megtérés hipotézise egyszerűen szükségtelen. Igaz, a deliberáció útvonalának rekonstruálása csak hipotetikus lehet: közvetlen írásos emlékek nincsenek a kritikus hetekből. Azonban a megtéréseleménynek sincs semmiféle írásos nyoma, az is pusztán hipotézis. A deliberáció folyamatának rekonstruálásához pedig mégiscsak támpontokat találunk abban, amit Lukács 1918–19 fordulójára előtt és után írt – míg a megtéréselemény feltételezéséhez nincs más támpontunk, mint a feltételezett hiátus, melyet valahogy be kell tölteni.

Az újakezdett deliberáció

Induljunk ki tehát abból, hogy Lukácsnak volt alkati motívuma a BOLSEVIZMUS álláspontjának újragondolására.

Tudjuk, mi az, amit az elmélkedések érintetlenül hagytak: ismerjük a fix pontokat. Nem változott a meggyőződés, hogy a fennálló világrendet át kell adni a múltnak. Adott maradt a hit, hogy itt a történelmi pillanat, amikor esély nyílik a régi rend megdöntésére. És érintetlen maradt az etikai maximalizmus, amellyel Lukács a döntés problémájához közelített: az erkölcs alapvető tiltásai abszolút erejűek, az ember vagy megőrzi a tisztaságát – soha, semmilyen körülmények közt nem kerül összeütközésbe velük –, vagy elkárhozik.

Tudjuk, hogy e fix pontok között mi változott. Átalakult a dilemma egyik ágának a leírása: a demokratikus út kikerült a választható lehetőségek közül. Tovább radikalizálódott Lukács etikai szemlélete: az abszolút tisztaság kívánalma kiegészült a negatív felelősség követelményeivel. Az alternatíva valódi, elháríthatatlan morális dilemmává vált, és megjelent a bűnvállalás mint a morális dilemmával szembeni egyedüli etikus magatartás eszméje.

A kérdés az, milyen megfontolások vezethették ezt a revíziót. A Lukács elméjében lezajlott eseményeket nem áll módunkban felidézni. De ismerjük azokat a gondolatait, melyeket a BOLSEVIZMUS előtt és a TAKTIKA után papírra vetett. Ezek a legfontosabb kérdésekben elég jól eligazítanak.

Kezdjük a demokratikus út elvetésén. A TAKTIKA elemzése során azt írtam, a fordulatot az osztálytudat szempontjának megjelenése hozta. Arra is utaltam, hogy Lukácsnál megjelenik ugyan a rövid távú és a hosszú távú érdekek közti konfliktus jellegzetes marxista gondolata, de figyelmének középpontjában nem ez áll. A demokratikus stratégiával az a fő baja, hogy ez elismeri a fennálló jogrend normativitását. Ez a kifogás egy olyan kérdéshez vezet vissza, mely a világháború éveiben Lukács gondolkodásának középpontjában állt: az intézmények és az emberi élet viszonyának kérdéséhez.

A fiatal Lukács fő problémája az volt: hogyan lehetséges értelmes – ahogyan ő írta: „lényeges” vagy „szükségszerű” – életet élni a modern társadalomban. A problémát két alapvető nehézség vetette föl. Egyrészt: a tipikus ember mindennapi élete – így látta Lukács – „formátlan”: alkalmi céloktól alkalmi célokig, hangulatoktól hangulato-kig sodródik. Másrészt ugyanezt az életet az emberek közti idegenség, a megértés és szolidaritás hiánya jellemzi. A „lényeges” életnek ezzel szemben mély meggyőződésekben nyugvó, átfogó cél ad formát, és a választások átgondolt következetessége jellem-

zi egyfelől; másfelől az ilyen életet intenzív személyes kapcsolatok teszik gazdaggá és emberivé.

Lukácsot kezdetben az foglalkoztatta, hogy ezek az értékek mintha kölcsönösen kizárnák egymást. A mindennapi élet, ahogyan előttünk van, „*lényegtelen*”: csupán a történelméket tartalmazza az igazi, értelmes élet kellékeinek. A „*lényeges*” életet viszont nem lehet megélni. Egyfelől akinek van egy nagy célja – mint a művésznek az esztétikai alkotás –, az mindent alá kell rendeljen ennek az átfogó célnak, s ezért óhatatlanul elidegenedik a célok és tapasztalatok gazdagságától, mely pedig nélkülözhetetlen az emberi élethez. Másfelől az ilyen meghatározó szenvedély a személyes kapcsolatok kiművelését és ápolását is lehetetlenné teszi, elembertelenít. Tehát: vagy élhető, de „*lényegtelen*” élet – vagy „*lényeges*”, de emberi megélésre alkalmatlan élet.

Ezt a tragikus alternatívát Lukács kezdetben azzal magyarázta, hogy a modern kultúra „szférái” – a tudomány, a művészet, a vallás – kibékíthetetlen ellentétben állnak egymással: mindegyik tagadja a másikat, és mindegyik teljes embert kíván. A társadalomnak valamennyiükre szüksége van, de az élet nem képes harmonikus egységbe foglalni őket. Ahhoz, hogy élni tudjunk, következetlennel kell lennünk, kerülnünk kell az erős meggyőződéseket, az átfogó célokat – nem szabad egyik szférának sem egészen átadnunk magunkat. Ahhoz, hogy következetesek lehessünk, mély meggyőződés alapján átfogó célt tűzzünk magunk elé, oda kell adnunk magunkat valamelyik szférának, ám ez azt jelenti, hogy lemondunk az élhető életről.⁴⁷

Később egy másik megfontolás nyomult Lukács gondolkodásának homlokterébe. Egyre inkább kezdte úgy látni, hogy a modern élet tragédiájának fő okozója az, amit marxista korszakában hol eldologiasodásnak, hol elidegenedésnek fog nevezni. Az emberek mesterséges képződményeket – kulturális alkotásokat és intézményeket – teremtenek életük szabályozására; e képződmények nélkül lehetetlen sajátosan emberi életet élni. De miután létrejöttek, a képződmények „*az embereket találomra, vakon és kivétel nélkül uraló hatalomra*” tesznek szert, s a törvény „*embertől távoli, örök és megváltoztathatatlan szükségszerűsége*” által uralkodik.⁴⁸ A törvények uralmát pedig „*a belső és külső világ idegensége és ellenséges viszonya*” jellemzi.⁴⁹

Ebből a perspektívából Lukács kérdése úgy fogalmazódik át, hogy lehetséges-e, s ha igen, hogyan lehetséges a képződmények önmozgását az emberi érdekek és célok szolgálatába állítani.

A marxista Lukács ismerője hajlamos lehet úgy értelmezni a képződmények vak uralmát, hogy a sok-sok egyéni választást az intézményi szabályok „*az emberek háta mögött*” hangolják össze, senki által nem tervezett vagy akár csak sejtett következményeket produkálva, melyek aztán a természeti létfeltételek módjára határozzák meg az egyének előtt álló választási lehetőségeket. Valószínű, hogy a fiatal Lukács ilyesvalamire is gondol. De nem ez a központi gondolata. Fő gondolata úgy szól, hogy az intézmények mesterséges konvenciói a normativitás igényével lépnek föl, előírásaik autoritását önállósítják az etika autoritásától, sőt benyomulnak az emberek közti erkölcsi viszonyok helyébe, és minden személyes kapcsolatot a saját formális szabályaiknak rendelnek alá.

Az az írás, mely az intézmények és az etika viszonyát utoljára tárgyalja a BOLSEVIZMUS ELŐTT – HOZZÁSZÓLÁS FOGARASI BÉLA KONZERVATÍV ÉS PROGRESSZÍV IDEALIZMUS CÍMŰ ELŐADÁSÁHOZ⁵⁰ –, a következőket mondja erről. Az etika a Sollen birodalma, tételei normatívák, a normativitás kritériuma pedig az érvényesség, nem a létezés: az, hogy egy tétel („*így és így kell cselekedni*”) érvényes, független attól, hogy létezik-e (hogy az adott

közösségben van-e olyan elfogadott szabály, mely szerint így és így kell cselekedni). Más szóval, „*a Sollen, lényegét tekintve, mindig transzcendens természetű*”, nem függ a társadalom tényleges gyakorlatától.⁵¹

A társadalom intézményei is a normativitás igényével lépnek föl, érvényességre tartanak számot, sőt azt tartják magukról, hogy „*kikényszeríthető érvényességük van*”.⁵² Csak-hogy az intézmények feltételezett normativitása nem transzcendens: „*egy intézménynek (a tulajdontól egészen a nemzetig és az államig) sem lehet önmagában értéke*”.⁵³

Erről a pontról elyben kétfelé lehet továbbhaladni. Az egyik irányt maga a HOZZÁSZÓLÁS jelöli ki. Az intézmények normái csupán léteznek; önmagukban nem illeti meg őket érvényesség. De másodlagos, az etikából átszármaztatott érvényességük mégiscsak lehet. Végtére is az ad nekik értelmet és célt, hogy az egyén önmegvalósítását, az emberek közti viszonyok létrehozását és fenntartását szolgálják. Amíg ennek az instrumentális szerepnek megfelelnek, erkölcsi indítékunk van arra, hogy betartsuk a szabályait.

A problémát az okozza, hogy soha nem felelhetnek meg tökéletesen erkölcsi rendeltetésüknek. Egyrészt természetükhöz tartozik a hajlandóság, hogy öncélúvá váljanak, márpedig „*Mihelyt [valamelyikük] öncéllá válik, lesiklik az érvényesség síkjáról, pusztá létező lesz belőle, mely az etikai idealizmus szempontjából egy nívón áll az összes többi létezővel, és mint ilyen, semmiféle elismerésre nem tarthat jogosan számot*”.⁵⁴

Másrészt, ha nem volnának hajlamosak az önállósodásra, akkor is igaz maradna, hogy „*minden intézmény csak megközelítőleg szolgálhatja ezt a célt*” – az etikai progresszió célját –, „*melyet csakis egy tőle független etikai fejlődés eredménye koronázhat meg igazán sikeressé*”.⁵⁵

A HOZZÁSZÓLÁS nem vizsgálja, hogy mi következik ebből az intézményeknek való engedelmességre nézve. Nem teszi fel a kérdést, hogy meg kell-e tartani a törvényt akkor is, ha az erkölcs elvei nem támogatják, vagy csak akkor kell igazodni hozzá, amikor ugyanazt írja elő, amit az erkölcs amúgy is megkíván. Ehelyett arra hívja fel a figyelmet, hogy az intézmények esendők, s ezért szakadatlan reformra szorulnak. A politikát azonosítja az intézmények teremtésére és átalakítására irányuló gyakorlattal, és azt állítja, hogy mivel az intézményi normák érvényessége nem autonóm, ezért a politika sem lehet az: „*...az etikai idealizmus szükségképpen tagadja a politika autonómiáját, mert ez az autonómia valami pusztán létezőnek (állam, nemzet) önértékűségét jelentené, amit az etika nem ismerhet el*”.⁵⁶

Az intézmények soha nem érhetik el teljesen az etikai célt, de vég nélkül közelíthetnek hozzá (innen „*a progresszió örök volta*”);⁵⁷ az etika küldetése a politika tartományában, hogy ezt az örök közelítést előmozdítsa: „*Az etikai idealizmus permanens forradalom a lét mint lét, mint az etika ideálját el nem érő valami ellen, és mert permanens forradalom, mert abszolút forradalom, képes az igazi, a soha nyugvópontra nem jutó, soha nem stagnáló fejlődés irányát megszabni és járását szabályozni*”.⁵⁸

Ez a felfogás nehézség nélkül összeköthető a BOLSEVIZMUS álláspontjával. A demokratikus út nem rombolja le, hanem – az erkölcsi kritika fényében – továbbfejleszti a fennálló intézményeket, és ezáltal fokról fokra átalakítja az emberi viszonyokat, míg a helyzet meg nem éri arra, hogy „*az emberiség önvendelkezéséből*” megszülessen a szocializmus intézményi rendje.⁵⁹

De amikor a BOLSEVIZMUS álláspontjával viaskodva Lukács visszatekintett az etikai idealizmusra itt, a Fogarasi-vitában összefoglalt elgondolására, jó oka volt föltenni a kér-

dést, hogy kielégítő-e ez az elgondolás. Képes lehet-e a morális kritika leküzdeni a képződmények vak hatalmát az intézmények normativitásigényének radikális félresöpítése nélkül?

Ahhoz, hogy erre a kérdésre „igen”-nel válaszolhasson, az intézményi autoritás komplex elméletére lett volna szüksége. Ez az elmélet fenntartotta volna, hogy az intézmények – az állam – joga a kötelező és kikényszeríthető szabályok alkotására erkölcsi igazolásra szorul. De az igazolásnak a szabályalkotás és kikényszerítés jogát, nem közvetlenül az egyes szabályok tartalmát kell erkölcsileg alátámasztania. Ha lett volna ilyen elmélete, akkor számot tudott volna adni arról is, hogy az intézményi szabályok nem autonómak az erkölccsel szemben, és ugyanakkor arról is, hogy tipikus esetben akkor is követni kell őket, amikor nem valamilyen etikai normát fordítanak le a képződmények nyelvére.

Lukácsnak azonban nem voltak eszközei egy ilyen elmélet megalkotásához, sőt kifejezetten idegen volt tőle a gondolat, hogy az intézményi szabályokat erkölcsi tartalmuktól független normativitás illetné meg. Ezt írta például 1915-ben, egy Paul Ernstnek címzett levélben: „A képződmények hatalma láthatólag egyre erősebb lesz, és az emberek többsége számára talán még a valóságosan létező dolgoknál is elevebb valóságot jelent. De ezt nem szabad elfogadnunk – éppen ezt adta nekem a háború élménye. Állandóan hangsúlyoznunk kell, hogy az egyedüli lényeg csak mi vagyunk, a lelkiünk; de még a lélek minden örök-a priori objektívációja is (Ernst Bloch szép képével élve) csak papírpénz, amelynek értéke aranyra válthatóságától függ. A képződmények reális hatalmát persze nem lehet tagadni. De a szellem halálos vétké, hogy minden hatalmat metafizikai dicsfényvel vesz körül, és ezzel van tele a német gondolkodás Hegel óta. Az állam valóban hatalom – de kell-e ezért a filozófia utópikus értelmében, az igazi etikának a lényeg szintjén cselekvő értelmében – létezőként elismerni? Nem hiszem.”⁶⁰

Ez a felfogás jelölte ki a másikat, a HOZZÁSZÓLÁS-ban vázolt „örök progresszió”-tól gyökeresen különböző gondolati irányt Lukács számára: egy olyan radikális váltás elképzelését, mely az intézményeket egyszer s mindenkorra megfosztja normatív autoritástuktól, és közvetlenül jogaiba helyezi a morált.

Semmi kétség, 1919-ben Lukács úgy gondolta, hogy ez a váltás együtt fog járni az osztályok nélküli társadalom megteremtésével, sőt ez lesz az átalakulás igazi értelme és megkoronázása; az osztálykülönbségek eltörlése csupán az eszköz, mely lehetővé teszi, hogy az emberek közti viszonyokat immár közvetlenül az erkölcs szabályozza: „A kommunizmus végcélja egy olyan társadalom felépítése, amelyben a cselekvések szabályozásában a jog kényszerének helyét az erkölcs szabadsága veszi át”, szögezi le egyértelmű határozottsággal AZ ERKÖLCS SZEREPE A KOMMUNISTA TERMELESBEN című írás.⁶¹

Ha azonban Lukács csak úgy tudta elgondolni az intézmények személytelen hatalmának megtörését, hogy az erkölcsi motiváció lép az intézményi autoritás helyébe, akkor reménytelen vállalkozásnak kellett minősítenie a HOZZÁSZÓLÁS örök progresszióját s vele együtt a BOLSEVIZMUS demokratikus alternatíváját is. Joggal gondolta, hogy jó oka van kételkedni a demokratikus út lehetőségében.

Hasonló megállapítást tehetünk a morális dilemma újraértelmezéséről és a bűnvállalásról mint megoldásról. Borisz Szavinkov kisregénye 1914 óta foglalkoztatta Lukácsot.⁶² Az etikailag vezérelt terrorizmus problémája szembesítette először a morális dilemmák gondolatával, és a dilemma szerkezetét, a bűnvállalás eszméjével együtt, nagyon korán ugyanabban a formában fogalmazta meg a maga számára, ahogyan aztán a ТАКТИКА-ban is: „Itt – a lélek megmentéséhez – éppen a lélek feláldozása szükséges: egy misztikus etika alapján kell kegyetlen reálpolitikussá válni, és megsérteni az abszolút parancsot, amely

*nem a képződményekkel szembeni kötelezettség, a »Ne ölj!« parancsát.*⁶³ Még a TAKTIKÁ-t lezáró Hebbel-idézet is megtalálható ugyanennek a gondolatmenetnek a végén.

Lukácsot két dolog izgatta Szavinkovban. Az egyik a morális dilemma önkínzóan éles megfogalmazása és a bűnvállalás gesztusával való megoldása. A másik az etika és a réalpolitika kombinálása, ami nélkül persze a dilemma létre sem jönne. Az eszer terroristák példája először szembesítette őt azzal a lehetőséggel, hogy az etikai indítékok politikai cselekvésre késztesse, s hogy a politika ne elvtelen taktikázásban álljon, hanem az ember legvégső etikai meggyőződéseit valósítsa meg, méghozzá kíméletlen következetességgel.

Az eszer terrorizmus intellektuális hatása átmenetileg mégis margóra szorult Lukács gondolkodásában. Már 1914-es cikke, mely először említi – írói álnevén – Boris Szavinkovot, csupán mint „*a két orosz szélsőség*” – az ateizmus és az ortodoxia, a terrorizmus és az autokrácia – egyikéről szól a forradalmi terror gyakorlatáról.⁶⁴ Bármennyire vonzotta a FAKÓ LÓ problémavilága, Lukács hamarosan arra a belátásra jutott, hogy a terroristák vállalkozása etikailag tarthatatlan. Aggályainak Dosztojevszkij segítségével adott kifejezést.

Zoszima sztarec azt mondja A KARAMAZOV TESTVÉREK-ben, hogy a szeretet kétféle módon kereshet magának kifejezést. Az egyik lehetőség a „*tevékeny szeretet*”, a másik az „*álmodozó szeretet*”. A tevékeny szeretet „*munka és kitartás*”, feltűnés nélküli jócselekedetek hosszú, áldozatos sora. Az álmodozó szeretet „*gyorsan végrehajtható, hirtelen hőstettre szomjúhozik, melyet mindenki lát*”. A megkülönböztetésben rejülő ítélet egyértelmű: az emberiségen nem az egyetlen pillanatba sűrített, látványos önfeláldozás segít. A „*hirtelen hőstettre*” vágyakozókból hiányzik a valódi emberszeretethez szükséges alázat és szívósság.

Nem tudni, pontosan mikor figyelt föl Lukács a dosztojevszkiji szembeállításra. De bizonyos, hogy legkésőbb 1918 elején már a „*hirtelen hőstettek*” családjába sorolta az eszer terroristák bűnvállaló gesztusát. Márciusban jelent meg BALÁZS BÉLA ÉS AKIKNEK NEM KELL című brosúrája, melynek bevezető tanulmányából valók a következő sorok: „*Oblomov túllát az elérhető valóságon, és egy utópikus valóság felé tekint; látja az elérhető, az empirikus valóság teljes céltalanságát, és azért marad fekvé az ágyon, mert ezt a céltalanságot nem bírja elviselni. Látja az abszolútumot, és ha azt egy ugrással, egy egyszeri »hirtelen hőstettel« – ahogy sztarec Zoszima az orosz lélek centrális kérdését megformálta – meg lehetne valósítani, akkor Oblomov cselekednék is. De ő belátja, hogy ez lehetetlen, és nem bírván a relatív síkján élni, inkább fekvé marad az ágyon. Az ő nem cselekvése tehát a »hirtelen hőstett« problémakörébe tartozik, abba a különös sorozatba, mely a Pique Dame Hermannjától a Raszkolnyikovon át – ha úgy tetszik – a Ropsin (Szavinkov) terroristáig vezet.*”⁶⁵

Így hát a BOLSEVIZMUS tájkéán Lukácsnak két különböző etikai mércéje volt a politikai erőszak megítéléséhez. Az egyik a bűnvállalás szükségességének gondolata, a másik az a meggyőződés, hogy a világot csak „*lassú, szemre nem heroikus, de mélyen felelősségteljes, lelket megőrlő, hosszú és tanító küzdelem*” válthatja meg.⁶⁶ Átmenetileg a „*hirtelen hőstett*” elutasítását indokló megfontolások kerekedtek felül.

A BOLSEVIZMUS még az orosz kommunisták hatalomátvételét is a „*hirtelen hőstett*” esetei között tartotta számon. Ez egyértelművé teszi, hogy 1918 novemberében Lukács nem jobb híján kötelezte el magát a demokratikus alternatíva mellett, hanem azért, mert mély etikai meggyőződése volt, hogy a proletárdiktatúra morálisan és praktikusán elfogadhatatlan.

A „*tevékeny szeretet*” megoldásába vetett hitét azonban aláásta a demokratikus alternatíva felülvizsgálata. S amikor Lukács egyedül maradt a hatalom azonnali megraga-

dásának gondolatával, könnyen továbbléphetett ahhoz a vélekedéshez, hogy a bolsevikok és az eszer terroristák közt mégiscsak lényeges különbség van. Szavinkovék csak látszatra reálpolitikusok – csak az teszi őket hasonlatossá az igazi reálpolitikusokhoz, hogy a legvégső eszközöktől sem rettennek vissza. Valójában azonban tettük csupán személyes gesztus, mely a világot úgy hagyja, ahogyan van. Éppen emiatt válik a „*hirtelen hőstett*” jellegzetes esetévé. A bolsevikok ezzel szemben igazi reálpolitikusok: megragadják és megtartják a hatalmat, tömegeket mozgatnak, és államgépezetet építenek. Cselekvésük kollektív cselekvés; a résztvevők áldozatában külön-külön nincs semmi látványos. Az újraértékelés során Lukács könnyen találhatott indokot ahhoz, hogy kivegye a bolsevik gyakorlatot a „*hirtelen hőstett*” alesetei közül. Ha pedig ezt megtette, akkor a morális dilemma, melyet az eszer példa csupán elméleti lehetőségként jelenített meg, föltámad a bolsevik politika dilemmájaként. A bűnvállalás jogaiba lép.

Így tehát meglehetősen pontosan rekonstruálhatjuk a gondolati folyamatot, mely Lukács nézeteinek átrendeződéséhez vezetett. Mind a demokratikus alternatíva átértékelése, mind a morális dilemma újragondolása és a bűnvállalás etikájának színre lépése észérvekkel magyarázható. Nehezebb feltárni a harmadik építőkö, a negatív felelősség eredetét. De valamit azért erről is mondhatunk.

Az erkölcsi tisztaság kívánalmát a fiatal Lukács többnyire a kantii etika fogalmaiban gondolta el. Azaz úgy fogta föl az erkölcsöt, mint önmagukért betartandó kötelességek együttesét. A cselekvést az indítéka és csakis az indítéka teszi etikaivá; etikus cselekedet az, amit „*csupán a helyességért akart helyes*”, „*az etikai normáknak megfelelő*” akarat vezérel.⁶⁷ Az erkölcsi tisztaság ebben az értelemben nem mást jelent, mint a cselekvést vezérlő akarat, a szándék tisztaságát. És így az ember kétféleképpen piszkíthatja be magát. Vagy a tetteinek tisztasága vesz el: szándékosan megsérti az erkölcsi normákat. Vagy meggyőződéseinek tisztasága lesz oda: még ha tettei nem ütköznek is erkölcsi normákba, indítékai mégsem erkölcsiek. (Innen a BOLSEVIZMUS dilemmájának szerkezete.)

A következetes kantianizmus azonban kizárja, hogy lelkiismeretesen cselekvő emberek valódi morális dilemma elé kerüljenek. A kantii etika csak „*a helyességért akart helyes*” követéséért teszi felelőssé az egyént, tekintet nélkül magatartásának következményeire. Az én felelősségem abban áll, hogy a „*Ne ölj!*” előírását következetesen betartsam; ha ez azt jelenti, hogy nem akadályozok meg egy gyilkost két másik ember megölésében, az áldozatok haláláért nem én vagyok felelős, hanem csakis a gyilkos. A kantii etika még kivételes esetekben sem ismer negatív felelősséget.

Tudjuk azonban, hogy Lukács – miközben a kantii alapeszmét marxista fordulatáig soha nem adta föl – küszködött a kantianizmus nehézségeivel. A HEIDELBERGI ESZTÉTIKÁBAN van egy figyelemre méltó gondolatmenet, mely kimutatja, hogy az önmagukért betartandó kötelességek etikájából – éppen a következmények zárójelbe kerülése miatt – kihullik a konkrét, időben folyamatos jellem és ugyanígy a másik ember konkrét igényeihez való viszony: „*Az etikai tett következménye problémájának kikapcsolása révén, amennyiben ez a tett nem áll közvetlen viszonyban a céllal és az érülettel, a létező tárgyak objektumvilága egyáltalán nem jön számba e szféra szempontjából. Maga a szféra elszigetelt, mindig újra kezdődő, úgyszólván őskézdetet jelentő egyedi cselekvések végtelen sorából épül fel, ahol is a szubjektumnak minden cselekvési alkalomkor újra akarata részévé kell tennie az etikai maximát, s az etikai norma megvalósultságának vagy meg nem valósultságának megítélése szempontjából csak az ennél az egy tettel megnyilvánuló érület jön számba, mintha ez volna az első és az egyetlen tett. [...] E szférában a »lélek« »léte« csak eszményként, s a célok teljessége és a rájuk irányuló más szubjektumok [helyesen: a más szubjektumok, akikre a célok irányul-*

nak] csak részint eszményként, részint a cselekvés feltételeként fordulnak elő, s a szféra normatív-folyamatszerű atomizáltságának minden lazítása vagy tömörítése transzcendálja, a gyakorlat metafizikájává teszi az etikát, minek következtében tisztán gyakorlati jellege magától értetődően azonnal megsemmisül, és metafizikai-kontemplatív (vagy kvázi-kontemplatív) jelleggé változik át.”⁶⁸

Ezen a helyen Lukács megáll annál, hogy leszögezze: az etikához szükségszerűen hozzátartozik a cselekvés pontszerű, „atomizáló” felfogása és – ebből következően – a képtelenség arra, hogy magába fogadja az időben folytonos jellemet és az emberek közti konkrét viszonyokat. Erre a megállapításra két gyökeresen különböző módon lehet reagálni. Az egyik lehetséges válasz az, hogy az etikai „atomizmus” meghaladására tett minden kísérlet súlyos eltévelyedés. Az idézett hely inkább ezt a konklúziót sugallja. A másik válasz úgy szól, hogy az etika által körülírt magatartást meg kell haladni.

Ez a második lehetőség is megjelenik Lukácsnál, mégpedig az ESZTÉTIKÁ-val nagyjából egyidejű esszéikben. Az 1910-ben keletkezett ESZTÉTIKAI KULTÚRA az utolsó ítélettel szemközti életvezetés veszedelmes könnyelműségére hívja fel a figyelmet: „*A permanens tragédia... a legnagyobb frivolitás. Az, mert... minden könnyűnek találtatik úgyis az utolsó ítélet napján – hol a különbség könnyű és nehéz között az élet valódi dolgaiban? Mert tragikus az élet és a művészet egésze, úgyis mindegy, milyen súlyú és milyen komoly lesz annak minden egyes léte.*”⁶⁹

A LELKI SZEGÉNYSÉGRŐL című esszé (1911) pedig azt állítja, hogy „*az igazi etika... emberellenes*”,⁷⁰ és a kötelességteljesítés absztrakt moráljával az etikán túli, személyes jósgot állítja szembe. A jószág egyfelől áttöri a válaszfalakat, melyeket az elvont kötelességek emelnek a lelkek közé: misztikus azonosságot teremt lélek és lélek között (az ESZTÉTIKÁ-ból vett idézet is a miszticizmus – a tiszta „metafizikai kontempláció” – felől tekint vissza az etikai szféra feltételezett korlátozottságára, és ez az életlehetőség egészen marxista fordulatáig foglalkoztatta Lukácsot, még ha változó intenzitással is). Másfelől pedig – és számunkra most ez lesz a fontos – a jószág nem a kötelességet akarja önmagáért, hanem a másik ember „megmentését”. A két cél független egymástól, és ezért a jószág összeütközésbe kerülhet a kötelességgel: „*talán bűn minden cselekedete*”, azonban „*a jószág élete nem szorul rá többé a tisztaságra; neki egy másik, magasabb rendű tisztasága van*”.⁷¹

Egy kicsit lejjebb ezt találjuk: „*A tisztaság az életben csak halovány dísz, és sohasem válhat hatóerejévé a cselekvésnek. [...] A tisztaságot akarni pedig... éppenséggel nem szabad, mert akkor abszolút tagadássá lesz, és elveszíti a benne volt vad és csodálatos »mégis«-t: tisztának maradni bűn, csalás és kegyetlenség közepette.*”⁷²

Ez a hely, a megfogalmazás pátoszána ellenére, nem az 1918–19-es morális dilemmát előlegezi meg. Nem egy etikán belüli konfliktust rögzít, hanem amellétt érvel, hogy túl kell lépni az etika álláspontján. De a benne kifejezett paradoxon akkor is nyomást gyakorol a gondolkodásra, ha ez visszahúzódik az etika határai közé, ahogyan A LELKI SZEGÉNYSÉGRŐL epizódja után Lukács tette.⁷³ Mert „*csalás és kegyetlenség közepette*” csak akkor lehet bűn a tisztaság ábrándjának kergetése, ha erkölcsi felelősségünk nem korlátozódik arra, hogy mi magunk mit cselekszünk, hanem – legalábbis bizonyos esetekben – arra is kiterjed, amit ugyan mások cselekszenek, de mi elmulasztottunk megakadályozni.

Hogy ez a gondolat miként bukkan föl a BOLSEVIZMUS és a ТАКТИКА között, az nagyjából belátható. Amíg Lukács abban a hitben volt, hogy az új világrendhez a „*tevékeny szeretet*” gyakorlása, a „*lassú, szemre nem heroikus, de mélyen felelősségteljes, lelket megőrlő,*

hosszú és tanító küzdelem” vezet el, addig nem ütközött bele az etika kantianus felfogásának abba a gyengéjébe, mely pedig évekkel korábban már foglalkoztatta. De mihelyt úgy látta, hogy le kell mondania erről a hitről, a régi felismeréseket újra mozgósíthatta a hasonló szerkezetű – bár jóval tágabb dimenziójú – probléma.

Idáig a gondolati út nyomon követhető. Amihez nincs fogódzók, az a negatív felelősség egészen szélsőséges, a legkövetkezesebb konzekvencializmuson is messze túlmenő felfogásának megjelenése. Ez azonban mégiscsak kevés a deliberatív hipotézis feladásához.

A konverzió hipotéziséről

Tanulmányom elején azt írtam: a deliberatív hipotézis a „természetes kiindulópont”. Ez felel meg annak, ahogy az értelmüket használó emberek eljutnak a döntési probléma felismerésétől a döntés meghozataláig. Ezért különleges oka kell legyen annak, ha helyette a „vak” döntés vagy a konverzió hipotézisét tesszük magunkévá.

Láttuk, hogy a deliberáció menete kielégítően nyomon követhető. A rekonstrukció hipotetikus, nem biztos, hogy a gondolati lépések pontosan ebben a rendben haladtak. De jó okunk van feltételezni, hogy nagyjában és egészében így zajlott le a folyamat.

A Lukács pszichológiai alkatában rejlő motívumokról és azok működéséről alig esett szó. Azonban nem is kellett többet mondanom róla. Nem a személyes történet elbeszélése volt a célom. Csupán azt akartam érzékeltetni, hogy a Lukács gondolkodásában rendelkezésre álló – írásaiból is megismerhető – észérvek közrejátszottak, s hogyan játszottak közre, a BOLSEVIZMUS és a TAKTIKA közötti újraválasztásban.

Az itt vázolt értelmezés feleslegessé teszi a konverzió hipotézisét. Befejezésül megmutatom, hogy ez a hipotézis egyébként is valószínűtlen.

A bolsevikok két dolgot képviseltek: a kommunizmus kompromisszummentes utópiáját és a terror gyakorlatát. Vagy az egyikhez, vagy a másikhoz kellett volna Lukácsnak megtérnie.

Nos, 1918–19-ben Lukács olyan világnak képzelte el a kommunizmust, ahol „*kikapcsolódik a társadalom életéből és az emberek öntudatából minden osztálykülönbség*”, és „*vele kivészett az emberek egymás közötti életéből, ami őket egymástól elválasztotta: minden harag és minden gyűlölet, minden irigység és minden gőg...*”, s helyette „*a szeretet és a megértés*” erkölcsi érzelmei hatják át az emberi viszonyokat.⁷⁴ Írásai tele vannak bibliai eredetű metaforákkal: a proletariátust „*a világtörténet messianikus osztályának*” nevezi, a jövő társadalmáról mint az „*üdvözülés*” birodalmáról és mint „*az ígéret földjéről*” beszél. A vallási hangsúly vitathatatlan. 1918–19-ben a szocializmus olyan eszme Lukács számára, melyhez a kellő elragadtatottság állapotában valóban meg lehet térni – a „világtörténelmi pillanat” pedig kétségkívül az elragadtatottság állapotába hozta őt.

Csakhogy a konverzióknak a BOLSEVIZMUS és a TAKTIKA közötti fordulatot kellene magyaráznia – és már a BOLSEVIZMUS szerzője is szocialistaként határozta meg önmagát. Mi több, szilárd meggyőződése volt, hogy az ő szocializmusa és a bolsevikoknak tulajdonított szocialista gondolat közt nincs különbség; ugyanaz a „világmegváltó” eszme fűti azokat, akik elvetik az erőszakos forradalom bolsevik útját, mint azokat, akik erre az útra lépnek.⁷⁵ Még azt sem hajlandó elfogadni, hogy legalább az eszmébe vetett hit erejében, eltökéltségében különbség volna a két álláspont hívei között.⁷⁶

Ráadásul Lukácsnak nem volt szüksége konverzióra ahhoz, hogy az osztályok nélküli társadalom szeretetetikai ideálját magáévá tegye. Egész fiatalkori gondolkodását annak a lehetőségnek a keresése töltötte be, hogy az emberek ne idegenként, ne önös

érdekek és hazugságok által szembeállított lényekként kezeljék egymást, hanem szolidaritás és megértés uralkodjon közöttük. Nagyon hamar foglalkoztatni kezdte a kérdés, hogy a munkásmozgalom és annak programja nem hozhat-e megoldást a problémájára. S bár erre a kérdésre 1918 őszéig következetesen „nem”-mel válaszolt, fenntartásai nem azon alapultak, mintha reménytelenül utópisztikusnak találta volna a szocialista eszmét. Inkább úgy látta, hogy nem eléggé utópisztikus – nem töri át a fennálló világ kényszerfeltételeit.⁷⁷

A régi világ intézményi rendje megingott, s Lukács úgy látta, a krízis egyfelől teret nyit az integrális szocialista eszme előtt, másfelől olyan mélységesnek mutatja a régi világ csődjét, hogy aki ebbe belelát, annak teljes szívéből kívánnia kell a szocializmus eljövételét. Ettől a perctől fogva szocialistának vallotta magát. De még nem volt kommunista. A bolsevik diktatúrát még elvetette. Ha tehát a BOLSEVIZMUS és a TAKTIKA között világnézeti konverzió ment végbe, akkor annak a terror megítélésében kellett bekövetkeznie. De milyen fordulatról lett volna itt szó?

Az egyik lehetőség abban áll, hogy a forradalmi erőszakban immár nem valami rosszat látott volna Lukács, hanem valami jót. Nem olyan eszközt, amely nélkül az új világ talán nem teremthető meg, de amely idegen az új világtól, hanem az első lépést az új világ megteremtésének útján.

Hogyan volna ez lehetséges? Tegyük fel, az erőszak generális tilalma a régi rend erkölcséhez tartozik, és ezt az erkölcsöt az elnyomók kényszerítik rá az elnyomottakra azért, hogy megtartsák őket alávetettségükben. Ahhoz, hogy az elnyomottak felemeljék a fejüket, ahhoz, hogy alkalmassá váljanak az új rend új erkölcsének megalkotására, előbb szét kell törniük a régi rend erkölceit. Be kell bizonyítaniuk, hogy az uralkodó osztály által kikényszerített normáknak többé nincs hatalmuk fölöttük. S ezt teszi meg a jogon kívüli erőszak vállalásának gesztusával. Ebben az esetben a terror nem a hatalom megszerzésének és megtartásának pusztá eszköze, hanem önmagáért végrehajtandó, erkölcsi tett.

Az erőszak mint szabadító, fölemelő, teremtő aktus gondolatának elfogadásához Lukácsnak alighanem valóban konverzió kellett volna keresztülmennie. Ez az etikai relativizmussal és irracionálizmussal terhes, sötét eszme ugyanis – noha olvasta Georges Sorel-t – tökéletesen idegen volt az 1918 előtti gondolkodásától. Csakhogy ennek az eszmének a TAKTIKA-ban sem találjuk nyomát. Az erőszak kultusza a bolsevizmus felé tett fordulat pillanatában sem érintette meg Lukácsot; az erőszak erkölcsi öncélúságának gondolata, mely oly fontos szerepet játszik majd Jean-Paul Sartre filozófiájában,⁷⁸ összeegyeztethetetlen a TAKTIKA kulcsfordulatával: „...csak annak gyilkos tette lehet – tragikusan – erkölcsi, aki tudja, megingathatatlanul és minden kétséget kizáróan tudja, hogy gyilkolni semmi körülmények között sem szabad”.

A feltételezett konverzió tehát nem tulajdonítható a terror pozitív vonzásának. Ha Lukácsot mégis valamiféle megtérésélmény fordította volna a bolsevik stratégia felé, ez az élmény negatív kellett legyen. Ahhoz a belátáshoz kellett kötődnie, hogy a fennálló világrend erkölcsileg tarthatatlan, és ugyanakkor lehetetlen megváltoztatni a jogon kívüli erőszak masszív alkalmazása nélkül. Feltéve, hogy Lukács így gondolta, a végső kétségbeesés elsodorhatta odáig, hogy minden ésszerű ellenvetése dacára a bolsevizmusban próbáljon megkapaszkodni – mert, ahogyan 1971-es tanulmányunkban írtuk, másban már végképp nem kapaszkodhatott meg.

Ez a megállapítás talán plauzibilis volna, ha a TAKTIKA nem a BOLSEVIZMUS-ra következik. Csakhogy a BOLSEVIZMUS-ra következett, ezt az esszét pedig abban a kivételes pil-

lanatban írta Lukács, amikor úgy tűnt föl neki, hogy a szocialista világrend békés esz-
közökkel is megközelíthető. 1918 utolsó hónapjaiban kevésbé látta kilátástalannak az
emberiség ügyét, mint előtte bármikor. Nincs okunk feltételezni, hogy a végső elkese-
redettség lelkiállapotában leledzett volna. Pillanatnyi világképe nem indokolja meg a
negatív impulzust, mely a kétségbeesés erejénél fogva fordította volna át gondolkodá-
sát a forradalmi diktatúra igenlésébe.

Most pedig idézzük fel az eseményt, melynek során Lukácsban megérlelődött a
döntés, hogy belép a kommunista pártba. Ha volt konverzió: ez volt a pillanata. A Párt-
történeti Intézet munkatársai, akiknek Lukács évtizedekkel később beszámolt a törté-
netről, a következőket jegyezték le: „...akkor érett benne elhatározássá ez a lépés, amikor
Fogarasi Bélával meghallgatták a KMP előadás-sorozatának egyik témáját, amelyet Rudas László
adott elő – az előadás maga igen rossz benyomást tett rájuk. Már elmenőben voltak, amikor
azt mondta Fogarasinak: Nézze, Fogarasi, egy hét múlva úgyis belépünk a pártba, miért ne lép-
*jünk be most”.*⁷⁹

A döntés hirtelensége esetleg azt az érzetet keltheti, mintha itt valóban egy megté-
rési esemény zajlott volna le. De miféle konverzió lett volna ez? A megtéréshez vala-
milyen rendkívüli tapasztalat szükségeltetik, mely hirtelen mindent új megvilágításba
helyez. Saulus a damaszkuszi úton sugárzó fényt pillant meg, és égi szótatot hall: „*Sa-
ul, Saul, mit kergetsz engem?*” Rudas „*igen rossz benyomást*” keltő előadása mint égi hang?
No nem. Ha Lukács döntése valóban ott, abban az előadóteremben érlelődött meg,
akkor hirtelen jött ugyan, de aligha valamiféle megtéréselemény hatására.

Ismert jelenség, hogy amikor az ember valamilyen nehéz gondolati munka vége felé
jár, már közel a megoldáshoz, de még nem a megoldásnál, akkor önmagukban jelen-
téktelen, véletlenszerű hatások – egy szó, egy kép, egy gesztus – is átsegíthetik az utolsó
akadályon. Nem lehetetlen, hogy Rudasnak volt egy mondata vagy szófordulata, mely
megadta a lökést a kusza szempontok összerendeződéséhez. Ez triviális kísérőjelensége
a problémamegoldó gondolkodásnak; nem kell hozzá a megtérés hipotézise.

Rudas előadására december 31-én került sor. Amikor Lukács helyet foglalt a hallga-
tóság soraiban, már hosszú ideje zajlott benne a BOLSEVIZMUS előföltevéseinek újragon-
dolása. Az érvek és ellenérvek közti hánykolódás már nagyon messzire juthatott. Ahogy
az „*igen rossz benyomást*” keltő előadás háttérzaja közepette a saját problémáján töpren-
gett, egyszer csak észrevehette, hogy az egymással küzdő megfontolások összerende-
ződtek, és ítéletük a novemberi választás ellen billenti el a mérleget. Még egyszer vé-
gigpörgetve magában gondolati vívódásának stációit, felismerhette, hogy a folyamat
nyugvóponra jutott. Elszállt belőle a kétely és ingadozás. Tudja, hogy egy hét múlva
sem döntene másképp, mint ebben a pillanatban: miért halogatná hát a cselekvést?

Ha így történt – ha magát a gyakorlati döntést csak Rudas hallgatása közben érte
utol a revízió –, akkor azt is megérthetjük, hogyan volt lehetséges, hogy jöllehet Lu-
kács minden világnézeti problémáját megosztotta vasárnapi körbéli barátaival, azok
mégis azt hitték, hogy egyik pillanatról a másikra pálforduláson ment keresztül. Lát-
ták az etikai kérdéseket, melyekkel Lukács viaskodott, de nem vették észre, hogy a küz-
delem tétje az egyszer már meghozott politikai döntés fenntartása vagy elvetése.

Az átmenet kontinuitása – a gondolat diszkontinuitása

Írásom elején két átfogó hipotézist állítottam szembe egymással: a kontinuitás és a
diszkontinuitás hipotézisét. A diszkontinuitási hipotézist mindkét változatában – mint
egy „vak” döntés vagy mint egy megtérési esemény feltételezését – cáfoltam. Megmu-

tattam, hogy nincs okunk kétségbe vonni: Lukácsot a gyakorlati deliberáció szokásos lépései vezették el a kommunista mozgalom választásához. Adva van a kontinuitási hipotézis számára nélkülözhetetlen, hiányzó láncszem.

Azonban arról is szó volt az elején, hogy a folytonosság meglétéről vagy hiányáról két különböző perspektívában beszélhetünk. Az egyik a végrehajtott fordulat módjával kapcsolatos, a másik a tartalmára vonatkozik. Ez az értelmezés a fordulat módjában mutatta ki a folytonosságot: az észérvek közreműködését. Nem vizsgáltam, hogy a két korszak közt elegendő érdemi folytonosság maradt-e.

Márkus György egy egészen minimális kritériumot javasolt az érdemi folytonosság megállapítására: „*Ahol a válaszok polárisan ellentettek lehetnek, ott a kérdésnek kell azonosnak lennie.*” De valóban érintetlenül hagyta-e a kérdést az 1918–19-es fordulat?

Nos hát, a kérdés azonossága kétségkívül fennáll a fiatalkori művek és a Taktika között. 1918–19-ben Lukács még ugyanazon a tág etikai problémakörön belül mozog, mint a megelőző évtizedben. Innen meríti az érveket politikai döntéséhez, és ez határozza meg első marxizmusának karakterét. Ez a marxizmusfelfogás nemhogy kizárná, egyenesen feltételezi az egyéni felelősség eszméjét.

Az 1918–19-ben még élő kérdésföltevés azonban már 1920-ban nyom nélkül eltűnik. Lukács írásai ettől fogva nem új válaszokat adnak a régi kérdésekre. Magukat a kérdéseket vetik el. Nyoma sincs bennük az etikai problémának. Elméleti hely sincs a számára.

Az etika nyelvezetét már ebben az évben is csupán egyetlen írás használja, és az is csak a kommunista párt – nem a kommunizmust választó egyén – vonatkozásában: „*A szabadság birodalmának már akkor élnie kell a kommunista pártok cselekedeteiben, amikor az őket követő tömegek még nem képesek elszakadni a kapitalizmus korrupt talajáról. [...] A kommunista pártoknak kell először megtestesítenie a szabadság birodalmát; benne kell először uralomra jutnia a testvériség, az igazi szolidaritás, az áldozatvállalás és áldozatkészség szellemének.*”⁸⁰

Lukács immár úgy véli, hogy a munkásmozgalom részeseként új, magasabb nézőpontra tett szert, ahonnan visszatekintve kiinduló etikai problémái is a korábitól radikálisan eltérő megvilágításba kerülnek. Innen nézve az egyéni választás erkölcsi dilemmái, melyek 1918–19 fordulóján foglalkoztatták, mind-mind egy hamis kérdésföltevés szülőtteinek tűnnek föl. Az, hogy egyáltalán megfogalmazódtak, utólag visszapillantva azt bizonyítja Lukács számára, hogy a Taktika szerzője még a burzsoá individualizmus álláspontjáról választotta a kommunizmust. A csatlakozás azonban elvezette a proletár osztálytudat kollektív álláspontjához, ahonnan nézve a Taktika kérdései álkérdések.

A proletariátus mint kollektív cselekvő számára a társadalom törvényei nem rögzített adottságok, s ezért az osztály – a történelem azonos szubjektum-objektuma – perspektívájából megszűnik a szándék és a következmény dualitása, véli most Lukács. „*A proletariátus mint a társadalom elgondolásának szubjektuma egy csapásra megoldja a tehetetlenség paradoxonát: a tiszta törvények fatalizmusa és a tiszta érzület etikája közti dilemmát.*”⁸¹

Amikor 1920-ban a kommunista mozgalom két soros „elhajlását”, az opportunizmust és a puccsizmust ostorozza Lukács, a következő mondatokat írja le: „*Az opportunisták azt hiszik, hogy a proletariátust »felvilágosító munka« segítségével fokozatosan »éretté« tehetik a forradalom számára. A puccsisták teljesen kikapcsolják ezt a kérdést, mivel egyszerűen a saját »forradalmi« tudatukat csempézik a tömegeké helyébe.*”⁸²

A figyelmes olvasó hamar észreveszi, hogy a kritika Lukács saját korábbi írásainak is szól. Az első mondat a BOLSEVIZMUS álláspontját intézi el, a második a Taktikáét. Ennyi maradt a dilemmából és filozófiai előföltevéseiből.

Ez a hirtelen kiüresedés első pillantásra nehezen érthető. A proletariátus „*mint a társadalom elgondolásának szubjektuma*” a TAKTIKA szerzője számára még nem volt annyira magától értetődő valóság, hogy a reál való hivatkozás minden paradoxont „egy csapásra” megoldjon. Végtére is Lukács itt abból indult ki, hogy a munkások empirikus tudata nem esik egybe az osztályuk világtörténelmi hivatását kifejező osztálytudattal. Márpedig ha nincs egybeesés, akkor nem kézenfekvő, hogy a proletariátus azonos volna „*a társadalom elgondolásának szubjektumával*”.

Igaz, 1919 első felében Lukács még bízott benne, hogy az „empirikus” és a „világtörténelmi” osztálytudat közti távolság a forradalmi helyzetben rövid idő alatt elenyészhet. „*Rohamosan közeledünk*” a proletáröntudat fejlődésének utolsó fázisához, írja május 1-jén, amikor „*a pillanatnyi érdekek habozás nélkül*” alárendelődnek „*a végső célok megkövetelte cselekvésnek*”.⁸³ Júliusban azonban már arról értekezik, hogy ha a proletárokból nem lesz elegendő öntudat a termelési fegyelem önkéntes helyreállításához, akkor vissza kell állítani a kapitalizmusból ismert intézményi kényszereket.⁸⁴ A Tanácsköztársaság bukása után pedig keserűen kell megállapítania: „*Csak elvakult romantikusok felejthették el azt, hogy a szociáldemokrata áruelők által félrevezetett munkástömegek a diktatúra ellen és a »demokratikus« Peidl-kormány mellett voltak.*”⁸⁵

Úgy tűnik tehát, Lukácsnak minden oka megvolt rá, hogy kétségesnek lássa a munkásosztályról mint a társadalom elgondolásának kitüntetett szubjektumáról szóló eszmefuttatásokat. De ha ezen az úton elindul, nemcsak a TAKTIKA álláspontját kellett volna feladnia. Vissza kellett volna mennie a BOLSEVIZMUS mögé. Már a BOLSEVIZMUS-ban ez áll: ha igaz, hogy a proletariátus osztályharca is csupán különérdekéért folyik, akkor „*a szocializmus minden eszmei tartalma, a proletárosztály közvetlen anyagi érdekeinek kielégítésén kívül, csak ideológia lett volna. És ez lehetetlen.*” (K. J. kiemelése.)⁸⁶ Most azonban ki kellett volna mondani, hogy lehetséges. Ám ha Lukács számára már a forradalom felszálló ágában elfogadhatatlan volt, hogy a munkásmozgalom sem hoz megoldást a világ elviselhetetlenül mély erkölcsi válságára, akkor még kevésbé volt elfogadható most, az ellenforradalom idején, amikor a munkásságot elnyomták, és tombolt az antikomunista erőszak. Tehát előre kellett menekülni.

Amíg Lukács bízott benne, hogy a proletáröntudat utolsó fázisa „*rohamosan közeledik*”, addig úgy vélte, a forradalmi proletariátusnak nem valamiféle új típusú pártra van szüksége – egyáltalán nincs is szüksége pártra: „*Amire az elmélet embereit nehéz gondolati munka vezet rá, az a proletárnak osztályhelyzeténél fogva adva van – feltéve, hogy ráeszmél a maga igazi osztályhelyzetére és ennek minden következményére. [...] Ezzel pedig megszűnt úgy a szociáldemokrata, mint a kommunista párt létjogosultsága. [...] a kommunisták tudatosan csak azért szerveződtek meg pártkeretekben, hogy minden pártkeretet szétörjének.*”⁸⁷

A felismerés, hogy a proletariátus ráeszmélése „*a maga igazi osztályhelyzetére*” kétségbeejtően nehézkes folyamat, megváltoztatta Lukács viszonyát a párthoz. Arra jutott, hogy a proletariátus „világtörténelmi” tudatának kell legyen valamilyen szervezeti leteleményese az osztály „öneszmélése” előtti, beláthatatlanul hosszú időszakban, és ez nem lehet más, mint a kommunista párt: „*[A] kommunista párt a proletariátus forradalmi akarátának szervezeti kifejeződése. Kezdetben ezért sohasem foglalhatja magába a proletariátus egészét; a forradalom tudatos vezetőjeként, a forradalmi eszme megtestesítőjeként a munkásosztály legtudatosabb élharcosait, a valóban forradalmi és osztálytudatos munkásokat egyesíti.*”⁸⁸

A legelső kérdés, amelyben Lukács a Tanácsköztársaság bukása után visszakozott, éppen a párt szerepének megítélése volt.⁸⁹ S amikor ez megtörtént, a kör bezárult.

Lukácsot valószínűleg megnyugvással töltötte el a szabadulás 1918–19 etikai kér-

désföltevésétől. „*Saját életünk, saját végső lehetőségeink magaslatán nem tudnánk élni*”, írta évekkorábban A TRAGÉDIA METAFIZIKÁJA című esszéjében.⁹⁰ A TAKTIKA azt kívánta volna tőle, hogy kommunista forradalmárként szüntelenül „*saját végső lehetőségeinek magaslatán*” éljen, nap mint nap kegyetlenül kiélezett morális dilemmákkal nézzen szembe, s ezeket teljes következetességgel élje végig. Fellelegezve gondolhatott arra, hogy erre semmi szükség. Elegendő a párt odaadó katonájának lenni, a nagy egész részeként tenni a maga dolgát, jelentéktelennek látszó, köznapi feladatokat megoldani.

Még abba is belenyugodhatott, hogy a nyugati világban lassan konszolidálódik a kapitalizmus, Szovjet-Oroszország pedig gazdasági kompromisszumot köt a tőkés vállalkozókkal és a kulákokkal. Annak sem kellett megzavarnia, hogy a kompromisszumot utóbb felrúgták, az osztályidegen elemeket elsöpörték, majd utánuk küldték azokat is, akik a nagytakarítást végezték. Miközben a „világtörténelmi pillanat” az egyre távolodó jövőbe tűnt, a párthoz való tartozás már most, a jelenben is garantálta Lukács számára, hogy ő maga túl van a vállalhatatlan régi világon. Az út egészen a moszkvai perek apológiájáig vezetett.⁹¹

1918–19-ben Lukács akkor se láthatta volna előre a harmincas évek totalitárius terrorját, ha több székszis lett volna benne a forradalmi bünyvállalás iránt, mint amennyi volt. Ezért akkori választását nem ítéltjük meg azon az alapon, hogy a választott párt uralma totális diktatúrához vezetett. De ugyanezzel a választással megfosztotta magát az eszközöktől, melyek lehetővé tették volna a számára, hogy a totális diktatúrát elítélje és megtagadja, és ez már történelmietlen visszavetítések nélkül is megítélhető.

Igaz, Lukács a legrosszabb években is megőrzött valamit szellemi önállóságából, Sztálin halála után pedig mind kritikusabbá vált a szovjet szocializmus gyakorlatával szemben. De soha nem sikerült olyan nézőpontot elfoglalnia, ahonnet szuverén szemmel értékelhette volna át eredeti választását. Politikai testamentumnak szánt könyvecskéje, a DEMOKRATIZÁLÓDÁS a szembenézésre való képtelenség kínos dokumentuma.⁹²

Filozófiai gondolkodásában sem tudta feldolgozni kommunistává válásának következményeit. A premarxista és a marxista korszak közti kontinuitás bizonyítékaként emlegetik – emlegettük mi is –, hogy a befejezetlenül maradt ifjúkori esztétika alapvető kategóriái, bár részben módosult jelentéssel, újra feltűnnek AZ ESZTÉTIKUM SAJÁTOSÁGÁBAN. Lukács esztétikai fogalomkészletében valóban meglepően sok az állandóság. Csakhogy a fiatal Lukács elsősorban nem esztéta. Az ő centrális problémája – erre is rámutattunk az 1971-es vázlatban – etikai-kultúrfilozófiai természetű; a művészetben csupán ennek az esztétikainál alapvetőbb problémának az egyik megnyilvánulási módját látja. S az idősebb Lukács az ESZTÉTIKA befejezése után vissza akar térni az etikához is – azonban ez a kísérlete fiaszkóval végződik. Egyre csak halogatja a *magnum opus* papírra vetését; az etika tárgyalása helyett egy „társadalomontológiai” előszó fogalmazásába kezd; a kézirat csak nő, nő, míg végül egy három teljes kötetre rúgó, monstruózus romhalmaz marad belőle.

Lukács persze túlságosan jelentékeny formátum volt, semhogy egész 1918 utáni munkássága egyetlen csódtömeg legyen. A GESCHICHTE UND KLASSENBEWUSSTSEIN nagy hatású mű volt, ELDOLOGIASODÁS-fejezete jelentős filozófiai teljesítményeket inspirált. A DER JUNGE HEGEL talán elsőként tárta föl a francia forradalom és a klasszikus politikai gazdaságtan hatását Hegel gondolkodására. A GOETHE ÉS KORA egyik-másik darabja teli van finom megfigyelésekkel, a kései MINNA VON BARNHELM-esszé karcsúsága lenyűgöző. Az öregkori ESZTÉTIKA gondolati váza nagyszabású, számos részlete maradandóan érdekes.

Nem sokkal a halála előtt Lukács mégis azt mondta volna: „*Ich bin eine gescheiterte Existenz.*”⁹³ Ha így volt, akkor kétségbeesett fájdalommal kellett búcsúznia az élettől. De legalább a vereség tényébe belelátott. 1918–19 fordulóján addigi szellemi pályájának csúcspontjára érkezett. A csúcson hatalmas erkölcsi és intellektuális erőfeszítéssel megfogalmazott a maga számára egy döntési problémát. Ezt a problémát a történelem tragikus kataklizmája állította elé, mellyel a legnagyobb erkölcsi komolysággal nézett szembe. A probléma megfogalmazásának melléktermékeként jelentős filozófiai belátásokat vetett papírra. A fő termék – az alternatíva jellemzése s az erre támaszkodó politikai választás – azonban hibás volt, és ezt a katasztrofális hibát Lukácsnak soha többé nem sikerült jóvátennie.

Jegyzetek

1. A BOLSEVIZMUS MINT ERKÖLCSI PROBLÉMA. *Szabadgondolat*, 1918. december. I. Lukács György: FORRADALOMBAN. Szerk. Mesterházi Miklós. Magvető, 1987.
2. D. Kettler: MARXISMUS UND KULTUR. MANNHEIM UND LUKÁCS IN DEN UNGARISCHEN REVOLUTIONEN. Neuwied–Berlin: Luchterhand, 1967. 64.
3. Márkus György: A LÉLEK ÉS AZ ÉLET: A FIATAL LUKÁCS ÉS A „KULTÚRA” PROBLÉMÁJA. *Magyar Filozófiai Szemle* 17 (1973). 742–760. (742. sk.) Vö. Heller megállapításával: „Lukács nem Saulusból vált Paulusszá. Ifjúkorának tragikus élménye az élet ellényegtelenedése, a Mű (az objektíváció) és a mindennapi élet világa, az etika és az alkotás szférája közti szakadék áthidalhatatlansága. Mindig is akarta, hogy maga az élet váljon »lényegessé«, a véletlen lét szükségyszerűvé, hogy a partikuláris általánossá emelkedhessék...” Heller Ágnes: A KÖTELESSÉGEN TÚL (1972), A BUDAPESTI ISKOLA I. T–Twins, 1995. 313.
4. 1972. Megjelent Vajda VÁLTOZÓ EVIDENCIÁK című kötetében. Cserépfalvi–Századvég, 1992.
5. Uo. 53.
6. Bence György és Kis János: AZ IFJÚLUKÁCSIZMUSIG ÉS TOVÁBB. Kézirat, 1971. Ez a szöveg válasz volt egy körkérésre, melyet mi magunk intéztünk nemzedéktársainkhoz, akik hozzánk hasonlóan Lukács György tanítványi köréből indultak el.
7. BOLSEVIZMUS, 39.
8. Uo. 40.
9. TAKTIKA ÉS ETIKA. FORRADALOMBAN, 132.
10. BOLSEVIZMUS, 38.
11. Uo. 39.
12. A REGÉNY ELMÉLETE. In: A HEIDELBERGI MŰVÉSZETFILOZÓFIA ÉS ESZTÉTIKA – A REGÉNY ELMÉLETE. Magvető, 1975. 593. (Tandori Dezső fordítása.)
13. Uo. 41.
14. Uo. 39.
15. Uo.
16. Uo. 40.
17. Uo. 41. A „lényegében” itt nem azt jelenti, hogy „alapjában” vagy „túlnyomórészt”, hanem azt, hogy „lényegénél fogva”.
18. Uo. 41.
19. Uo. 39.
20. Uo. 41.
21. Uo.
22. Uo.
23. Uo. 40.
24. TAKTIKA, 127. sk.
25. Uo. 127.
26. Uo. 124.
27. Uo. 125.
28. Uo.
29. Uo. 127.
30. OSZTÁLYTUDAT. In: TÖRTÉNELEM ÉS OSZTÁLYTUDAT. Szerk. Vajda Mihály. Magvető, 1971. 303. (Berényi Gábor fordítása.)
31. TAKTIKA, 128.
32. Uo. 130.
33. Uo. 129.
34. Lásd B. Williams: A CRITIQUE OF UTILITARIANISM. In: J. J. Smart és B. Williams: UTILITARIANISM, FOR AND AGAINST. Cambridge, The University Press, 1973. 93. ssk.
35. Lásd T. Nagel: THE VIEW FROM NOWHERE. Oxford, The University Press, 1986. 175. ssk.

36. Lásd S. Kagan: *THE LIMITS OF MORALITY*. Oxford, Clarendon, 1989.
37. Taktika, 130.
38. Uo. 132.
39. Uo.
40. Uo.
41. Uo.
42. LUKÁCS GYÖRGY ELVTÁRS ELŐADÁSA AZ ELSŐ IFJÚMUNKÁSNAPON. In: FORRADALOMBAN, 227. (A beszéd újságírói összefoglalásban maradt fenn.)
43. Erősen foglalkoztatta a gondolat, hogy az ellenforradalom végezni fog vele; lásd Crystal Eastman *A KOMMUNISTA MAGYARORSZÁGON* című riportját (*The Liberator*, New York, 1919. augusztus), ahol Lukács két különböző összefüggésben is szóba hozza, hogy fel fogják akasztani. Lásd FORRADALOMBAN, 252., 259.
44. Taktika, 129.
45. A LELEKI SZEGÉNYSÉGRŐL. Lukács György: IFJÚKORI MŰVEK. Szerk. Tímár Árpád. Magvető, 1977. 544.
46. BOLSEVIZMUS, 37.
47. Ez az összefoglalás módfelett leegyszerűsítő. Nem ad számot a „lélek” fogalmának szerepéről, hiányzik belőle a „formák” fogalmának pontos elemzése, és eltekint az olyan megkülönböztetésektől, mint a „formákon innen” és a „formákon túli” élet. Úgy gondolom azonban, hogy jelen céljainkat minden elnagyoltóságával együtt is kielégítően szolgálja.
48. A REGÉNY ELMÉLETE, 522.
49. Uo. 530.
50. Elhangzott 1918 áprilisában, megjelent a *Huszdik Század* 1918. júniusi számában. Lásd IFJÚKORI MŰVEK, 837–844.
51. HOZZÁSZÓLÁS, 839.
52. Uo. 841.
53. Uo. 842.
54. Uo.
55. Uo.
56. Uo.
57. Uo.
58. Uo. 843. sk.
59. Hogy milyen átalakulásokra gondolható Lukács, az kiderül a BOLSEVIZMUS-t kevésbé megelőző politikai cikkből, A KÖZTÁRSASÁGI PROPAGANDA-ból: földbirtokreform, adóreform, új szociálpolitika, új iskolák. FORRADALOMBAN, 34.
60. Paul Ernsthez, 1915. április 14-én, LUKÁCS GYÖRGY LEVELEZÉSE 1902–1917. Szerk. Fekete Éva és Karádi Éva. Magvető, 1981. 591.
61. FORRADALOMBAN, 185.
62. Első nyomát a T. G. MASARYK: AZ OROSZ TÖRTÉNELEM- ÉS VALLÁSFILOZÓFIARÓL című recenzióban találjuk, mely az *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik* lapjain jelent meg, lásd IFJÚKORI MŰVEK, 610. Az 1915. április 14-én, Paul Ernsthez írott levélben Lukács elmondja, hogy a FAKÓ LÓ (KONY BLEDNŪJ) című, Ropsin álneven közreadott kisregényt akkori felesége olvasta föl neki, németre fordítva az orosz szöveget.
63. Paul Ernsthez, 1915. május 4-én. LEVELEZÉS, 595.
64. T. G. MASARYK, 612.
65. KINEK NEM KELL ÉS MIÉRT A BALÁZS BÉLA KÖLTÉSZETE. IFJÚKORI MŰVEK, 707. sk.
66. BOLSEVIZMUS, 41.
67. HOZZÁSZÓLÁS, 840.
68. HEIDELBERGI MŰVÉSZETFILOZÓFIA ÉS ESZTÉTIKA. HEIDELBERGI, 338. (Tandori Dezső fordítása.)
69. ESZTÉTIKAI KULTÚRA. IFJÚKORI MŰVEK, 430.
70. A LELEKI SZEGÉNYSÉGRŐL. IFJÚKORI MŰVEK, 546.
71. Uo. 544.
72. Uo.
73. A készülő Dosztojevszkij-könyv vázlataiban újra megjelenik az etika túlhaladásának gondolata, de kidolgozatlanul marad; az oda-vetett félmondatokból az sem derül ki, hogy a választható vagy az elvetendő lehetőségek közé sorolta-e a szerző. Lásd G. Lukács: *DOSTOJEVSKI. NOTIZEN UND ENTWÜRFE*. Szerk. J. C. Nyíri. Akadémiai Kiadó, 1985.
74. A KOMMUNIZMUS ERKÖLCSI ALAPJAI. FORRADALOMBAN, 89.
75. BOLSEVIZMUS, 39.
76. Vagy ha mégis, akkor inkább a demokratikus alternatíva híveinek javára. Uo. 41.
77. „A szocializmusnak – írja 1910-ben –, úgy látzok, amilyen meg az egész lelket betöltő, vallásos ereje, nincs megvolt a primitív kereszténységben”, és ezért nem igazi ellensége a polgári kultúrának. Lásd ESZTÉTIKAI KULTÚRA. IFJÚKORI MŰVEK, 428. „A proletárság ideológiája, az ő szolidaritás-gondolata ma még oly absztrakt – állítja Lukács még 1918 elején is –, hogy nem képes... igazi, az élet minden megnyilvánulására kiható etikát nyújtani.” Lásd BALÁZS BÉLA: HALÁLOS FIATALSÁG. IFJÚKORI MŰVEK, 686.
78. Lásd J.-P. Sartre: *CAHIERS POUR UNE MORALE*. Paris, Gallimard, 1983. 412–421.
79. Jegyzetek A BOLSEVIZMUS MINT ERKÖLCSI PROBLÉMA-hoz. FORRADALOMBAN, 380.
80. A KOMMUNISTA PÁRT MORÁLIS KÜLDETÉSE. TÖRTÉNELEM, 125. sk. (Berényi Gábor fordítása.)

Ezt az írást már-már önnön paródiájává teszi, hogy Lukács a „*kommunista szombatok*”-ban véli meglátni a bizonyítékot, hogy a szovjetország párt nem csupán hatalmi intézmény, hanem egyszersmind tagjainak erkölcsi mozgalma is.

81. ROSA LUXEMBURG, A MARXISTA. TÖRTÉNELEM, 263. (Berényi Gábor fordítása.) Először 1921-ben jelent meg, majd kibővítvé és átdolgozva bekerült az 1923-as GESCHICHTE UND KLASSENBEWUSSTSEIN-be.

82. OPPORTUNIZMUS ÉS PUCCSIZMUS. TÖRTÉNELEM, 136. (Berényi Gábor fordítása.)

83. A PROLETÁRÖNTUDAT FÁZISAI. FORRADALOMBAN, 123., 122.

84. AZ ERKÖLCS SZEREPE, 188. sk.

85. KORVIN OTTÓ. TÖRTÉNELEM, 66.

86. BOLSEVIZMUS, 40.

87. A PROLETÁREGYSÉG HELYREÁLLÍTÁSÁNAK ELMÉLETI JELENTŐSÉGE. FORRADALOMBAN, 103.

88. A KOMMUNISTA, 121.

89. ÖNKRITIKA. TÖRTÉNELEM, 59. skk.

90. IFJÚKORI MŰVEK, 493.

91. Lásd Lukács György: A POLGÁRI FILOZÓFIA VÁLSÁGA. Hungária, 1949. 174., 196.

92. A DEMOKRATIZÁLÓDÁS JELENE ÉS JÖVŐJE (1968). Magvető, 1988.

93. Idézi Vajda Mihály: A KÜLÖNBSÉG. *Holmi* 15 (2003). 819–823. (819.)

Lengyel András

A FORRADALMAK „FURCSA PÁROSA”

Móra Ferenc és Zadravetz István*

1

Hihető-e avagy sem, tény: Móra Ferenc forradalmak alatti szereplése több lényeges ponton is érintkezett az alsóvárosi ferences házfőnök, Zadravetz István akkori ténykedéseivel, s ez az egykori eseményekre messzemenően kihatott, Móra megítélését pedig utóbb is jelentősen befolyásolta. Hogy találkozásaiknak következménye lett, persze nem is csoda: a két forradalom szegedi közéletének 1918–19-ben egyik vezéregyénisége, „kívülről” is látható személyisége Móra volt, az ellenforradalmi szervezkedések egyik kezdeményezője, „szürke eminenciása” pedig Pater Zadravetz, aki utóbb a „nemzeti hadsereg” toborzópapja, Horthy tábori püspöke lett. Ám amennyire bizonyos utólag, hogy ellenkező pólusokon állottak, annyira kérdéses, hogy e két életút 1918–19-ben mikor, hol s miben találkozott, s e találkozások valódi természete miként írható le.

2

1918–19-ben Móra is, Zadravetz is a nyilvánosság előtt mozgó, köztisztviségeket betöltő személyiség volt Szegeden. Móra a Somogyi-könyvtár és Városi Múzeum igazgatójaként, mindenekelőtt pedig a *Szegedi Napló* főszerkesztőjeként „mindenki” számára látható volt, Zadravetz pedig ferences házfőnökként, egy nagy hagyományú szegedi egyházi funkció betöltőjeként széles körben hitéleti autoritásnak számított. Valószínű

* Zadravetz István nevét – a forrásokhoz igazodva – többféle írásmód szerint adom.

tehát, hogy már személyes megismerkedésük előtt, „hivatalból” tudtak egymásról. A szerkesztő számon tartotta a házfőnököt, a házfőnök már csak gyakorlati megfontolásból is figyelt a város legfőbb véleményalakító újságírójára.

Hogy mikor és hol találkoztak először, nem tudjuk. De az bizonyos, hogy legkésőbb 1917 tavaszán, Tömörkény István temetésekor már ismerték egymást. Tömörkény temetésének egyik szervezője ugyanis Móra volt, a kultúrpalotában fölgravatalozott Tömörkény egyházi búcsúztatójának egyik, Várhelyi József prépost-plébánosnak segédkező közreműködője pedig Zadravetz István. Ahogy a *Szegedi Napló* április 26-i előzetese beharangozta: Várhelyi József „végzi délután 4 órakor a kultúrpalotából a temetési szertartást. A nagy író [ti. Tömörkény] megtiszteltetését jelenti, hogy Szeged plébánosai asszisztálnak a város első papjának: Galler Kristóf pápai kamarás, tanítóképző intézeti igazgatón kívül Zadravetz István alsóvárosi ferencrendi házfőnök, Tatarek Béla minoritarendi adminisztrátor és Breisach Béla rókusi plébános”. Április 26-án tehát, amikor Tömörkénynek a kultúrpalotából a belvárosi temetőig vivő utolsó útjára sor került, Mórának és Zadravetznek találkozni kellett. Hogy ekkor sor került-e közöttük hosszabb eszmecsere-re, immár nem állapítható meg. A személyes ismeretség azonban, ha addig nem volt, most mindenképpen megtörtént.

3

Ennek a személyes ismeretségnek a Tanácsköztársaság kikiáltását követően, az ellenforradalmi szervezkedések megindulásakor, 1919. március második felétől lett jelentősége.

A szegedi közélet, ismeretes, ekkor meglehetősen sajátos képet mutatott (vö. Tonelli, 1923; Vajda, 1962; Péter, 1965). Szeged egyre jobban elszigetelődött az ország többi részétől; a városban megszálló katonai erőként, a fejleményeket részben ellenőrizve, részben alakítva jelentős létszámú francia katona állomásozott. Maga a társadalom azonban az összeomlás utáni állapotban, öntörvényei szerint forrongott, s részben a saját benső logikáját követve, részben a budapesti eseményekhez igazodva képlékeny, sőt kaotikus állapotokat mutatott. Hivatalosan az országban proletárdiktatúra, azaz Tanácsköztársaság volt, zajlott a központi rendeletgyártás, maga a mozgásba jött helyi társadalom azonban mindeközben nagyfokú egyensúlytalanságban élt. A valódi változásokat akaró „utópisták” s a radikalizálódó reformerek szűk csoportja mellett, őket nemritkán túlharsogva, a fölszínre vetődött kalandorok, a különböző érdekű és szocializációjú helyezkedők nagy tömege adta meg a közélet alaphangját és légkörét. Egy ilyen, teljességgel instabil helyzetben ugyanis, érthetően, mindig megnő a vélt s valóságos konjunktúrákhoz igazodók „létfenntartó” aktivitása, s az érdekek, vágyak és félelmek bonyolult dinamikája egyszerre követi és generálja a pillanatnyi konjunktúrákat. Ezt a szociálpszichológiai helyzetet – igaz, már az események után, némileg az új status quo igényeihez idomítva – jól jellemzi a társadalomtudományi iskolázottságú kortárs, Tonelli Sándor: „*A forradalom gőzkörében a tisztánlátás megszűnt. Senki sem tudta, hogy mi törvényes és mi törvénytelen és még inkább senki sem tudta a változó kormányformák állandóságát megítélni. Az önfenntartás ösztöne is parancsolta az alkalmazkodást. [...] Senkisémmel tudta, mit hoz a holnap és nem mert szembehelyezkedni a proletárdiktatúrával, mely néhány nap múlva esetleg bosszút állhat az ellenszegülőkön. Épen azért az összes hivatalok elfogadták és követni igyekeztek a direktóriumnak a rendelkezéseit. Ha külső okok változást nem idéznek elő, Szegeden is ugyanaz következett volna be, mint Budapesten.*” (Tonelli, 1923. 45.)

Ilyenkor az, aki valóban radikális társadalmi változásokat akar, a látszat ellenére nincs könnyű helyzetben. A saját célok követése, a rivális és az ellenérdekű törekvésektől való elhatárolódás s nem utolsósorban az alkalmazható s alkalmazandó módszerek keresése egyidejűleg, egymással összefonódva történik. A lehetséges cselekvés megválasztása különösen nehéz akkor, ha a közélet szereplője – maga is *a nyilvánosság* alakítója, és *megnyilatkozásai a nyilvánosság terében zajlanak*. A politika ugyanis szokványos, „normális” körülmények közt többnyire a félhomály terében működik. Az erős fény – a nyilvánosság – olyasmit is láthatóvá tesz, ami a politika aktorait korlátozza mozgásukban. A forradalmi idők viszont a „normál” politikának kedvező félhomállyal szemben minden fejleményt nagyon is éles és erős, minden kis részletet megvilágító fénybe helyeznek bele. A céltévesztés, de a kisebb hibák és tévedések is fölnagyítódnak, szembeszökővé válnak. S ha fordul a helyzet, egyik napról a másikra „kompromittálják” azt, aki elég botor volt, s látni, hallani engedte megnyilatkozásait.

Móra számára ez a súlyos, „kompromittáló” pillanat MEMENTÓ című cikke megírásával következett be – 1919. március végén.

4

A cikk 1919. április 1-jén jelent meg a *Szegedi Napló*ban, melyet ekkor még Móra szerkesztett (megírása valószínűleg közvetlenül a megjelenés előtt, azaz 31-én délután történt). Mórának ez az írása mindjárt közfigyelmet, sőt botrányt keltett. Ő maga már kilenc nappal később nyilvánosan is magyarázkodni kényszerült miatta, ám így is bűnlajstromára került – máig szólóan (vö. Nyerges, 2004a, 2004b; Révész, 2004). Emiatt indult ellene, még 1919-ben, szabadkőműves fegyelmi vizsgálat, emiatt róttta meg a szegedi ellenforradalom nagy hatalmú krónikása, Kelemen Béla, s emiatt állítja ma is a neoliberais újságíró, Révész Sándor, hogy Móra nem tudott ellenállni egy „*vérgőzös diktatúra, eszme és mozgalom vonzásának*” (Révész, 2004).

A MEMENTÓ kétségkívül bonyolult, többféle nyílt és rejtett jelentést hordozó cikk. Ha egy háromosztatú skálán mérjük meg, hogy e cikk vajon a proletárdiktatúra melletti kiállás-e, proletárdiktatúra-ellenes-e avagy esetleg semleges irányultságú-e – kétségkívül az első lehetőség mellett kell szavazni. S ha arra kérdezzük rá, hogy vajon csakugyan a terror lehetőségét veti-e föl, akkor is azt kell mondanunk, a francia forradalom történetéből hozott példázat, az ellenforradalmár város, Lyon elpusztítása, kétségkívül a terror fölemlgetéseként értelmezhető. A vádlóknak tehát mintha igazuk lenne. Ám az igazi kérdés máshol keresendő s másként teendő föl. A kérdés az, vajon terrorra hív-e föl a MEMENTÓ, avagy csak riogat vele, s célja éppen a lehetőségek között fölmerülő terror megelőzése, elhárítása?

A válasz minderre nem egyszerű. De közelebb jutunk hozzá, ha – különböző „színnű” előítéleteinket félretéve – magát a cikket vesszük szemügyre.

A MEMENTÓ első mondatai mindjárt meglehetősen csalafinták. „*Proletárdiktatúránk első hetén túl vagyunk. Talán sohasem volt a történelemben diktatúra, amely ilyen megalkuvástalanul kemény és mégis istenien emberséges lett volna.*” Majd, hogy állítása kontrasztja még nagyobb legyen, hozzáfűzi: „*A történelem eddig csak véres diktatúrákat ismert.*” Ez a fölütés, valljuk meg, meghökkentő; az „*istenien emberséges*” diktatúra víziója legalábbis furcsa. A jól tájékozott, okos és szinte mindig pragmatikus Móra hogy foghatott ilyen durván mellé? Mondhatnánk persze, hogy március végén még valóban nem

voltak véres fejlemények; a terror – balról s jobbról – csak később nyilvánult meg. Ez az érvelés azonban alighanem csak féligazság lenne – másról van szó. Móra itt nem leír, nem dokumentál, hanem – írása révén – befolyásolni igyekszik az eseményeket. Tézise, afféle lányomnak mondom, menyem is értsen belőle alapon, éppen az „*istenien emberséges*” diktatúra óhaja. Magyarán, azt szeretné elérni, hogy a proletárdiktatúra Szegeden „*istenien emberséges*” legyen, „*a statáriális bíróság töltött fegyvere*” pedig, amely a rendeletek háttérében már ott „*meredezett*”, ne süljön el. Móra ugyanis, mint cikke utalásai egyértelművé teszik, nagyon is számolt a „*véres diktatúra*” lehetőségével. Nemcsak arra utal, hogy „[a] *történelem eddig csak véres diktatúrákat ismert*”, hanem teljes utalásrendszerrel is ebbe az irányba mutat: statáriális bíróság, töltött fegyver, a fegyver elsülése, a proletariátus fenyegetése, az irgalmatlan halál stb. – mind a terror potenciáljának nyelvi fölédzése. Ám hogy ez a potenciál ne aktivizálódjon, ez Móra valódi célja. S e cél érdekében két irányban érvel; a proletárdiktatúrát „*istenien emberséges*”-nek nyilvánítja, márpedig egy ilyen jellemzés kötelez: aki/ami „*istenien emberséges*”, az nem foghat oktan vérengzésbe. Másrészt a másik oldalt is figyelmezteti, s a terror elmaradását, célzatosan, két okra vezeti vissza: (1) „*Talán azért [nem sült el a statáriális bíróság töltött fegyvere], mert mindenki tudja, hogy ez a fegyver meg van töltve.*” (2) „*De a köznyugalomban szerepe van a szegedi józanságnak is, amely nem megy fejjel az elkommunizált falnak.*” Itt, úgy vélem, megint arról van szó, hogy ez a megfogalmazás nem leírás, hanem projekció; azt jelenti ki tényként, amit el akar érni. Az egyik oldal erejére s a másik oldal józanságára való hivatkozás itt az egyensúly, a „*köznyugalom*” stabilizálásának nyelvi, retorikai eszköze.

Móra azonban, egy percig se legyen félreértés, nem semleges egyensúlyozó. Preferenciája világosan kiderül a cikkből. Mindjárt a MEMENTÓ első szava nyelviileg világosan üzen a többes szám első személy használatával: „*Proletárdiktatúránk*” – írja; itt tehát a *miénkről* van szó. S az „*új világrénd*” tételezése kétségkívül a lehető legradikálisabb: „*A diadalmas proletariátus nem csak fenyeget, hanem ígér is: irgalmatlan halált annak, aki moccanni mer az új világrénd ellen, emberi megélhetést mindenkinek, aki beéri azal, amit a maga becsületes munkájával kereshet a más verejtekézése nélkül. A proletariátus nem vérré szomjas, hanem boldogságra, s abból mindenkinek juttat annyit, amennyi megilleti.*” Majd, később, ezt variálva: az ellenállókat a diktatúra „*arra a rettenetes sorsra fogja [...] kényszeríteni, hogy ők is ériék be annyival, amennyi embertársaiknak jut*”. Az „*új világrénd*” itt megadott alapjellegzetessége kétségkívül az *egalitárius* – „nyers” – kommunizmus tételezése, példává emelése. Ezt a tételezést lehet naivnak, utópistának nevezni (az egyenlőség biztosítása, tudjuk, nem olyan egyszerű dolog), morálisan azonban támadhatatlan. Az a tételezés ugyanis, hogy az embert az illesse meg, s csak az illesse meg, amiért megdolgozik, mások „*verejtékes*” munkájának eredményeit pedig ne sajátíthassa ki a maga számára – gyakorlatilag ugyan elvethető (aminthogy el is vetik), morálisan azonban a tételezés hatálytalanítása nem igazolható. (E tekintetben jellemző, hogy a mások munkájának ki- és elsajátítását mindig olyan érvelés kíséri, amely *elfedi* ezt az összefüggést, más síkra helyezi a problémát, s úgy – elhomályosítva a morálisan elfogadhatatlant – igazolja a gyakorlatot.)

Mi készítette Mórát erre az egalitárius kommunista pozícióra? Nyilván egy mély, benső igény a morálisan megalapozható életre és az a korillúzió, mely egy „*új világrénd*” fölépítésének lehetőségét villantotta föl a háborúban megcsömörlött emberek előtt. Érvelése arra is következtetni enged, hogy osztozott a fölvilágosodás antropológiai optimizmusában, emancipatórikus illúzióiban. „*Kinek lehet ez ellen szava ebben a nagy munkásvárosban, amelyet akik nagygyá és erőssé tettek, azok leginkább kizsákmányoltak vol-*

tak, öntudatos fizikai és öntudatlan szellemi proletárok?” – kérdezte. *„Nem lehetnek sokan, akiknek van mit siratni; akiknek van okuk veszett fogcsikorgatással felhorkanni az új rend ellen, amely elszedi tőlük a prédát.”* Ez persze alighanem a társadalmi dinamika félreértése vagy önámítás; az emberi viselkedés törvényszerűségei, ismeretes, nem az igazság elveit követik. Ha van a MEMENTÓ-nak hibája, ez a nagy tévedés az; ez az, ami – túl Móra lehetséges megítélésén – az egész kommunista kísérlet strukturális félrecsúszásába is belevilágít.

Nagy kérdés azonban, vajon csakugyan ennyire félreértette-e Móra a szociabilitás természetét, az emberi társadalomképzés működését? A cikk folytatása arra enged következtetni, hogy Móra e súlyos kérdésben sem volt teljesen naiv. Azoknak ugyanis, akiket a diktatúra – szerinte – arra fog *„kényszeríteni”*, hogy *„ők is érvék be annyival, amennyi embertársaiknak jut”*, elmondja – *„okulásul”* – a botránnyá vált lyoni esetet. S ez a példázat, mint látni fogjuk, nem pusztán a nagy francia forradalom egyik 1793-i epizódja, hanem – francia „mezbe” öltöztetve – szegedi helyzetelemzés.

Az *„ellenforradalom fehér zászlaját”* kitűző Lyon történetében, ha eltekintünk az elkerülendőnek deklarált végkifejlettől – rejtve, „álnéven” a szegedi helyzet jellemzését kapjuk. A cikkbeli Lyon valójában Szeged, a lyoniak a szegediek, a lyoniak viselkedése és pálfordulása a szegedieké. *„Lyon Párizs után az első városa volt Franciaországnak, nem szellemre, hanem területre és gazdagságra.”* Ez – Szeged. *„Dúsan megáldott a természet-től, de lélekben sivár és szegény. Az irodalom kicsibe véve, a művészetek semmibe. Egyetlen életcél a gazdagodás, az erényekből csak a hasznothajtók kultiválva. [...] Lyon mindig nagy népet mutatott fel, de nagy embereket igen ritkán. A nagy tehetségtől félték, mert nyugtalanítóknak ítélték, amely megzavarja a szabályt, a szokásoknak e szuverénjét.”* Majd, még leplezetlenebbül: *„Az ilyen várost [...] az eszmék harca nem igen háborgatja, az emberek tradíciókból élnek és véleményeiket úgy hagyják az utódaikra, mint az aranyukat, anélkül, hogy tisztaságukat és jóságukat vizsgálgatnák. A [...] forradalmat mindaz által megtapsolták a [...] polgárok, ha csak mérsékelten is helyeselték – le a lopópó monarchiával, le az arisztokráciával! – legalább nem kell velük osztozni a gazdagságban és a hatalomban. Éljen a köztársaság, amely a felettiünk álló zsarnokságot elsöpörte!”* Ebből az – álcázott – leírásból két dolog azonnal nyilvánvaló: a viszonyok, amelyeket leír, nem vonzóak számára, s a leírásban – implicite – benne van a radikális változtatás igénye. Nem kétséges, ez a leírás világítja meg Móra igazi helyzetérzékelését, mélyebb viszonyulását.

A példázat – s a szegedi viszonyok jellemzése – azonban nem állt meg ezen a ponton; az események sorolása folytatódott. *„Párizsban a vörössapkás jakobinusok voltak az urak, Lyonban a forradalmi tűz kezdett kihűlni.”* A példázat itt is ugyanúgy dekódolható, ahogy az előbbieken: fölismerhetők a szegedi viszonyok. S a lyoni–szegedi fordulat okát is megfogalmazza. *„A lyoni vezető társadalomnak egy istene volt, a tallér – ezt megint Lamartine állítja –, s mikor ezt kezdték támadni, Lyon felhördült, s a konventben fosztogatót látott. Attól a naptól kezdve, amelyen a köztársaság a vagyonhoz nyúlt, Lyonnak nem kellett többé a köztársaság, Lyon ellenforradalmár lett.”*

Hogy ez a fordulat nem pusztán s talán nem is elsősorban a történeti Lyon eseménytörténeti epizódja, hanem – álrühában – a szegedieké, félreérthetetlenül kiderül a folytatásból. A város, mondja a cikk, *„[m]agába gyűjtötte a lappangó királypártiakat, bízott a külső segítségben, a határokon álló szár–helvét–osztrák szuronyokban, s ünnepélyes nyilatkozatban elszakadt a központi kormánytól”*. Ez bizony megint Szeged: az ide gyülekező idegenek, elsősorban katonatisztek, az itt lévő francia csapatok, a közelben tartózkodó, beavatkozásra kész szerb, román hadsereg erői s nem utolsósorban a Budapeستől elsza-

kadó Szeged sajátos geopolitikai helyzete, már-már városállami önállósága jól fölismerhetők a leírásban.

E példázatba belerajtott helyzetelemzés mutatja, hogy Móra nagyon is világosan látott; érzékelte, fölismerte az események dinamikáját. Csak, mint a „köztársaság” elkötelezettje, szemben állott a fordulattal, s a maga – verbális – eszközeivel megpróbált e fordulat ellen tenni. S itt, e ponton idézte föl a lyoni véres eseményeket, az ellenforradalmi várost „megbüntető” konvent terrorját.

A büntetőakció leírása megint nagyon tanulságos. Már az indítás is világos üzenet – a szegedi „vezető társadalom”-nak: „*A forradalmi eszme [a forradalmi Franciaországnak] fontosabb volt, mint Franciaország második városa.*” Majd következik a sokkoló leírás: „*Rettenetes volt a küzdelem és irtózatos a megtorlás.*” „*A toll borzad leírni a jeleneteket, amelyek közt e határozatot [ti. a büntetőakciót] a Párizsból kiküldött büntető bíróság végrehajtotta. A város legszebb épületeit aknákkal vették föl, a házak lebontására munkásosztásokat szerveztek. Tizenötmillióba került a rombolás, amelynek háromszázmilliónyi érték esett áldozatául. Az ágyúk döngése közt, amelyekkel a lakásokat összekartácsolták, és a romokból fölszálló porfelhők közt állították föl a Városháza omladékai előtt a nyaktílot, amely kilencven napig szakadatlanul dolgozott. Egy egész nemzedéket irtottak ki, a vér nyirkossá és bűzössé tette a teret az embermészárszék körül, a fejeket és a törzseket a Rhône-ba dobálták, s a torkolatánál lévő szigetek partjára még évek múlva is embercsontokat hánytak ki a hullámok.*”

E leírás, ismételjük meg, kétségkívül sokkoló; ez, ahogy a cikket elítélő Révész Sándor írja, „*az 1793-as lyoni vérengzés szó szerint vérbő leírása*” (Révész, 2004). A kérdés csak az, mire szolgál az a leírás? Felhívás-e a terrorra, a vérengzésre avagy – ellenkezőleg – elijesztés az ellenforradalmi párttűstől?

A MEMENTÓ figyelmes olvasója előtt nem lehet kétséges, hogy Móra itt nem terrorra hív föl, nem vérengzésre szólít föl. Ellenkezőleg. A lyoni vérengzést „rettenetes”-nek, „irtózatos”-nak minősíti, olyannak, amelyet „*a toll borzad leírni*”. A vérengzés lehetősége pedig benne volt a levegőben – ezt az elkövetkező események (jobbról és balról egyaránt) igazolják; ezt Móra jól érzékelte. S a sokkoló leírás célja az elrettentés, a terror kiprovokálásának megakadályozása. A cikk – külön bekezdést alkotó, egymondatos – zárata kétségtelenné is teszi ezt a szándékot, nyomatékot adva a kérdésnek: „*...Lehet-e képzelni olyan őrutletet és gonosztévőt, aki Szegedből magyar Lyont akarna csinálni?*”

5

Móra utóbb, nyilvánosan, többször is szólott a MEMENTÓ-ról. Előbb, 1919. április 10-én az ELLENFORRADALMASDI SZEGEDEN című vezércikkében, majd május 8-án SZEMÉLYES KÉRDÉSBEN című cikkében – mindkettő a Szegedi Naplóban jelent meg. Utóbb még vallott erről, szűk körben, az ellene indított szabadkőműves fegyelmi eljárás során is – ennek részleteit azonban nem ismerjük. Mindkét cikkéből kiderül, ő maga figyelmeztetésnek szánta a MEMENTÓ-t; ezt mindkét alkalommal explicit formában is kimondja. Önértékelését e vonatkozásban a MEMENTÓ előbbieken adott elemzése teljes mértékben igazolja. A két utóbb írott cikk persze nem mindenben fedi egymást. Az április 10-i írás még nyíltan az ellenforradalom ellen foglal állást, május 8-án viszont – a radikálisan megváltozott helyzetben – immár inkább azt a látszatot kelti, mintha ő a MEMENTÓ írásakor voltaképpen *semleges* lett volna, s csak a városért aggódott. (Ez utóbbi öninterpretáció így nyilvánvalóan már nem teljesen helytálló; már benne van némi

kényszerű magamentség is. Rosszindulatúan fogalmazva: mosakodik; elhallgat s túlhangsúlyoz.)

Megválaszolandó kérdés azonban, miért, milyen inspirációk alapján írta meg a MEMENTÓ-t. Az általánosított okot az április 10-i cikkben ő maga így jelölte meg: „*Aki olvasni tud, az cikkünkben nem olvashatott ki mást most sem, mint a vérengzéstől való iszonyt, és mindenek fölött undort azok ellen, akik oktalanságukkal vagy eszevesztségükkel a bosszú démonát provokáltak.*” Azaz valami közelebről meg nem nevezett veszélyérzékelés motíválta. Ám, indoklását olvasva, újabb kérdés merül föl: miből következtetett arra, hogy ilyen veszély van, s elrettentő, preventív cikket kell írnia?

A szabaddkőműves fegyelmi ítéletből (1919. augusztus 6.) tudjuk, hogy „a főtárgyaláson” erre is fény derült: a „*vádolt m. tv. [mester testvér – azaz Móra] Zadravetz páterrel folytatott beszélgetés után saját lelkiismereti szavának engedett, mikor hite és gondolkodása alapján egy elő nem készített és feltétlen vérfürdőbe fülő ellenforradalom kitörését akarta és akadályozta meg inkriminált cikkének megírásával*” (idézi Péter, 1984. 280.). Azaz Móra a MEMENTÓ megírása előtt, egy Zadravetz Istvánnal folytatott beszélgetés során jutott arra a belátásra, hogy Szegeden ellenforradalom készül. S Móra és Zadravetz találkozását a ferences rendház HISTORIA DOMUS-a teljes mértékben igazolja. A március 31-i bejegyzés első bekezdése ez: „*Móra Ferencz, a kultúrpalota igazgatója megjelent ma P. Quardiánnál [azaz: Zadravetznél], s kijelentette, hogy a forradalmi végrehajtó bizottság határozata alapján egy bizottság fog megjelenni kolostorban, s az értékes, illetőleg műértékkel bíró dolgokat leltározni fogja. – P. Quardiánnak roppant fáj kedvencz múzeumának esetleges elcommunizálása.*” (Csongrád megyei Levéltár XII. 4. b. 7. HISTORIA DOMUS 1828–1920. 706.)

A MEMENTÓ e részleteiben ismeretlen beszélgetés után, másnap, április 1-jén jelent meg.

6

A múltat mai klisékben interpretálók számára ez az összefüggés talán meglepő, sőt már-már hihetetlen. A forradalmak szegedi történetét részleteiben is ismerők számára azonban egyáltalán nem váratlan fejlemény, inkább természetes. A mozgásba jött társadalom váratlan személyi kombinációkat hozott létre; olyanok kerültek egymás mellé, s lettek egy-egy pillanatra alkalmi együttműködők, akiktől – előítéleteink szerint – egész mást várnánk. Május 8-a (a kommün szegedi bukása) előtt a később az ellenforradalmi hadsereg toborzópapjává lett Zadravetz mozgása is lényegesen bonyolultabb volt, mint utólag gondolnánk. S ez természetes is. Az ellenforradalmár is a forradalom szereplője; mozgását – egyszerre készítve igazodásra és ellenállásra – a forradalom határozza meg.

Zadravetz valóságos mozgását megvilágítja a forradalmak szegedi történetének másik írószereplőjével, Juhász Gyulával való kapcsolata. Ez a nem kevésbé sajátos ismeretség is még a forradalmak előtről datálódik. Juhász Gyula ugyanis, újságíróként, 1918. szeptember elején ellátogatott az alsóvárosi templomba, s látogatásáról szeptember 6-án tudósítást írt a *Délmagyarországba* (A MÁTYÁS TEMPLOM KINCSEI). Cikkéből, amely a templom muzeális értékeiről számol be, kiderül, hogy a „*műemlék templomban a költő kalauza Zadravetz István (1884–1965) házfőnök*” volt (JGYÖM 6:574.; Grezsa Ferenc jegyzete). Utóbb, már a forradalom idején, 1918. december 22-én az újszegedi Vakok Intézetében karácsonyi ünnepélyt rendeztek, amelyen – a tervek szerint – elő-

adták volna Juhász Gyula ez alkalomra írott versét (KARÁCSONYI ÜDVÖZLET A VILÁGTALANOKNAK, későbbi címén: BETLEHEMI ÜZENET A VAKOKNAK). „A költő – mint monográfusa, Péter László írja – *át is ment a Tisza túlsó oldalára, a szerbek által már nov. 25-e óta megszállott Újszegedre, s részt vett az ünnepségen Zadravetz Istvánnal együtt.*” (Péter, 1965. 95.) S hogy ez a kapcsolat nem volt teljesen „ártatlan”, politikailag indifferens, jelzi, hogy a *Tűz* című lap 1919. január 23-i számába Juhász cikket írt PÁTER ZADRAVECZ A VILÁG ÉS A PAPSÁG DOLGAIRÓL címmel. E cikk – Grezsa Ferenc adta – sűrítménye pedig, nagyon jellemzően, ez: „*A forradalmat a páter szükségesnek és igazságosnak tartja, és Juhász elhiszi neki, hogy a demokrácia híve, mint Sieyès abbé vagy Martinovics apát.*” (JGYÖM 6:592.) Ám jellemző, hogy Grezsa szükségesnek érezte a költő mentegetését is: „*Juhász nem ismerhette föl Zadraveczben a későbbi szélsőséges ellenforradalmárt.*” (JGYÖM 6:592.) Eldönthetetlen kérdés persze, hogy ekkor a költő volt-e jóhiszeműen naiv, vagy Zadravetz „igazodott” jól az új helyzethez. Utólag, visszatekintve, azt mondhatjuk: valószínűleg mindkettővel számolni kell.

Erre enged legalábbis következtetni a kapcsolat következő állomása. 1919. március 6-án ugyan Juhász újabb, Zadravetzet is érintő cikket írt a *Délmagyarország*ba, Az IGAZ PAPSÁG HAMIS TÜKRE címmel. E cikk a *Szegedi Katolikus Tudósító* megindulása alkalmából íródott. „*Én nemcsak szabadgondolkodó, de keresztény és magyar vagyok*” – szögezte le itt önmagáról a költő. S e szemlemben írva, az új lap deklarált politikamentességét helyezte; méltatta „*Zadravetz írását a katolikus autonómiáról*” (Péter, 1965. 139.) – ám ugyanakkor bírálta a *Tudósító* szerkesztőjének, Krämer Tamásnak vallásoktatással kapcsolatos célzásait. S ma már tudjuk, Zadravetznek ez az újabb, a hitéletet elismerő, de az egyház politikai szerepvállalását nehezményező Juhász-cikk már nem tetszett. Péter László derítette ki, hogy Zadravetz kivágta Juhász cikkét a *Délmagyarországból*, s méltatlankodó kommentárral ellátva beragasztotta azt a ferences rendháznaplóba. E kommentárban a házfőnök saját cikkéről azt írja, hogy annak „*célja a katolikus érdeklődést felszínén tartani s a forradalom mindent (esetleg a közeljövőben a szentélyt is) megrázó orkánján keresztül kalauzolni a lelkeket*” (idézi Péter, 1965. 140.). Bejegyzése, nem kétséges, már a forradalommal való szembefordulásának egyik első manifeszt, de a nyilvánosság elől még rejtőzködő megnyilatkozása.

Mindebből szempontunkból két mozzanat látszik fontosnak: az érintkezés ténye s a tagadhatatlan eszmei divergencia. Ám az sem hagyható figyelmen kívül, hogy Zadravetzről szólva a harcos intranzigencia ekkor még nem állapítható meg. Ekkor még inkább igazodott, semmint tiltakozott.

Az igazán radikalizáló, „ellenforradalmárrá” változtató mozzanatnak minden valószínűség szerint csak a március 14-i szegedi s a március 21-i budapesti események tekinthetők.

7

Hogy Móra és Zadravetz március 31-i találkozásán a leltározási terven túl mi hangzott el – egyelőre nem lehet megmondani. De Móra – szabadkőművesek előtt tett – vallomását egy másik oldalról, közvetve, igazolja Tonelli Sándor forradalomtörténete (Tonelli, 1923. 1–58.). Tonelli ugyanis, számba véve az „ellenforradalmi jellegű” kezdeményezéseket, több irányzatról is hírt ad – köztük a Zadravetz irányította alsóvárosi szervezkedésről. A Tonelli által másodikként jellemzett „ellenforradalmi irányzat a polgárságot akarta megszervezni és a polgárság megszervezett erejével akarta volna – természetesen a franciák legalábbis jóakarátú semlegessége mellett – a vörös uralmat levern. Ilyen természetű

mozgalom, egyidejűleg több is indult meg, de közülük csak az ABC néven ismert Antiboldsevista Comité emelkedett jelentőségre és tudott sikert felmutatni. A többi hasonló mozgalmak vagy ebbe olvadtak bele, vagy pedig nyomtalanul elvesztek, mint a víz a homokban”. „Az egyik mozgalom, amelynek Zadravec István ferencendi házfőnök volt a mozgatója, a katolikus autonómia örve alatt akarta megszervezni a polgárságot. Ez a szervezkedés nem jutott túl a megbeszélések stádiumán. Az alsóvárosi magyarok szívesen meghallgatták Zadravec beszédeit; cselekvésre bírni azonban őket egy esetben sem lehetett.” (Tonelli, 1923. 53–54.)

Zadravetz a Móra iránti bizalomból vagy – ellenkezőleg – „figyelmeztetésként” erről az alsóvárosi félpolgári, félpasztói kezdeményezésről beszélhetett az őt fölkereső írónak. S Móra ezt a kezdeményt tekinthette olyannak, amely ha nyíltan színre lép, tragédiához vezet.

8

A történet azonban itt nem ért véget. A MEMENTÓ megjelenése után, április első felében Móra még legalább egyszer vagy kétszer megfordult a ferences rendházban, Zadravetzrel tárgyalva.

Az „első” látogatásról a *Szegedi Új Nemzedék* Móra ellen írott, őt lejáratni akaró, közel tíz évvel későbbi, 1928. április 8-i cikkéből (TALLÓZÁS EGY VENDÉGKÖNYVBEN) tudunk. E cikk, meg nem nevezett forrás alapján, azt írja, hogy „1919. április 5-ikén érdekes látogatója volt a házfőnöknek. A látogató senki más nem volt, mint Móra Ferenc”. „A házfőnök nagyon szívesen fogadta az író, s barátságos beszélgetés indult meg közöttük. Diskurzus közben, fürge átmenettel Móra kijelentette az ámuló páternek, hogy hivatalos megbízása van az alsóvárosi műkincsek leltározására. Zadravec házfőnököt nagyon meglepte ez a kijelentés s megmondotta Mórának, hogy a műkincseket a csócselék elől rejtette el, de hajlandó azt Mórának megmutatni, azonban szigorúan tiltakozik azoknak az elszállítása ellen. Úgy látszik azonban, hogy a Somogyi-könyvtár őre nem volt akkor nyomban kíváncsi a templom régiségeire, mert ajánlotta magát azzal, hogy most csak mint privát látogató érdeklődött a házfőnöknel, a napokban azonban hivatalosan jelenik meg ebben az ügyben az alsóvárosi zárdában.” „Érthető, hogy ez az ígélet nem érintette kellemesen Zadravec házfőnököt.”

Hiteles-e ez a leírás? – nem lehet pontosan megítélni. Elvileg többféle válasz is adható. Nem lehetetlen, hogy az újságíró, élőszavas forrás alapján, nem jól adja meg az időpontot, s ez a látogatás voltaképpen azonos a HISTORIA DOMUS-ból már ismert március 1-jeivel. Ha így van, ez az a beszélgetés, amely kiváltotta a MEMENTÓ megírását. (Magam úgy vélem, erről van szó.) Ha azonban az időpont hiteles, s itt Móra egy újabb látogatása dokumentálódik, akkor a leírás hamis: tendenciózus és hiányos. A leltározásról pl. Zadravetz már március 31-én tudott; ez nem érthette meglepetésként – április 5-én. S a MEMENTÓ megjelenése után pár nappal elképzelhetetlen, hogy ne esett volna szó közöttük a cikkről. Sőt, ha ilyen találkozás volt április 5-én, az is valószínű, hogy ekkor Móra nem egyszerűen udvariassági látogatást tett, hanem Zadravetzet szondázta: cikke hatását mérte le. S végül, ha Zadravetz április 5-én csakugyan „nagyon szívesen fogadta az író”, s beszélgetésük „barátságos” volt, akkor a Zadravetzről, mint int-ranzigens ellenforradalmárról élő kép akkor még legföljebb visszavetített mítosz.

Magam, ismétlem, úgy vélem, hogy április 5-i Móra-látogatás nem volt; amit – lejárató hangszerelésben – az újságíró rögzít, az március 31-én történt meg.

Akarmelyik verziót fogadjuk is el azonban, tény: Móra és Zadravetz április 8-án csakugyan újra találkozott. Ezt már a *Szegedi Új Nemzedék* által hivatkozott kolostori vendégkönyvi bejegyzés is, a látogatásról fölvett hivatalos jegyzőkönyvek is egybehangzó-

an tanúsítják. (Utóbbiak ma a szegedi múzeum irodalomtörténeti gyűjteményében vannak; megfogalmazzuk és leírjuk Móra volt, aláírói pedig Móra, Joachim Ferenc, Csányi Mátyás – s maga Zadravetz. Hitelességükhöz kétség nem férhet.)

A *Szegedi Új Nemzedék* cikke Móra ellen van kihegyezve, lejárátását célozza. Azon túl azonban, hogy a Móra vezette műkincsfölmérő bizottság megtekintette a műkincseket és a könyvtárt, s erről jegyzőkönyvet készítettek, semmi dehonesztálót nem tud fölhozni ellene. Sőt, szándékolt hangnemének némileg ellentmondva, azt is elárulja, hogy „a jegyzőkönyv aláírása után a megjelent bizottság tagjai ahhoz is kedvet éreztek, hogy nevüket a vendégkönyvbe beírják”. Márpedig egy ilyen vendégkönyvi bejegyzés aligha a ridegen hivatalos vagy pláne ellenséges jelenlét jele.

Maguk az egyidejűleg fölvetett jegyzőkönyvek több mindenről tanúskodnak. Mindekelőtt kiderül, hogy a Móra vezette bizottság, amelynek tagjai rajta kívül a zenész Csányi Mátyás és a festő Joachim Ferenc voltak, a 639/1919. sz. népbiztosi rendelet alapján járt el. Munkáját a bizottság meglehetősen szőrmentén végezte, lényegében a *status quó*t hagyta jóvá, erősítette meg. Ennek az eljárásnak eklatáns példája a könyvtár fölmérése, ami – a jegyzőkönyv szerint – a következőképpen zajlott le: „Zadravetz István dr. házfőnöknek bejelentvén, hogy a fenti rendeletben [ti. a 639/1919. számúban] adott utasításunkhoz képest a rend birtokában levő ősnymtatványokat, régi kéziratokat és könyveket leltározni óhajtjuk, a házfőnök kijelentette, hogy föladatunk teljesítése elé nem gördít akadályt, azonban a könyvtár annyira rendezetlen állapotban van – amint ő azt átvette –, hogy katalógizálása huzamosabb munka nélkül szinte lehetetlen. A könyvtár állományát megtekintvén, a házfőnök úr véleményét igazoltnak találtuk, azért további intézkedésig a leltározásba bele se fogtunk.”

A másik jegyzőkönyv, amely a műkincseket leltározza, hasonló jellegű. Ugyanazon rendelet alapján készült ez is, mint az előbbi, a procedurális rész is hasonló, eredménye pedig alig több, mint az előbbié. Amit megállapít, az csak ennyi: „a zárda múzeumába bebocsáttatván, ott a következő műkincseket találtuk:

1. Aranyozott ezüstkehely a XIV–XV. századból
2. U.a. a XVI. századból, nodusán hat angyalféj
3. Renaissance stílusú kehely a XV. sz-ból
4. Gót stílusú kehely a XVI. sz-ból
5. Rokokó-kehely a XVIII. sz-ból
6. Arannyal átszótt miseruha a XV. sz-ból (Szt. István felajánlja országát Máriának)
7. Vörös selyem brokát miseruha a XV. sz-ból (csúcsíves fülkékben szentek hímzett képeivel)
8. Miseruha 1779-ből (Mária Terézia-ornátus)
9. [...] tartó tálak a XVIII. sz-ból
10. U.a. Ludányi-kazula 1753.
11. Iac. Marchio széke”

A kilencedik tétel, minden megjegyzés vagy magyarázat nélkül, ki van húzva, s a nyelvi megformálás is, a szűkszavúság is meglehetősen gyors és fölszínes munkára vall.

A műkincseket számba vevő jegyzőkönyvhöz csatolva, függelékszerűen van egy jóval későbbi, ceruzával írott jegyzet is ugyancsak Móra kézírásával. Ezt az utólagos, pro domo följegyzést Móra a forradalmak alatti szereplését dokumentálni igyekvő magángyűjteménye összeállításakor készítette – önmagának és az utókornak. Ennek szövege ez: „Jelentést tettem Dettrének, hogy a műkincseket Zadravetz muzeális kezelésben részesíti, az elrekvirálásnak semmi értelme nem volna. A jelentést a Szegedi Naplóban is közöltem. A könyvtárnál tapasztalt hihetetlen rendetlenségről nem szóltam. Azt hiszem, felét már ellopták, a másik fele tönkre fog menni. L. 16. sz.!” (A 16. számú iratra való hivatkozás az előző jegyző-

könyvre vonatkozik, Móra ugyanis azt a maga rendszerébe XXIV. 16. szám alatt illesztette be; a pro domóval ellátott jegyzőkönyv lett a XXIV. 14. jelzetű.)

Valószínű, hogy volt egy harmadik jegyzőkönyv is. Erre enged következtetni legálábbis az, hogy az egymással összefüggő, 16. és 14. számú irat közül a sorba beletartozó 15. számú hiányzik, s a *Szegedi Új Nemzedék* is – bár homályosan fogalmazva – „*hármas jegyzőkönyv*”-ről beszél. Ez a valószínűsíthető harmadik dokumentum azonban, ha egyáltalán volt, lappang vagy megsemmisült – ahogy Móra egész dokumentációja is szétszóródott.

9

Mórának alsóvárosi látogatásáról április 10-én jelent meg híradás a *Szegedi Naplóban* (AZ ALSÓVÁROSI BARÁTOK MŰKINCSEINEK LETÁROZÁSA). A kis írásra, amely valószínűleg szintén Móra tolla alól került ki, nemcsak Móra hivatkozik, főlemlegeti (s részben idézi) a *Szegedi Új Nemzedék* „leleplező” cikke is. Hosszú ideig mindenki, aki erről az epizódról bármily röviden írt is, lényegében e cikk alapján tette. A jegyzőkönyvek ismeretében azonban jelentősége immár sokat csökkent; legfőbb hozadékanak alighanem az tekinthető, hogy igazolja: a bizottság s maga Móra is felelősen járt el, nem uszított a ferencesek tulajdonlása ellen, nem követelt „elrekvirálást”. (Ez persze Móra egyéniségének ismeretében természetes; ha nem lenne a *Szegedi Új Nemzedék* „leleplező” cikke, említeni sem kellene.)

A látogatásnak azonban a műkincseletározás aligha az egyetlen s főleg nem a legfontosabb eredménye volt. Móra és Zadravetz találkozásán, minden jel szerint, megint egyéb dolgokról is szó esett. Móra ugyanis ugyanaznap, amikor AZ ALSÓVÁROSI BARÁTOK MŰKINCSEINEK LETÁROZÁSÁ-ról beszámolt a *Naplóban*, újabb, Zadravetzcel összefüggésbe hozható nagy cikket is publikált, ELLENFORRADALMASDI SZEGEDEN címmel. E cikk, úgy vélem, a Zadravetzcel folytatott újabb beszélgetésre való nyilvános reflexió. Nem lehet ugyanis véletlen, hogy ekkor és itt reagál nyilvánosan a MEMENTÓ fogadtatására: „*Nemrégiben a Szegedi Naplóban MEMENTÓ címen vezércikk jelent meg, amely azzal a kérdéssel végződik: van-e olyan örült vagy gonosztevő Szegeden, aki a vörös terrort akarná kiprovokálni a szegény város szenvedéseinek befejezéséül. Hallottunk akkor róla, hogy értelmetlen emberek a cikket, melyet mi a helyzet ismeretében szívünknek Szegedet féltő reszketésével írtunk, félremagyarázták, és úgy ijesztgették egymást vele, mint vérengzésre való felhívással.*” Ez a „föltevés” azonban, mondja Móra, „[a]nnyira ostoba és célzatos volt”, hogy fölöslegesnek látszott cáfolni. „*Aki olvasni tud, az cikkeinkből nem olvashatott ki mást most sem, mint a vérengzéstől való iszonyt, és mindenek fölött undort azok ellen, akik oktalanságukkal vagy eszeveszettségükkel a bosszú démonát provokálták.* Ma igazolódott, hogy cikkünk indokolt volt, és aggodalmunk nem volt hiábavaló: Szegeden igenis vannak ellenforradalmi tünetek. [...] Észretéríthetetlen emberek, akik vakon járnak a világban, és fejjel mennek a falnak, hamis ürügyek alatt föl akarták robbantani az új rend expresszvonatát Szegeden, nyilván abban a hitben, hogy ha itt sikerül az ő puccsuk, akkor Magyarország, sőt Bajorország és Oroszország is egyszerre visszahelyezi a trónra a militarizmust, klerikalizmust és kapitalizmust.”

Hogy itt Zadravetzre (is) reflektál a cikk, arról nemcsak a MEMENTÓ szóba hozása árulkodik, de az is, hogy a megemlített ellenforradalmi vágyképek egyike a „*klerikalizmus*”. S tételesen is kimondja: „*A proletárdiktatúrával nem lehet játszani, se a vallás ürügye alatt, amelyet senki se bánt, se az idegen szuronyok védelme alatt, amelyek nem lesznek itt mindig [...].*” Aki a szegedi pszichét ismeri, az tudja, hogy ebből a városból nem lehet

magyar Vendéet csinálni, *de mi azt akarjuk, hogy ne lehessen ennek még a látszatát se előidézni.*”

E gondolatmenet meg nem nevezett, szándékosan elhallgatott elsődleges címzettje, úgy vélem, nem lehet más, mint Zadravetz István. Móra, nevének említése nélkül, de számára érthetően, elsősorban neki üzent: őt próbálta meggyőzni – félelmeket osztatva s ugyanakkor erőt mutatva.

10

A forradalmak szegedi külön történetében 1919. május 7-e jelentős dátum – jelentős Móra és Zadravetz külön történetében is. Ekkor, délelőtt tíz órától, a városháza közgyűlési termében zajlott le a szegedi magyar tanárok, tanítók és óvónők nemzeti szövetségének nagygyűlése. A gyűlésen, amelyen újságíróként jelen volt Juhász Gyula is, a főszónok, Lippay György után Zadravetz István is fölszólalt. Ahogy Péter László írja, itt hirdette meg először a „keresztény és nemzeti eszméket”, amelyek egy negyedszázadra az uralkodó ideológia konstitutív elemei lettek. Igaz, ekkor még – a korhangulatra jellemzően – Zadravetz is a közelmúlt vívmányainak megőrzéséről beszélt. Am a *Délmagyarország* tudósítása szerint beszédében annak is hangot adott, hogy: „Magyar szocializmust, nemzeti szocializmust akarunk.” Szavainak értelmezéséhez meg írt figyelembe venni első kommentálójának, Péter Lászlónak véleményét: „Nem állítom, hogy Zadravetz »nemzeti szocializmus« azonos a későbbi náciizmussal, de hogy valami nagyon hasonló, az már itteni szavaiból is kiderül.” Majd leszögezi: a Horthy-éra „ideológiai alapjait itt a szegedi pedagógusok gyűlésén elmondott szavakban találhatjuk meg” (Péter, 1965. 169.).

A nagygyűlés szomorú, de mélyen szimptomatikus eseménye volt, hogy a jelen nem lévő, de megrágalmazott Hollós József főorvost megvédő Juhász Gyulát tetteleg bántalmazták, és kidobták a teremből. Móra pedig a helyzetet fölmérve, de aligha teljesen függetlenül a délelőtti nagygyűlés eseményeitől, még aznap megírta főszerkesztői lemondását és SZEMÉLYES KÉRDÉSBEN című, olvasóitól búcsúzkodó (s szereplését magyarázó) cikkét. A lemondását bejelentő levelét is, búcsúzkodó cikkét is a másnapi, 8-i *Szegedi Napló* közölte. A SZEMÉLYES KÉRDÉSBEN már a vesztes közszereplő írása, s mint ilyennek sok és sokféle tanulsága van. Itt és most csak azt érdemes fölelegetni, hogy Móra, újra magyarázva a MEMENTÓ-t, egyebek közt leírja: „Minden félreértés elkerülése végett ki kell jelentenem, hogy azt a fatális cikket a magam jószántából írtam, minden kényszerítés nélkül, s ha jóbarátaim értelmetlensége folytán része volt annak a cikknek abban, hogy az ellenforradalom már a proletárdiktatúra virágjában nem tört ki, akkor örülök neki, hogy ezt a cikket megírtam. Mert ha az ellenforradalom akkor tör ki, Szegedet az isten se mentette volna meg a legszörnyűbb tragédiától.”

Magatartását magyarázva pedig kimondja: „ez a politikai végrendeletem ma, amikor elhagyom a szegedi közéleti szereplés színterét, amelyen eddig is igyekeztem mentül kisebb helyen elférni”. Szimbolikus, hogy Móra (és Juhász Gyula) forradalmak alatti szerepvállalása ezzel lezárult, az ellenforradalmi „nemzeti hadsereg” toborzópapjának, majd tábori püspökének, Zadravetz Istvánnak politikai karrierje pedig elkezdődött.

Irodalom

- JGYÖM: JUHÁSZ GYULA ÖSSZES MŰVEI 6. köt. Cikkek, 1918–1922. Sajtó alá rend. Grezsa Ferenc. [Kritikai kiadás.] Bp., 1969.
- Kelemen Béla, 1923: ADATOK A SZEGEDI ELLENFORRADALOM ÉS A SZEGEDI KORMÁNY TÖRTÉNETÉHEZ 1919. Szeged.
- Nyerges András, 2004a: SZELÍD DESTRUKTÍV JOBBOLDALI PRIUSZA. *Magyar Hírlap*, február 7–8.
- Nyerges András, 2004b: NEM CSODÁLKOZTAM MÓRA „JOBBOLDALI PRIUSZÁN”. *Magyar Hírlap*, február 19. 16.
- Péter László, 1965: JUHÁSZ GYULA A FORRADALMAKBAN. Bp.
- Péter László, 1984: A SZABADKÖMŰVÉSSÉG SZEGEDEN 1870–1950. In: A MÓRA FERENC MÚZEUM ÉVKÖNYVE 1980–81/1. köt. Szeged. 263–283.
- Révész Sándor, 2004: A MEMENTÓBAN OLVASHATJUK. *Magyar Hírlap*, február 16. 16.
- Tonelli Sándor, 1923: A SZEGEDI FORRADALMI MOZGALMAK. In: Kelemen, 1923. 1–58.
- Vajda László, 1962: MÓRA FERENC ÚTJA 1917–1919. Szeged. Klny. A SZEGEDI PEDAGÓGIAI FŐISKOLA ÉVKÖNYVÉ-ből, 77–128.

Kovács András Ferenc

KAVAFISZ-ÁTIRATOK

Lépcsőházakban

Éppen lefelé jöttem a rossz hírű lépcsőházban,
amikor átléptél a küszöbön. S egy röpké pillanatra
megláttam ismeretlen arcodat, és te is észrevettél engem.
Aztán visszahúzódtam, elrejtőztem a tekinteted elől, és te,
te pedig gyorsan továbbsiettél, s titokban tartva arcodat
eltűntél, befordultál a félhomályba, a rossz hírű ház belsejébe,
hol éppúgy, mint én, már te sem találsz, s nem is kaphatsz gyönyört.

Olyan szerelmet, amilyent te akartál, nyújthattam volna én neked;
olyan szerelmet, amilyent én akartam (elég beszédes volt számomra
ernyedt nézésed, fáradt, megviselt szemed) te még adhattál volna énnekem.
A testünk tudta, és kereste máris az egyik a másikat:
a vérünk, bőrünk is fölfőgta, és megértett bennünket.

Csak mi bujkáltunk egymás elől, a fölzavart, közös vágy, az érzelem dacára.

1904. február

És fölkönyökölttem, elnyújtóztam a hálófülkék gyúrt fekhelyein

Amikor rendszerint bementem a szomszédos örömházba, sohasem maradtam abban a teremben, amelyben bizonyos rég bevált rítusok alapján csakis a magasztalt, csakis az elismert szerelmeket celebrálják.

Többre becsültem, ha elérhettem végre a titkos alkóvokat, és felkönyökölttem, elnyújtóztam a hálófülkék gyúrt fekhelyein.

Többre becsültem, ha elérhettem végre a titkos alkóvokat, azokat, melyeknek becsstelen szégyen kiejteni még a nevét is. Persze, nekem nem, számomra sose volt szégyen – mert akkor miféle poéta s micsoda vérbeli, nagy művész volnék én? Okosabb lett volna aszkétának mennem. Az legalább jobban illett volna, sokkal inkább összhangban lett volna egész költészetemmel, mintsem hogy én is megelégedjem a megszokottal, a közészerűvel, mintsem hogy beérjem egyetlen banális, közönséges teremmel.

1915. szeptember

Egy félóra

Nem sikerült megtetszenem neked, és nem hinném, hogy valaha is elérhetnék nálad odáig. Néhány szó, olykor egy-egy közeledés, mint tegnapelőtt is, a bárban, a pultnál, de semmi több. Ez éppen elég szomorú, hát nem mondom... Viszont mi, művészek, mi másfajta vagyunk – velünk, az összpontosítás ereje által, bár természetesen csak rövidebb időközökre, még az is megesik, hogy átérezhetünk valami olyasféle, mélyről fölfakadó gyönyört is, amely kivételes intenzitásában szinte a valóság látszatát kelti. Így történt tegnapelőtt is, a bárpultnál (talán részint a tömény italok nemes tüzének is köszönhetően), hogy végre megismerhettem egy félóra tökéletes szerelmet.

Alighanem te is megérthetted, mindenesetre úgy tűnik nekem, mintha szántsándékkal egy kicsikét ráérősebben időztél volna mellettem. Nélkülözhetetlen volt, igen nagy szükség volt. Mert ráadásul, a képzelőerőmon kívül, a szeszek varázslatán kívül, szükséges volt, s még az is kellett, hogy láthassam az ajkadat, s még az is kellett, hogy közelemben tudjam a tested.

1917. január

1903 napjai

Én soha többé nem találtam rájuk – túl hamar elveszítettem őket...
a poézissel telített pillantásokat, azt a sápatag
arcot... az utcai alkonyatban, melyben az éj szaga szétszivarog...

Én soha többé nem találtam rájuk – csak véletlenül lettek enyémeik,
csak megszereztem, majd elhagytam őket, s mily könnyedén szakadtam
tőlük el, s mennyit szenvedtem aztán, s milyen szorongva vágyakoztam
újra utánuk... A poétikus pillantásokat, az arc sápatag vonásait
és az ajkakát, azokat az ajkakát én soha többé, sehol sem találtam.

1917

A bekötött váll

Azt állította: falnak ütközött, vagy nem is tudja,
elesett talán. Holott bizonyára más oka lehetett
annak a sebnak, annak a sérült s bekötözött vállnak.

Tán az a mozdulat, melyet túl hirtelenül tett,
hogy leemeljen egy ócska polcra bizonyos (igen kedves)
fotográfiákat, mert egészen közlőrl akarta látni mindet,
tán az a mozdulat tépte föl a gézkötést, és átszivarogott,
csurogni kezdett: újra fölfakadt a vér.

Gondosan újrakötöztem a vállat, igaz, kicsikét hosszabban
pepecseltem vele, még elidőztem valamicskét, hiszen ő sem
volt rosszul, én viszont élveztem nézegetni, látni a vért.
Szerelmem tárgya volt, szerettem ezt a vért.

Rég elment már, mikor a konyhaszék előtt találtam
egy darabka gézt, egy gézfoslányt az átvértett kötésből –
darabka, semmi gézt, haszontalant, személtládába dobni jót,
de én nem, én a rongycafatnyi gézt rögtön a számhoz emeltem,
és ott tartottam, szinte a számra tapasztva, hosszan, őrzőn:
a szerelem vérét, majd nem az ajkaim közt.

1919. május

Hadd jöjjenek...

Elég egyetlen gyertyaszál. Törékeny, vézna fénye,
ha reszket, jobban illik, hatékony, s kedvezőbb tán,
ha jönnek majd a Vágyak, ha gyűlnek már az Árnyak.

Elég egyetlen gyertyaláng. A szobában, itt, ma este
lágý félhomály derengjen. Süppedjen sejtelembe,
álom sugallta térben, vonagló, tört sugárban –
szabadon hagyom csapongni vad látomásaim, hogy
hadd jöjjenek a Vágyak, hadd gyűljenek az Árnyak.

1920

Csak olvasgatni jött

Csak olvasgatni jött megint. Két-három kötetet
fölütött, s mindet nyitva feledte, történetírók
s különféle költők művei, föltehetőleg...
Alig olvasott valamicskét, talán tíz perc sem telt belé,
félbehagyta a könyveket. Már szunyókál
a kanapén. Persze, ő mindenestül, igazán csak a könyvekhez
tartozik, de huszonhárom éves, és nagyon szép –
és ezen a délutánon átremegett a testén, a szerelem átjárta
álomszép húsát s remekbe szabott, fenséges ajkát.
Álomszép húsát, szépségekből gyúrt testét, gyönyörű húsát
átjárta a szerelem megremegő heve, szent melege –
minden szégyenérzet vagy nevetséges szemérem nélkül
az élvezet természetét s a gyönyör nemét is illetően...

1924

Tatár Sándor

EGYSZER FOLT, HOL NEM FOLT

Nyitva van az aranyKAFu, csak bú...

Eljött a foltozó idő,
létünk zsákjára aki varr
foltokat (hajjaj, érti ő!) –
úgy ugrat ki, hogy „eltakar”

hibát, makulát, ráncokat,
mikben gyűl ólom, hordalék;
okra ok jó, a láncolat
kikerekül – a forma még
segít talán (öreg cseléd)
de súlyod nő, már húz a föld;
nem ízlik friss hús, estebéd,
szád, amely csókolt és pörölt,
keserű nyáltól izamos,
belőle balgaság süvölt;
rossz lábad mindent kitapos,
mi zöld volt, nyájas, ringatott,
kopasz, mint (már-már) koponyád;
mi mostan büszke hímtagod? –
nem vágysz már forró nyoszolyát,
nem kajtatsz pergő verseket;
lass' regényekre szokol át
– ki érezni vélte, tüdőd,
egy igazabb világ legét,
mint holmi kormoskérgű, rőt,
zilált, kiteknőlt ágybetét;
a régtől omló fedezék
mállik, porlik s majd kitakar
s mint régvolt-lyuknak egerét,
gúny ver vagy ádáz zivatar –
mi szép még, arra nincs szemed,
füled betölti csontzenéd,
s hogy fonnyadt kezed is remeg,
e rút helyzeten ront-e még?
De el ne csüggedj, cimborám –
nem éled túl ön-végedet,
végiglejt majd a kisszobán,
hozzád jó, s te övé leszesz
– voltál bár ékkő vagy selejt,
gaz martalóc vagy jó hívő – –
mint zsákvarró-tűt, majd elejt
s elhuss' a foltozó idő

Gáti István

ANYÁM ÉS SZÖRÉNY REZSŐ

Anyámat látom egy filmben:
Karcú és vidám. Ez ő.
Mellette köntösben ott ül,
Merengve Szörény Rezső.

Gyerekként semmit sem értek,
Szemem egy fodron időz.
Áttetszőn lobog a függöny,
Tányéron táncol a gőz.

Elveszett számtalan kocka,
Sok részlet nem érthető,
Hová is készültek együtt
Anyám és Szörény Rezső.

Plakátok, füstszagú könyvek.
Írógép ízekre hull.
Szétpattan, elszáll a mondat,
Nincs, aki utána nyúl.

Igaz, a szerepük szép volt,
S igaz az ellenkező.
Verték és szerették egymást
Anyám és Szörény Rezső.

Elfogyott anyám egészen,
Mosolya maradt csak ép.
Rajongva nézett az ágyból
Negyvennyolc őszinte év.

Éjszaka nyeltem a könnyem.
Intett a főrendező.
Kisétált lassan a filmből
Anyám és Szörény Rezső.

Kicsi Sándor András

ÖRDÖGLÁNYCSIRKE

Olaszországban északon vaj, középütt olaj, délen disznósír a legáltalánosabb sütőanyag. A római konyha ördöglánycsirke – olaszul *pollo alla diavolina* vagy *diavola* – nevű remekének néhány előfordulását a magyar olvasó elsősorban Lénárd Sándor munkásságából ismerheti. Az elnevezés arra utal, hogy az ilyesféle módon készített csirkét meg kell valahogy ördögösíteni, azaz fűszeres szósszal kezelni. (Az újabban a pizzaneveken feltűnő *diavolo* kifejezetten csípős, elsősorban borsos, továbbá fokhagymás jellegűt jelent.) Amit még könnyű megtudni erről a fogásról, az az, hogy az angol nyelvű étlapmagyarázatokban vagy *grilled chicken*, vagy *broiled chicken* néven szokott szerepelni, ami egyértelműen a nyílt lángon való sütésre utal.

A II. világháború után tolmácként Lénárd is részt vett egy római konferencián, amely az újraserveződő Nyugat-Európa szövetségi rendszerét volt hivatva tárgyalni, s emlékezete szerint már ekkor felvetődött az a gondolat, hogy a legegyszerűbb az volna, ha az európai országok sorra felvételüket kérnék a Helvét Konföderációba. Ez a megoldás akkor sem látszott megvalósíthatónak, sőt az ellenkezője történt. Ezen a konferencián, mindjárt az elején, még a „kongresszus munkáit” megelőzően a szó szoros értelmében terítékre került a neves helyi specialitás, az ördöglánycsirke, s ennek már csak Lénárdtól kétféle receptvariánsát ismerheti meg a magyar olvasó.

Az első, 1950-es változat így szól: „*A friss tavaszi csirke olajban pirul, fokhagymával, rozmaringgal illatosítva várja, hogy egy kis frascatti fehér borban puhuljon, majd a tepsi fedelével egészen laposra nyomják. Így kerül az egyesített Európa előharcosainak tányérjára, s nincs az a szónoklat, amely hasonló lelkesedést idézhet elő. Az evőeszközök csattognak, a csirkék eltűnnek, mint ahogy el fognak tűnni a határoszlopok – hallom, s elfolyik a római kastélyok bora, a vörös grottaferrati, a fehér albanói.*” (2003: 33, kiegészíti ezt a jegyzetírő is, 2003: 191.)

Mint Lénárd egy későbbi, 1963-as szakácskönyvéből kiderül, a háziasan készített s nem a kongresszusi népek asztalára való római változat egészen másképp készül: ennél bizony nem tepsifedővel, hanem melegített nehéz vasalóval kell lepréselni a csirkét. Viszont ez a házias recept is szokatlanul igényes.

„*Az elkészítésnél legalább két faszenes tűzhelyre van szükség (ezek híján két főzőlapra); az egyikre nyomban az elején odateszünk néhány vasalót, de nem ezeket a modern fajtájúakat, hanem afféle lapos, de súlyos vasat, amelyet régi időkben használtak, s a pokolban talán ma is. [...]*

A csirkét megtisztítjuk, megperzseltjük, kibelesztjük; az állat belsősegeit félretesszük sugónak. Ezek után az állatot mellével lefelé az asztalra helyezük, és súlyos, éles késsel a háta középvonalánál átmetszük, egészen a mellcsontig. Kétfelé is vágthatnánk, de az ördöglány eredeti receptje szerint egy darabban kell sütni. Ha tehát követjük a parancsot, a csirkét megfordítjuk, majd mint egy leborított nyitott könyvet, mellcsontjával fölfelé az asztalra tesszük; erőteljesen lenyomjuk, netán a húsklopfolóval a mellcsontjára ütünk, hogy szétlapuljon. Ezután hadd pihenjen egy fél órát olajban és rozmaringban.

Megsózva és megborsozva kerül ezután a rostra (vagy a serpenyőbe), s ekkor azonnal ráteszünk egy-két forró vasalót, hogy a csirke még laposabb legyen, meg aztán persze, hogy egyidejűleg felülről is süljön; a vasalókat, mihelyt nem tűzforróak, váltjuk! Ezeket az alkalmakat le-

het fölhasználni arra, hogy a húst megint beolajozzuk egy kicsit. 20 perc alatt az ördögcsirke levezekli minden bűnét – és készen van.

Egészen rendkívüli ünnepnapokon a csirkét az utolsó öt percben megszabadítjuk a vasalóktól, s ennek fejében jó konyakkal (vagy konyakkal és borral) öntözhetjük meg; ezt azután elpárolgatjuk.” (Lénárd, 1986: 158–9.)

Lénárd receptjéből az olasz *sugo* szó szorul némi magyarázatra, ami tulajdonképpen lét, nedvet, mártást jelöl a gasztronómia nyelvében, s maga Lénárd is külön fejezetet szentelt a főtt tésztákhoz való sugóknak. A probléma itt azzal jelentkezik, hogy az olasz *sugo* szónak egyik mellékjelentése „trágya”, s az nem éppen az asztalra való. Mindenesetre fürgébb szakácsok vagy többtagú konyhaszemélyzet esetén a csirke belsőségeiből magának a csirkének az elkészítése alatt pompás mártás vagy mellékfogás készíthető. Magától értetődő, hogy mivel a csirke minél idősebb, annál tovább kell sütni – s erre Lénárd jó érzékkel nem figyelmeztet.

Mint kiderül, Lénárd kifejezetten olajat ajánlott ördöglánycsirkéjéhez. Magának a receptnek viszont bármely lényege elveszhet, ha valamely heterodox receptkönyvhöz fordulunk. Elizabeth David, a neves angol gasztronómiai szakíró, aki egy darabig Olaszországban is élt, az ördöglánycsirkét kimondottan toscanai (tehát magánál Rómánál északibb) fogásnak említi. A csirke szakavatott forgatását (míg egyik oldalán barnul, a másik oldalán fűszerezendő, pácolandó) előírja ugyan, de valamilyen értelemben a rostély alá tételét („put it under the grill”) rendeli el. Ráadásul megengedi elektromos grillező használatát (a gázlángét nem javasolja), a csirke hosszában való kettévágását („cut it lengthways in two pieces”), olívaolaj helyett vaj használatát. Bár talán az utóbbi botlás megbocsátható (Toscana északabbra van Rómánál, s mégse disznósírt ajánlott), végül az ördöglánycsirkéé helyett a grillezett csirke egyik változata szerepel nála, miképpen a *pollo alla diavolina* fordítása is *grilled chicken* (1989: 214). Ami itt a legfontosabb: véletlenül sem említett receptjében egyetlen olyan, az embernek a keze ügyébe eshető nehéz fémtárgyat (Lénárdnál: tepsifedőt, antik szénvasalót) sem, amivel a csirkét nem kettévágni, hanem szétlapítani lehet.

Irodalom

David, Elizabeth: ITALIAN FOOD. Revised edition. Harmondsworth: Penguin, 1989.

Lenard, Alexander: DIE RÖMISCHE KÜCHE. Stuttgart: Steingrüben, 1963. A RÓMAI KONYHA. Fordította Tandori Dezső & Tandori Ágnes. Magvető, 1986.

Lénárd Sándor: EGY MAGYAR IDEGENVEZETŐ BÁBEL TORNYÁBAN. Fordította Terts István. Szerkesztette Siklós Péter és Terts István. Typotex, 2003.

Ferdinandy György

VILLA PANTY

1

Valamikor, még az idők kezdetén, olvastam egy úgynevezett ifjúsági regényt. Miért van az, hogy ezek a régi históriák ilyen hosszú életűek? Nos, az én történetemben az elbeszélő valahová a brazil őserdőbe kerül. Tanítóként keresi a kenyerét, a nebulói vademberek, akiknek fogalmuk sincs arról, hogy túl a Matto Grossón mi lehet. Tulajdonképpen nem is nagyon érdekli őket. Nem sejtik, hogy míg ők itt békességben élnek, vérszomjas világbirodalmak fenik a fogukat az őserdőre.

Az én emberem komolyan veszi a dolgát. Végiggondolja, hogy mit csináljon: erődítményeket építsen, vizesárkokat, vagy éppen ellenkezőleg: angolra tanítsa a bennszülötteket? Végül is úgy dönt, hogy leül, és elmeséli az emberiség történetét. A világ kialakulásáról és az élet eredetéről szóló mítoszokat, azt, hogy miként váltak a gyűjtőgetű ősemberekből halászok és vadászok, ezekből pedig pásztorok, miután magukhoz szelídítették az állatokat. Végül hogyan lett a nomád pásztorkodásból mezőgazdaság, s hogyan lettek a sátoztáborokból – városok.

Egyszóval megmutatja, honnan jövünk. És hogy mi vár arra, aki lemarad. Menet közben persze sok mindenre rájön az ember. Például arra, hogy egy emberi közösségnek a jó és a rossz, a helyes és a helytelen íratlan törvényeire is szüksége van.

Végül, de nem utolsósorban, játszani tanítja a vadembereket. Mert az őserdőben, ahová a sorsa vetette, a gyerekek nem játszanak.

Ez az indiántörténet járt a fejemben, amikor rászántam magam arra, hogy tanítani fogok.

Aznap kiástam a homokból a Millecentót. Beindult minden további nélkül, kemény fából faragták ezeket a régi kocsikat. Úgy gondoltam, hogy a hét végén kiporszívózom, lemosom. Többre már nem volt időm. Kivasaltam az ingemet, és útnak indultam a Misszió felé, ahol – mint mondták: a lakosság követelésére – megnyílt az első szakiskola.

Idejében érkeztem: a rektor az új tanerők tiszteletére állófogadást adott. Végighallgattam a beszédeket, bemutattak. Az Idegenforgalmi Intézetbe kerültem.

– Földrajzot fog tanítani! – vert a vállamra a dékán. – Ezentúl – tette hozzá – helyi munkaerőt alkalmaz az idegenforgalom.

Ezzel egyetértettem. Milyen világ az, ahol százszázalékos a munkanélküliség, a szállodák pedig külföldről importálják a szobalányokat!

– Az Intézetnek – magyarázta Irgalmaska, az igazgatónő – kell valami jelszó. Valami csattanó, ami felrázza az embereket. – Egyelőre ezt a mondókát írta ki a bejárat fölé. „Gyere, fiam, Pista, vár a sok turista!” – Na, mit szól hozzá? – kérdezte büszkén, és nagy, debella teste megremegett.

– Meg kell írnia a tankönyveket is! – folytatta a dékán.

Körbejártam a kétemeletes, patkó alakú épületet. A fogadás az udvaron volt, szabad ég alatt, de a levegő mindenütt ólomnehéz ilyenkor estefelé. Egy rács mögött né-

mán ácsorogtak az apácák, akik annak idején felépítették a Missziót. Hátul, az udvar mélyén meghagytak nekik egy földszintes épületet.

A Millecentót még lent a benzinkútnál elvitte egy koromfekete ördögfióka. Azt ígérte, hogy megjavítja, mert itt, a kútnál hiába kurbliztam. A motor még csak nem is köhögött.

– Elvitte magával! – a kutas valahová a lába alá mutatott. Lent, a mélyben fortyogott a Mocsárka, egy messzire búzló nyomornegyed. – Tokiót keresse! – tette hozzá.

Tokiót nem volt nehéz megtalálni, egyetlen utcai lámpa világította meg az ivó fabódéját és a tenyérnyi, homokbuckás főteret.

A placc közepén pedig ott állt a Millecento. Ami a kocsimból megmaradt.

– Igyon valamit! – mondta a délutáni gyerek.

Bent a pultnál gyanakodva méregettek. A csapos morgott valamit, és mielőtt elém tolta volna a sört, krétával felírta a falra a nevem. Pénzt a gyerekek se fogadtak el. Rendeltem nekik két dobozos sört, a csapos két strigulát húzott a nevemhez. Úgy, mint odaát, itt is négy függőleges rovátkán húzták keresztül az ötödiket. Hónap végén idehozták a családi pótlékot a Mocsárka lakói, a csapos pedig letörölte a nevüket.

Ilyen egy bennszülött élete a Szigeten.

A Millecento egyébként első fordulatra beindult. Vidáman kocog azóta is. Nem tudom, mit csinált vele az az ördögös tokiói gyerek.

2

Lakást egy panelházban béreltem, nem volt más választásom, a Villa Pantyban. A tömzsi toronyba szoba-konyhás stúdiókat terveztek az építők, a diákok azonban, akiknek szánták őket, nem tudták megfizetni a lakbért. Így azután magányos farkasok tanyája lett a Villa, özvegyek, elvált férfiak ragadtak meg itt, leányanyák és örömlányok, akiknek így, hazai pályán nem látszott sok öröm. Róluk kapta a nevét a ház, mert a lányok minden hétvégén kiakasztották a folyosóra a bugyogóikat.

Az ilyen bérházakban lent, a földszinten szokott lenni valami *lobby* vagy közös terem. Itt a cég egy automata mosodának adta ki ezt az üres teret.

Sokat dolgoztam ezekben a napokban. Betűrendben, Abesszíniától Zanzibárig kicéduláztam az országokat, ahová csak egy kíváncsi turista elmehetett. Hét végén azonban én is levittem a mosodába a szennyesemet.

A környéken az a hír járta, hogy itt esténként *panty-party* néven orgiákat rendez a megvadult fehérnép. A mosógépek körül azonban ezeknek a bacchanáliáknak nem volt az égvilágon semmi nyoma. Elynyűtt, karikás szemű fiatal nők hajtogatták a lepedőiket, rövid, félregombolt pongyolában és fakó, agyonmosott bugyiban. A hajukat már korán reggel becsavarták, a fejük olyan volt, mint egy légiakna. Robbanás előtt, mert a szájuk szegletén füstölgő cigaretta fityegett.

Hát ez a háttér nem volt valami idegborzoló. Arra mindenesetre alkalmas, hogy ki-mossam a fehérneműmet.

Naplemente után kiállnak a gangra a Villa Panty-beli férfiak. Bent, a lakásokban ilyenkor este megáll a levegő, és elviselhetetlenné válik a meleg. Nehéz poharakat szorongatnak a kezükben, isszák a cukornád levét, és szopogatják a jeget.

Kövér, rossz arcú ember élt mellettem, a szomszéd lakásban. Megmondta a nevét is ott a gangon, de én világeletemben elfelejtettem a neveket.

– Fogjon magának egyet! – javasolta, miután kikérdezett. – Ha van gusztusa hozzá. Elvégre rendes lányok! – tette hozzá békülékenyen.

Hát fogtam magamnak. Vagy hagytam megfogni magam? A kettő végül is egyre megy. Minden masina foglalt volt azon a szombaton. Már sarkon fordultam volna, amikor megállt mellettem egy apró, pléhfogú asszony:

– Adja ide! – mondta, és kivette a kezemből a ruhát. – Majd én beteszem!

Érdes hangja volt, éreztem, hogy vérbe borul a fejem.

– Hol lakik? – kérdezte a nő, én pedig nagyot nyeltem, és megmondtam a szobaszámomat.

Félóra múlva felhozta az ingemet.

– Itt él? – kérdezte megrökönyödve.

Akkor még teljesen üres volt a lakás. Csak egy szék meg egy asztal. És az írógép fent az asztalon.

– Matrac azért van! – feleltem, miközben a földre tepertem, és kigomboltam a farmert, amit ezek a trópusi nők egészen szoroson, már-már a tomporukra tapasztva hordanak.

Aznap, meg kell hogy mondjam, nem hagyta magát. – Viszont feljövök holnap is! – ígérte kedvesen.

Annak, hogy nincs ágyam, gyorsan híre kelt. Napokig szólt a csengőm, a szomszédok hozták a kölcsönfekhelyeket. Mi mást tehettem, megköszöntem. Így legalább volt mire kiraknom a jegyzeteimet.

Másnap a kis nő elmondta az életét. Ez is a trópusi asszonyok szokásaihoz tartozott.

– Figyelj! – mondta, mert addigra már összetegeződünk. – Minden olyan gyorsan történt, hogy nem is tudom. Mert a főnököm, érted, belém szeretett. Öt gyereke volt, és mégis benyúlt a lábam közé mindjárt az első munkanapon.

– Hát igen! – A kis asszony kifújta az orrát. – Tíz éve lesz, hogy mindig csak ott, az íróasztalon.

– És az öt gyerek? – kérdeztem, barátnőm pedig bevallotta, hogy a főnökének azóta már tíz gyereke van.

A nadrágját azonban később sem engedte lehúzni. Férjhez akart menni mindenáron.

Ilyenek a nők a Villa Pantyban.

3

Nem volt nehéz dolgom. Felakasztottam a térképeket, megmutattam, hogy az ország, amiről beszélek, merre van. A gyerekek lemásolták a főváros nevét és az idegenforgalmi nevezetességeket. Különösebb érdeklődést nem mutattak. A kartonokat, amiket kiosztottam, eltették ugyan, de olyan megkönnyebbülten, mint amikor a tenger mélyére süllyeszt egy ballasztot az ember. Ha lehet, véglegesen.

Más égöv alatt légitársaságokhoz kerülnek az ilyen fiatalok. Utazási irodákban tájékoztatják az ügyfeleket. Hát ilyesmire itt nem volt sok esély. A Szigeten nem utazott senki sehová. A turisták pedig nem itt vették meg a hajójegyüket.

Voltak azonban más, járulékos bajok is. Apróságok, amiket csak menet közben vesz észre az ember.

Aznap Dél-Amerika térképét akasztottam a falra, és azt találtam mondani, hogy félelmetesen óriási ez a kontinens. A teremben megmozdult a levegő:

– Nem értem, tanár úr! – mondta egy Homérosz nevű diák. – Itt van előttünk mind a kettő, és a Sziget sokkal, de sokkalta nagyobb, mint a dél-amerikai kontinens!

Hát igen, a léptéket kellett volna elmagyaráznom. Én azonban annyira meglepődtem, hogy kiabálni kezdtem:

– A Sziget – mondtam – Dél-Amerika atlaszán is rajta van! Ez az! – mutattam. – Aho-vá odaszart a légy! Nem jön le, tetszik látni, hiába vakarom!

Ezért a kifakadásért még sokáig szégyelltem magam. A cédulázást ugyan folytattam tovább, mi mást tehettem. De attól fogva minden apróságot elmagyaráztam. Átöltöttem, körülményesen és unalmasan.

Utazást tanítani olyanoknak, akik sohasem fognak utazni, végeredményben mégsem volt olyan könnyű dolog. Akkor jutott eszembe, hogy az amerikai szállodasoron van egy olasz meg egy francia étterem. A gasztronómia sok mindent elárul a tájról, ahol született. Elhatároztam, hogy vacsorázni viszem az idegenforgalmi részleget.

Nagy fába vágtam a fejszém. A költségeket még csak összeszedtem, de amikor megtudták, hogy a vendégek diákok, harminc csóró diák, a franciák szóba sem álltak velem. Az olaszok makarónit ajánlottak fel a pénzemért, és feltétnek a főszakács elénekelte volna egy operarészletet. Végül is kint a kikötőben fogadott be minket egy német étterem.

A Heidelberg-Hausban zenekar játszott, és szénfekete bajor menyecskek csapolták a sört. A közönség ugyan jobbára matrózokból állt, de a müncheni sörözők hangulatából valami még így is megmaradt.

Vacsora után pedig Irgalmaska is beállított. Rizst rendelt babbal, a bennszülöttek időtlen idők óta rizst és babot esznek az ültetvényeken. A vacsora végül is jól sikerült. A zenészek kubai melódiákat énekeltek, és trópusi ritmusokra táncoltak a gyerekek.

Éjfélkor pedig Irgalmaska hazavezényelte a részleget. Én egy darabig még számoltam, fizettem. Luis Imperiale, a harmonikás is odaült az asztalomhoz. Hajón zenélt, mondta. Azokban az időkben skandináv sétahajók köröztek a meleg tengereken. Azután őt is elcsábították a szirének. A hajója itt vetett horgonyt a kikötőben, amikor ő lemaradt.

Később megjött a szirén is, egy kávébarna trópusi asszony. A zenekar csomagolni kezdett, és a vendéglős lekapcsolta a villanyokat.

Másnap reggel megszólított egy nő a Villa Pantyban:

– Láttam magát – mondta, és szendén elmosolyodott.

– Hát ez ugye nem lehetetlen! – feleltem finoman.

Így ismertem meg Jennyfert, aki a Heidelberg-Hausban – mint mondta: a németeknél – dolgozott. Szombaton reggel már ő hozta fel a ruhámat. Volt két kislánya is, a koromfekete Mary és egy smaragdzöld szemű szépség, a kis Belen. Vasárnap nagyot hancúroztunk a tengerparti homokban, a lányok aznap látták először a tengert, legalábbis útközben, a Millecentóban, ezt mondták nekem.

Jennyfer zámbó volt, lapos orrú, szőke. A lábszára buja, szeplős, meleg. Fürdőruhája nem volt senkinek a családban, pólóban lubickoltak a langyos habokban, és feslett, sűrű bugyiban. Amint egy kicsit magunkra maradtunk, az asszony a derekamra kulcsolta a lábát. A dolgok gyorsan mennek itt a Szigeten.

Az idegenforgalmi részleg alatt, a földszinten rendőrnők tanultak. Az iskola policiológiaiának keresztelte el ezt a részleget. Minden este, kicsöngetés előtt végigmentem az ablakok alatt, de hiába füleltem, egy szó nem sok, annyit sem értettem abból, amit a tanárnő, egy egészen fiatal lány tanított. Nyilván a hallgatók sem: a rend őrei horkolva aludtak a teremben. A lábukat kinyújtották, fegyverek bőrtokjai feszültek a vastag, szőrös vádlikon.

Ez pedig ott ugrált előttük, ez a lány. A táblát sűrűn teleírta; betűk, számok, titkozatos képletek.

Aznap este nem bírtam magammal, megvártam a kicsöngetést, pontosabban az óra végét, mert a tanárnő nem törődött az idővel. Amíg csak volt valaki a teremben, tanított.

– Ne haragudjon! – szólítottam meg a kis kollégát. – Megkérdezhetném, hogy ez itt micsoda?

– Szimbolikus logika! – felelte a lány pipacspirosan.

A földszintről hirtelen nagy kiabálás hallatszott fel:

– Misszi! – sikongattak a rendőrnők, és kézről kézre adogatták az esti lapot. – Misszi, nézze meg, én is benne vagyok!

Hát a büszkeségre nem volt valami nagy ok. „Ittas rendőrnők bántalmaznak egy gépkocsivezetőt!” – állt egy fénykép alatt az első oldalon. A rend őrei azonban nem nyugodtak, amíg meg nem dicsértük őket. – Jó kép! – mondtam én is. – Előnyös! – Kollégám lelkesen bólogatott.

Búcsúzóul még megkérdeztem tőle, hogy mire jó ez a szimbolikus micsoda. – Nézzel! – felelte. – Valahogy rendet kell teremteni a fejekben.

– A logisztika a helyes érvelés tudománya – mondta még aznap este a lány, de én akkor már csak a dekoltázsára figyeltem. Apró melle volt, ugrált, fészkelődött könnyű selyemblúza alatt.

Másnap előkerestem a lexikonomat. A szócikk episztemológiáról és ontológiáról beszélt. Nekem, aki utálok az idegen szavakat. Időbe került, mire rájöttem, hogy Arisztotelészt csúrik-csavarják az auktorok. A szillogizmust, amiről már Descartes kimutatta, hogy nem gyarapítja a tudományokat.

– És mondja, kisasszony – kérdeztem –, nincs valami más lehetőség?

– Mire? – kérdezte megint csak pipacspirosan.

– Hát hogy is mondta? Rendet teremteni a fejekben.

– A tananyagban semmi esetre – felelte. – Ahhoz egy kis grammatika kellene. Vagy egy kis matematika.

Akkoriban már megszoktak – majdnem azt mondtam: megszerettek a diákok. Bejártak a szobámba, olyan valaki voltam a szemükben, akivel beszélgetni lehet.

Sok látogatónak persze nem stimmel valami a fejében. Valami, amire tőlem várják a magyarázatot. A kövér Richard komoly, szemüveges fiatalember. Franciául köszön, valahányszor meglátogat:

– Madame mikor jön? – kérdezi csökönyösen. Én pedig minden esetben azt felelem, hogy nem tudom. Az apácák idejében volt itt egy franciatanárnő. De ennek ma már legalább tíz éve.

Naplemente után kiállnak a gangra a Villa Panty-beli magányos férfiak. – Na, fogott? – kérdezi a szomszéd. Ma formában van: fényképeket mutogat. Pucér kislányok

ugrálnak rajtuk fekete-fehérben. – Egy barátom csinálta – mondta komolyan. – Fent északon az ilyen felvételeknek borsos ára van.

Este Jennyfer fehérbe öltözik. – A Mitákhoz megyünk! – jelenti be ünnepélyesen. Nem *szexta!* – tiltakozik felháborodottan. Attól tart, hogy kigúnyolom.

Mita, az istennő, már nem él. Most Áron, a próféta tartja az istentiszteletet. Próbálom számolni: a teremben, ahová bevezetnek, barátok között is lehet vagy négyezer ember. Lehunytt szemmel ringatóznak a zene hullámaiban.

Elöl, az oltár helyén, hosszú asztalnál ülnek a papok. Legszívesebben a háttérben maradnék, de ilyesmiről itt szó sem lehet. Áron elém jön, karon fog, bevezet. Mire magamhoz térek, én is az oltárnál ülök. És megkezdődik az istentisztelet.

A résztvevők táncolnak, énekelnek. Két zenekar is váltogatja egymást, az asztal előtt felsorakoznak a betegek. Akiket valami baj ért, elpanaszolják. Áron meghallgatja őket, komolyan és türelmesen. Sokan összeesnek, egyre kétségbeesettebben könyörög a hatalmas terem.

A mise befejezése a hálaadás. Áron bejelenti, hogy az istennő vacsorával várja a híveket.

– Jöjjön! – mondja. Belém karol ismét. – Szegények vagyunk – magyarázza –, de a Mitáknál nincs se bűnözés, se kábítószer. Itt nálunk, érti, uram, boldogok az emberek.

5

Közeledett a karácsony, a turistaidény. A didergő emberiség ilyenkor itt a trópuson keres magának egy kis meleget.

Azt, hogy a turizmus ipar, még nem értette senki. – Egye fene! – mondta a generál-gubernátor, amikor meglátogatta az Intézetet. – Ha annyira akarnak, jöjjenek! – Azután felolvasott egy angol nyelvű szöveget.

– A jó házigazdának – mondta – mindenhez értenie kell. Az átlagturista nem csak az idegenforgalmi nevezetességekre kíváncsi. Nem csak napozni és lubickolni akar. *Sun and fun!* – kiáltotta, és nagyot kacintott. – De mi legyen vele esőnapokon?!

Egy szó, mint száz, a Sziget történetéről is kell tudni mesélni neki. Fel kell sorolni, hogy mit adtunk a világnak. A szép lányokat és a híres embereket.

A generál-gubernátor elvonult.

– És most mi lesz? – kérdezte a dékán. – Az esőerdőn kívül senki sem ismert idegenforgalmi nevezetességeket. De hát esőerdő esőnapokon? Híres emberekről mindenkinek egy bokszoló jut az eszébe, történelemből pedig az, hogy ki mikor foglalta el a Szigetet.

– Ez is valami – sóhajtotta a dékán. – A turista nem igényes. A kérdés csak az, hogy milyen nyelven fogunk beszélni vele.

Az Intézet nem tanított nyelveket.

– Annyi baj legyen! – szólalt meg Irgalmaska is. – Mosolyogni minden nyelven lehet.

Ez a mondás lett az idegenforgalom reklámszövege. Hamarosan fizetett hirdetés szólította fel a szigetlakókat, hogy mosolyogjanak. Lett egy kis dal is, a zene mindig belopja magát az emberek szívébe. Valami olyasmi, hogy szeressük egymást, gyerekek.

Közben az első fecskék is megjelentek. Egy kanadai légitársaság charterjáratot indított. Ki tudja, hogy mivel csábították ide őket, de tény, hogy négyszáz nagy csöcsű némbér érkezett a Szigetre. A vállalkozás azon bukott meg, hogy a felhevült kancákat nem várták férfiak. A bennszülöttek a közelükbe se mentek. A tengerparton volt egy

hosszú fal, odaültek. A nők napoztak a homokban, ezek meg – mint mondták – öblögették a szemüket.

Még a lányokat sem érdekelték a turisták. A kikötőben külföldről importálták a görököket. A leányanyák eközben férjre vadásztak a Villa Pantyban.

Az épületben Jennyfer volt az egyetlen kivétel. Őt már kétszer is elvették feleségül a Heidelberg-Haus vidám matrózai. Véglegesen mind a kétszer, ehhez a szép pincérnő ragaszkodott. De nem hivatalosan. Azután ugye múltak az évek, egyik-másik vőlegény néha visszatért, és megajándékozta a kislányokat. – Minket Zeppelinnek hívnak – mesélte barátnőm. – Régen élt egy Zeppelin család a szigeten. Azután, a peonok a gazdájuk nevét örökölték. Kelltt adni nekik valami nevet.

Így duruzsolt a fülembé, miközben engedelmesen töltögette a poharamba a rumot. A kislányok az ölembé ültek, Jennyfer kifestette őket. Egymás után tettem a nyelvükre a kacsákat: a rumba áztatott kockacukrokat.

Amíg csak a kis kolléga el nem riasztotta a Zeppelineket.

– Ha á egyenlő bével, bé pedig cével – vallatott –, akkor ez mit jelent?

– Azt, hogy á egyenlő cével – feleltem kedvetlenül.

– Na látod! – kiáltotta diadalmasan. – Miért van, hogy ezen itt mindenki nevet?

Valamit mondtam neki a józan paraszti észről, ő pedig azt felelte, hogy ma már nincsenek parasztok a Szigeten.

A nővérek között volt egy Madre Sarre nevű francia apáca. Talán már nyolcvanéves is elmúlt, de olyan vidám volt, és olyan aranyos, hogy meghívtam: tartson egy órát. Látogassa meg az idegenforgalmi részleget.

Eljött, de nem tartott semmiféle órát. Inkább csak kérdezgetett. Hogy hol és hogyan élnek, és hogy voltak-e már szerelmesek? – Én voltam! – vallotta be. – Nem is egyszer.

Óra végén még táncoltak is. Madre Sarre bemutatta, hogy milyen a francia négyes. A menüett. – Ha szeretik egymást – mesélte –, a fiú és a lány között kinyílik egy hófehér virág.

– És kinyílt? – kérdezték a diákok.

– Hát nem mindig – felelte Madre Sarre, és ezen mindenki jót nevetett.

6

Volt egy nagy falfestmény az iskola bejáratában. A néző bent ül valami dobozban, teljesen körülvesszik a papundeklifalak. De a háttérben van egy ablak, ahonnan zöld dombokra és kék felhőkarcolókra nyílik a kilátás. A gyerekek ott tízóraitak ez alatt a nagy freskó alatt.

A turisták egyébként nem kérdezősködtek, és nem jártak ki sem a hegyekbe, sem a faluba. Északon minden veszélyes, ami idegen.

Igaz, hogy mindenük megvolt bent a szállodákban. Kaszinó, uszoda és táncterem. Elvegyülni a bennszülöttek között? A kíváncsiságnál nagyobb volt bennük az undor és a félelem.

A gyerekek – mondom – bejártak a szobámba. Én pedig lejegyeztem, amit elmondtak nekem. Különös dolgokat tud meg így az ember. A szülők, például, nem engedik olvasni őket. Aki félrehúzódik, az nevetlen. És ha pucér szobrokat találnak, elégetik az idegenforgalmi nevezetességeket.

A rabszolgáknak csak anekdotáik vannak, mondta egyszer valami forradalmár. Nem

ismerik a történelmüket. De mesélni tudnak, mindenütt, ahol még nem pusztult ki a szóbeliség. És, ha nem tévedek, anekdotákkal kezdődik minden történelem.

Persze nem voltam ilyen magabiztos, nem egészen. Sokat tévováztam, sok mindenbe belevágtam. Nem volt kivel megbeszélnem a terveimet. És ugye, a rum bódulata, az eszeveszett álmodozás. Egy idő után már nem tudja az ember, hogy meddig tart a valóság, és hol kezdődik az, amit így, egyedül, nem lehet.

– A Miták! – legyintett szomszédom kint a gangon. – Bankjuk van, mosodájuk. A hívek letejelik a fizetésüket.

– Ha így boldogok! – vonogattam a vállam.

– Az embereknek – mondta –, érti? Nem kell ez az izé. Ez a nesze semmi, fogd meg jól. A szabadság. Leszarják a korlátlan lehetőségeiket.

– Valami biztonság kell – mondta. – Valami kis szeretet.

Az éjjel megverték. Ismeretlenek. – Elvették – mondta még – a fényképeimet.

A rumtól mélyen alszik az ember. Akkor már mindennap megittam egy üveggel. Enni alig ettem. Csak akkor főztem, ha a kis kolléga bejelentkezett. Ilyenkor kifagyaszottam két sertéskarajt, vörösbort vettem és friss kenyeret.

Vizsgákat javítottunk. Kírtuk a hibákat, elemeztük az értelmetlenségeket.

Néha lementünk az hazodába, de ott, a medence szélén is tovább javítottuk a dolgozatokat. Este pedig uszodámban a lányt, aki egy apró bérlakásban, az anyjával lakott.

Nagyon el tudja hagyni magát az ember a Villa Pantyban. Egy ideig még megpróbáltam tankönyveket írni. Azt, amire a dékán biztatott. A könyveinket Chicagóból importálta a Sziget. De mihez kezdjen egy olyan földrajzzal az ember, amiben semmi sincs a helyén? Ahol példának okáért Mexikó valahol messze, délre van? Hiába próbáltam elmagyarázni, hogy a világ közepe mindig én vagyok.

– Hogy maga, az lehet – mondta Homérosz. – De hogy mi nem, azt biztosan tudom!

Azután ez a próbálkozásom is félbemaradt. Minden népnek egyedül kell felfedeznie a világot. A saját képére és hasonlatosságára. Aki másokra bízta magát, az – mint mondják – kívül marad a tojáson. Nélküle áll össze a csapat.

A három Zeppelin lány egyszer még felkeresett. Vasárnap volt, húsvétvasárnap. A templomban megállás nélkül szólt a harang. A két kislányon csipkés, hófehér ruhácska feszelt: ilyenkor elsőáldozók a gyerekek a Szigeten.

Megálltak az ajtóban, nem ugrottak a nyakamba.

– Georges! – suttogta az anyjuk. – Georges, fényképezd le őket! Megígérted...

Valamin dolgozhattam, félbeszakítottak. Megígértem! Éktelen haragra gyúltam ott a gangon, a lakásom előtt.

– Nincs filmem! – feleltem.

Meg sem csókoltam őket.

– Hát elfelejtetem, igen. Miért nem szóltatok?!

Álltak némán, mint akit arcul ütöttek. Soha többé nem jöttek vissza, Jennyfer, Mary és a kis Belen.

Befejeződött a tanév, kiosztottuk a bizonyítványokat. A nagy nap öröme a rektor állófogadást adott. Az iskola udvarában zenekar játszott, és pincérek szolgálták fel a koktélokot. A bejárat fölé Irgalmaska kitette az Intézet jelszavát. Színes lámpák hirdették: „Szeresd az idegeneket!”

– Na, mit szól hozzá? – kérdezte büszkén.

Körbejártam a kétemeletes, patkó alakú épületet.

– Gratulálok! – vert a vállamra a dékán. – Holnap jöjjön be az irodámba.

Az iskolában ilyenkor írták alá a szerződéseket.

– Hozza magával – mondta – a jegyzeteit.

A cédulákat, amikre felírtam, Abesszíniától Zanzibárig, az idegenforgalmi nevezetességeket.

– Elhozta? – kérdezte másnap.

– Utánajárok! – ígértem, és a dékán megkérdezte:

– Minek?

Próbáltam elmagyarázni, hogy nekem kiadóm van. Meg kell szereznem tőle a jogokat. A szellemi tulajdonról azonban a főnököm nem tudott.

– Tőlünk kapja a fizetését! – jelentette ki. – Minden, amit ír, az Intézet tulajdona.

Ebben maradtunk. A jegyzeteimet így is kinyomatta az iskola. De a szerződésemet nem hosszabbították meg. Így jár, aki azt hiszi, hogy joga és tulajdona van.

Szeptemberben még bementem a holmimért. A gépkocsibejárónál időközben elektromos sorompót létesítettek, kint kellett hagynom a kocsimat.

– Állítsa csak oda hátra, tanár úr! – mondta a benzinkutas.

A Millecinto zömök, kemény masina. Útitárs, egész életre szóló. Ma már nem készülnek ilyenek. Ott állt a parkoló fala mellett. Amikor visszanéztem, milyen hülye tud lenni az ember, elhomályosult a szemem.

Végigmentem a folyosón. A teremben, ahol egy éven át tanítottam, idegen tanár ugrott a tábla előtt. Az utódom. Összecsomagoltam a könyveimet.

A földszinten ilyenkor, délben a kis kolléga még nem tanított. A Millecinto pedig elsőre beindult, mint mindennap, mióta szétszedte és összerakta az a koromfekete kamasz.

Így fejeződött be tanári pályafutásom. Lehet, hogy Fehér Szarvas tévedett? Hogy nincs ránk szüksége a világnak?

– Ezeknek csak egy dologra lenne szükségük – mondta a szomszéd. – Arra, hogy békén hagyjuk őket. Időre, hogy felfedezzék a civilizált tévtanokat.

A szobámban öt ágy áll, öt ajándék. Kirakom magam elé a jegyzeteimet. Itt van minden. A Villa Panty színes bugyogói. A mosodában elnyűtt, karikás szemű fiatal nők hajtogatják a lepedőiket. Egy apró, pléhfogú asszony elveszi a ruhámat. – Adja ide! – mondja. – Majd én beteszem!

– Nem értem, tanár úr! – áll fel Homérosz, a diákom. – Ez a Sziget sokkalta nagyobb, mint a dél-amerikai kontinens! – Luis Imperiale a Sej-haj Rozit játssza. – Ismerős? – kérdezi. Az olasz szakács elénekel egy operarészletet.

Azután itt van Jennyfer is. – Dzsordzsessz! – duruzsolja a fülembé. Emelgeti a rumosüveget.

A diákok beülnek a szobámba. – Madame mikor jön? – kérdezi Richard. Elmeséli az életüket. Madre Sarre bemutatja a francia négyest. Áron karon fog, és azt mondja: – Itt, nálunk, uram, boldogok az emberek.

Naplemente után megállnak a gangon a Villa Panty-beli magányos férfiak. – Szerezzük egymást, gyerekek! – mondja a szomszéd. Pucér kislányokat mutogat. Ki tudja, hogy meddig tart a valóság. És hol kezdődik az, amit így, egyedül nem lehet. – Gratulálok! – mondja a dékán, és összegyűri a szerződésemet.

A Mocsárkában minden változatlan. Kiiszom a sörömet, a táblán fehér strigulát húz a nevem mellé a csapos. Holnapra elfelejtem a Missziót. Az idegenforgalmi részleget.

Miklya Zsolt

AHOGY TORKOMNAK*„fele sem igaz az EGÉSZ-nek”**„üres kis boltokban szólaltatja meg így
drágakőszín döglégy az árva sajttharangot”
(Tolnai Ottó)*

világopálja alatt állok
világopálja alatt lüktet
üveg üveghang
hang

lelopta a húrokat
az összes húrt lelopta a hegedűmről a sógor
elvitte macskahuroknak
összefogdosta a kóbor macskákat
hegedűhúrokon feszülnek
azt mondta
nem lesz itt macskazene éjszakánként
te is jobban jársz
ha nem nyekergetsz többet a fényesben
kiköltözött már mindenki a kerthelyiségbe előled
mentem utánuk a pikulával
abból még nem lopta ki a sógor
rezgett a nád mint a húrok
beledugott akkor a doktor egy százast
mintha a torkomba dugta volna
csak hagyjam már abba
de nem várta meg
kivette a pikulámból a nádat
azt mondta jó lesz spatulának
most mehetek a százassal
be a városba nádat venni
de lehet hogy húr lesz belőle
egyetlen húr a hegedűm közepére
majd azt az egyet cincogtatom
csalogatom a kóbor macskákat
jöjjenek csak a keresztutakról
egy kis éjjelizenére
arra ébredtem majd megfúlok

belenyúlt a torkomba a doktor
nyomta le a nyelvem a spatulával
másik kezével meg dugta volna le a százaszt
rezegtem mint a nád mint a húrok
pedig egy gé hang nem jött ki belőlem
csak kékültem mint a dunakeringő
még fingani se jutott eszembe
aztán hogy felébredtem
kiültem a diófa alá
cincogtam úgy remegtem
de csak a bözsi érkezett éjjél után
kóbor macska egy szál se

a fele sem igaz
másik fele meg nóta
viszonyítás kérdése az egész
mondják az okosok
én ezt a viszonyítást nem értem
ahogy az egészet sem
pedig fő az egészség mondja a doktor
aki mindent a tű hegyéhez viszonyít
különben hogy bírná elviselni az egészet
én az egészet nem
nekem elég annyit elviselni
amit naponta viszonyítok
mióta a nádat zsebre tette
nem fújom szívom a pikulámat
naponta szívok belőle
amikor nem látja senki
naponta szívom a semmit
hogy egy gé hangot adjon
azzal a gével járok a spatulákért
lopkodom egyenként vissza
van már egy nájlonszatyorral
a bözsi is spatulával keveri meg a zaccot
a gyerek meg amikor átjön
spatulavárat épít
remeg a spatulavára
de nem a kánikulától
hanem hogy egyetlen hangot
s mikor már majd megszólal
dől össze kezdi előlről
na nem baj majd megtanulja
van türelme a gyerekeknek

reggel is addig ül kint
amíg a rolót fel nem húzzuk
van türelme kívárni
lopom hát neki a spatulákat
egyenként lopkodom vissza
legalább ő remegjen
meg a spatulavára
a doktor meg biztos kézzel
egyenként viszonyítson
amíg a torkában babrál
kutakodik az egésznek

jött a ferri a póstás
csöngetett be a hírrel
hogy a templomban vasárnap
valami mőcártot énekeltek
mozart az
mőcárt így mondta kereskényi
meg hogy valami tenort keres a kórusába
gondoltam neked szólok
te azért konyítasz a zenéhez
én már rég nem konyítok
csak viszonyítok
de azért spatula helyett
elmentem hallgatózni
az ablaka alatt úgyis sok a papsajt
rágcsáltam szép kövérek
jól megnőtt idén a papsajt
szedegettem a nájlonszatyorba
egyszer csak megszólal bentről egy gé hang
szaladtam ahogy bírtam
hazáig azzal a gével
mint a ferri a hírrel
még a tele nájlonszatyort is
ott felejtettem az árokparton

marcel mondta
aki a kiskirálynéba járt énekelni
amíg tönkre nem bagózta a hangszálait
hogy ő olvasta platónt
olvasta platón lakomáját
a könyvtárban akadt rá
gondolta ez jó lesz egy
eksz-nótaénekesnek

világopálja alatt állok
világopálja alatt lüktet
üveg üveghang
üvegszemében távolság mélység
vagy csak mint a kovászos uborka
leve amit a bözsi eltett
forr már szinte a befőttes üvegben
verem az ablakot
te bözsi hol vagy
gyere gyorsan a kereskényi
megkoccintotta az üvegharangot

lógnak a macskadögök
elrettentő búzzel a tanya körül
dongják körül a döglegyek
a sógor meg megül a bajcsyrszilinszkin
így macskát riasztani könnyű
mint egeret fogni morzsoláskor
nagyteknővel a góré végiben
hallgatni a bádogzenét ahogy kaparnak
nem lesz itt macskazene többet
a bádogzene is gyorsan elül
ha felöntjük őket vízzel
nem baj csinállok én majd egérfogót
a húrtales hegedűmből
ha a száraz fát belülről kaparásszák
felerősíti a hangot
de az is lehet hogy szerzek egypár
fehér egeret a patikustól
éjszakára a hegedűbe költöztetem
kiteszem a diófa alá őket
jöhetnek a macskák egérzenére
az egerek belülről a macskák kívülről
kaparják húrtales hegedűmet
aztán egerek macskák egyaránt elfáradnak
az egyenlőtlen küzdelemben
csak a szél zörgeti a diófaágot
száraz szárazra koppan
végül csak a gé a fülemben

a bözsi egész éjjel marcellal biliárdozott
az eksz-nótaénekesssel
két bagós egy csárdában
még a doktor is odament viszonyítani
de nem bírta sokáig

vágta sorra zsebre a csontgolyókat
így aztán nem hallották meg hogy a
patikus fehéregere mozartot kaparászik
az üvegharangot is csak én vettem észre
meg a kereskényi aki állítólag
éjjél után indult el a macskáit keresni
mikor a sógor már javában horkolt a bajcsyzilinszkin
csak én vettem észre fölöttünk az üvegharangot
hallottam meg ahogy torkomnak koccan
meg mondom talán a kereskényi
aki a macskáit kereste

világopálja alatt állok
világopálja alatt lüktet
hang üveghang
üvegharang
ban a gé hang

Falcsik Mari

ÁLMODOZÁS 1975

Sylvia Plath emlékének

vedlett bérház tetőfolyosóján
hová rozsdálló vas kanyarodik
ahogy a lépcső szűkül fölfelé
egy csőszerű aprócska szobában
lehetnék lakó

rabja zöld és barna üvegeknek
vizespohárba mártott csikkek és
félig megszáradt szendvicsek között
felrebbenő papírrajt etetve
őrült szerzetes

eltelve szent önző szerelemmel
szűk ablakomon esőverte por
az ablakközben pár halott bogár
énrajtam meg valami bő holmi
mondjuk férfiing

ami marad majd a szeretőtől
vagy a székesmen hagyja egy barát
kivel keserves részeg éjjelen
tisztogatjuk csúnya sebeinket
míg a szesz kitart

HAJNAL

ülök fakó utcalámpafoltban
homlokomban hollószárny hajam
szép erős toll: ujjaim közül
lehullva szétterül

elengedem mint az ablakomra
ráfröccsenő s lepergő napot
mint az éjnek ismerős medréből
kimászó önmagam

VÉGÜL

hogyan szenvednék minden meghitt zajtól
s hogy félném a boszorkányhalált
pörzsölni míg a testem él
kis szerelmek gyors futótűzében

s éppúgy a csönd megkínozna rúttul
hogyan a nagy ház kertjében a fák
jönnek jönnek egyre közelebb
s honnan most már hova szökni mégis

Henry James–Edith Wharton

LEVELEK

Vallasek Júlia fordítása

„Életem néhány legemlékezetesebb óráját az ő fedele alatt töltöttem. Attól a pillanattól kezdve, hogy befordultam a füves kis utca sarkán, amely zömök téglaházak között meredeken emelkedett fölfelé, és felső végén megpillantottam a kerti szoba neoklasszikus, széles ablakát, a felszabadultság boldog érzése lett úrrá rajtam. Igen, ő állt ott a küszöbön, bő ruhás, súlyos alakja mögött háttérként a fehér faborítású hall, tele régi metszetekkel és zsúfolt könyvespolcokkal. Széttárt karral, hunyorogva áll, egész a kocsiig lesétál, színlelt meglepetéssel és színlelt szerénységgel azt kiabálja, hogy igazán méltatlan e látogatásra. Valóságos szertartás volt Lamb House-ba megérkezni, szertartás, amely ezekkel a hangos szavakkal kezdődött, és a hall szőnyegének közepén egy hatalmas öleléssel és két ünnepélyes csókkal végződött. Aztán kart karba öltve, a tölgyfa borítású reggelizőszobán keresztül sétáltunk ki a kert gyér, letaposott gyepeire, a rendetlen virágágyások közé.”

A fenti jelenet házigazdja a hatvanas éveit taposó agglegény, Henry James, a vendég pedig Edith Wharton, a korabeli amerikai irodalom grande dame-ja, maga is tehetséges író. Furcsa pár. Nem szerelem fűzte össze őket, hanem barátság. Mindketten amerikaiak, mégpedig az amerikai intellektueleknek abból a csoportjából, akik nem érzik jól magukat az Államokban, és Európában keresik azt a kultúrát, kihívást és hagyományt, ami New Yorkból vagy Bostonból hiányzik. Megismerkedésük idején, a huszadik század első éveiben Henry James már tekintélyes írói pályája vége felé jár, több évtizedig tartó kozmopolita életvitel után telepe-

dett le az angliai Sussexben. Barátok, rajongók veszik körül, ugyanakkor sokasodnak a panaszok, betegségek, elhalnak rokonok, barátok, s így egyre gyakrabban éri magát magányosnak, száműzöttnek. A nála jó húsz évvel fiatalabb, még kezdő írónak számító Edith Wharton a régi New York-i arisztokrácia sarja. Életmódja ekkor még nem nevezhető kozmopolitának, inkább csak sokat utazgat, majd 1907-ben ő is otthagyja Amerikát, Párizsba költözik. Ízig-veéig modern, nagyvilági nő, akit alapos műveltsége és nem utolsósorban írói tehetsége különböztet meg a szokványos kékharisnyáktól. Férjes asszony, aki éppen Henry Jamesen keresztül ismerkedik meg élete nagy szerelmével, a műfordító, kritikus William Morton Fullertonnal. Levelezésük tanúsága szerint a házasság válságának, a szerelem hullámvölgyeinek idején Henry James lovagias jó barátként áll mellette, tanácsol, biztat.

Ismeretségüket a James-írásokért rajongó Edith Wharton szorgalmazza, első szövegeit elküldi a Mesternek. A levélkapcsolat csak évek múltán, 1903 decemberében válik személyes ismeretssé. Edith Wharton az *A BACKWARD GLANCE* (VISSZAPILLANTÁS) című, 1934-ben megjelent emlékiratában beszámol arról, hogy kettőjük találkozása ilyen-olyan okokból kétszer is megghiúsult (1885-ben Párizsban, 1890-ben Velencében kerütek el egymást), holott ő mindkét alkalomra ruhát, kalapot csináltatott.

Kettőjük barátságát nemcsak a hasonló léthelyzetből fakadó tapasztalatok, a több-

nyire Európában élő amerikaiakból álló közös baráti kör és az azonos érdeklődés erősítette, hanem a hasonló észjárás is. Henry James egy 1910-ben írott levelében így vall erről a szellemi kapcsolatról: *„Csodálatos, hogy mindig együtt fordulunk, egyre közelebb egymáshoz, soha nem különülve el, hogy a fürge észjárás és édes egyetértés gyakorlásában az idők végezetéig megbízhatunk magunkban és egymásban.”* Edith Wharton pedig úgy érzi, egyformán hangolt humoruk jelentette a barátság alapját: *„Talán a hasonló humorérzék alapozta meg kapcsolatainkat. A nyílt eszű emberek kapcsolatához elengedhetetlen, hogy a humorérzék és az ironia mindkét fél esetében egyformán legyen hangolva, így aztán bármilyen kérdés kerülné terítékre, pillantásuk jelzőfényként kapaszkodik egymásba. Bár sok mindenben különbözünk, ebben az értelemben minden barátom közül Henry James állt hozzám a legközelebb.”*

Edith Wharton James haláláig megértő barát maradt. Fiatalabb lévén, az új kor levegőjét vitte James világába, agilis szervezőként segítette az író amerikai, európai utazásai során, számos figyelmességével (kölcsonadott autóval, kirándulással stb.) színesebbé, mozgalmasabbá tette az életét. 1911-ben erőteljesen lobbizott annak érdekében, hogy barátja és mestere megkapja az irodalmi Nobel-díjat, de nem járt sikerrel, a díjat végül Maeterlinck kapta. Henry James viszont értő és figyelmes olvasója, ugyanakkor kritikus is a korai Wharton-regényeknek, -elbeszéléseknek. Bizonyos fokig talán egykori önmagára ismert a fiatalabb pályatárs munkáiban, ezért is szorgalmazza oly nagyon az „Amerika-témát”, a jellegzetes amerikai létformák, mentalitások, élethelyzetek irodalmi ábrázolását.

Edith Whartont gyakran érte az a kritika, hogy stílusa „felhígított James”. Valóban hatással volt rá James prózája, de inkább csak a korai – az utolsó tíz év James-könyveit (A GALAMB SZÁRNYAI-t és más fontos munkákat beleértve) saját bevállása

szerint túlbonyolítottnak érezte, nem szerette. Wharton a huszadik század eleji amerikai próza egyik méltatlanul háttérbe szorult alakja, legjobb munkáiban (AZ ÁRTATLANSÁG KORA – nemrég jelent meg magyarul –, ETHAN FROME) ötvöződik a finom lélekrajz, az éles ironia és a tárgyi világ kézzelfoghatóan pontos, már-már érzéki megjelenítése.

Levelezésüknek voltaképpen csak a fele maradt fenn, mivel Henry James depressziós hangulatában (vagy más okokból?) 1909-ben, majd 1915-ben elégette személyes levelezésének tekintélyes részét, így Edith Wharton hozzá írott leveleit is. Megmaradtak viszont a nagyvilági hölgyhöz és megértő baráthoz írott, helyenként a gáláns utalásokat és erotikus célzásokat sem mellőző James-levelek és néhány, többnyire beszámoló jellegű Wharton-levél, tiszteletteljes „Kedves Mester” megszólítással.

Az alábbi válogatás a levelezést közreadó 1990-es kiadás alapján készült.¹

V. J.

¹ Henry James–Edith Wharton: LETTERS 1900–1905. Ed. Lyall H. Powers. Weidenfeld & Nicholson, London, 1990.

Lamb House, Rye
1900. október 26.

Kedves Mrs. Wharton,

dacolva a tiltással, megköszönöm Önnek mind a levelét, mind pedig a remek kis philadelphiai történetet.² Ez utóbbi csodásan kiélezett, pontos, nagyon szellemes, talán csak a férj valóban elviselhetetlen terheiről nem esik elég szó. Ön természetesen azt válaszolhatná erre a kifogásra, hogy mindennek két oldala van, hogy képtelenség hat-ezer szóban mindent elmondani, hogy az ember kénytelen válogatni (à qui le dites-vous?) [*nekem mondja?*], és hogy Millicentnek és lovagjának teljes mellőzése még mindig a kisebb rossznak bizonyult, mint az a legjobb esetben is zavaróan futó pillantás, amit erre a témára szánhatott volna. Vagy megírni az egészét – vagy (közvetlenül) nem érinteni – kétségtelenül így diktálja az ösztön. A téma valóban tablóképhez illően hatalmas – ez okozhatta a nehézséget is. De a munka készen áll. Én pedig csak tapsolni tudok, igen nagyra értékelem ezt az írását, és az Önt körülvevő amerikai élet vizsgálatára biztatom Önt. Merüljön el benne – teljesen feldolgozatlan terület, azok, akik odaát ezzel próbálkoznak, még felületesen sem közelítik meg a civilizált, „haladó” életet. Használja ki teljes mértékben ironikus, szatirikus tehetségét, úgy vélem, ezek rendkívül értékes és hasznos motorjai lehetnek az írásnak. A Lippincott-történet kissé nyers, túlzottan gunyoros. De ennek is csak az az oka, hogy Ön annyira fiatal, ugyanakkor olyan okos. A fiatalság mindig szigorú, a tú hegye később Önnél is selymes köd mögé rejtőzik majd. Mert az a tūhegy már készen áll. Kérem, valahányszor időt tud szakítani rá, küldje el a munkáit,* sőt még jobb lenne, kedves Mrs. Wharton, ha egyszer meglátogatná őszinte hívét,

Henry Jamest

* Oh, természetesen én is küldök majd az írásaimból.

Lamb House, Rye
1902. augusztus 17.

Kedves Mrs. Wharton,

éppen az imént kértem meg a Scribner's-t,³ küldjék el Önnek a hónap végén megjelenő, kissé hosszúra sikeredett, de reményeim szerint nem reménytelenül nehézkes regényemet (amelynek *A galamb szárnyai* lesz a címe), és szükségét érzem annak, hogy levelet is írjak Önnek. Erre elsősorban az ösztönöz, hogy nemrég olvastam a *The Valley of Decisiont*,⁴ mégpedig oly nagy gyönyörűséggel, és olyan mélyen megérintett, hogy magam számára sem tudom megmagyarázni, miért kerestem hetekig valamilyen ürügyet a levélírára. Azt hiszem, az ok egyszerűen az, hogy az Ön könyve túl sok gondolatot ébresztett bennem, a szimpátia, a legőszintébb kritika és megbecsülés, általában véve a legbensőségesebb jelenlét hangján oldalról oldalra megfogalmazódó monda-

² E. W. THE LINE OF LEAST RESISTANCE (A KISEBB ELLENÁLLÁS) című elbeszélése. *Lippincott's Magazine*, 1900. október.

³ Henry James amerikai kiadója.

⁴ (AZ ELHATÁROZÁS VÖLGYE) – Edith Wharton 1912-ben ugyancsak a New York-i Scribner'snél megjelent regénye egy tizenharmadik századi, liberális hajlamú olasz arisztokrátáról.

nivaló már-már bénítóan rátelepedett a gondolataimra. Ez alkalommal csupán ilyen suta módon tudok megszabadulni a tehetől. A megnyugvás egyetlen lehetősége az Önnel való beszélgetés lenne, ez a fényűzés azonban a dolgok általános fonáksága folytán elég távolinak és valószínűtlennek tűnik. Őszintén sajnálom – oly szívesen csépelem a szót Önnel együtt, csak biztosítana több aranyagot a sors!

Bájos hűgától és sógornőjétől, akik voltak olyan kedvesek és meglátogattak,⁵ úgy értesültem, hogy talán Európába utazik a következő hónapokban. Kérem, jelezze, ha lehetősége lesz arra, hogy Angliában töltsön egy kis időt. Bármennyire készen állnék is arra, hogy a *Valley of Decision*ről fecsegek Önnel, úgy érzem, fel kell áldoznom a szóáradatot azért az ideillő gondolatért, miszerint egy komoly és sikeresen megvalósított alkotással szemben legelső kötelességünk elismerni azt, telle-quelle [*mint olyant*], a többi várhat. Egy ilyen remekül sikerült, kiegyensúlyozott, gazdag, alaposan átgondolt, briliáns és izgalmas könyvről lévén szó, úgy érzem, nem írhatok egyebet, csupán azt, hogy szívből gratulálok Önnek. Egy-két dologra még szeretném felhívni a figyelmét – ha alkalom adódik rá. Ön is láthatja, miért hiányolom a beszélgetést. Bizony valahogy rossz az időzítés, a levegőben még ott lobog a Völgy rózsaszín tüze, nehéz beszélni róla anélkül, hogy terjengőssé ne váljunk. Két szóban összefoglalni pedig nem méltányos, mégis megpróbálkozom vele, mivel egyetlen vágyam, hogy őszintén, gyöngéden, megalapozottan figyelmeztessem Önt, most, amikor fiatal, szabad, tapasztalt és nyitott a fényre (ezen azt értem, hogy tökéletesen ura a helyzetének), szóval, hogy felhívjam a figyelmét az *Amerika-témára*. Ami körülveszi Önt. Ne menjen el mellette, az azonnali, a valóságos mellett, a mi közös témánk, az Ön témája mellett, amely regényíróra vár! Ragadja meg, ne engedje el, hagyja, hogy kénye-kedve szerint sodorja magával! Erős sodrása lesz, nincs benne tarabiscotage [*tüldiszítettség*], ami már önmagában is érdem. Egyszóval, azt szeretném mondani: tekintse figyelmeztetésnek a számkivetettség és tudatlanság példáját, az én esetemet, és tanuljon belőle. Erre azt mondhatná, hogy *j'en parle à mon aise* [*fén könnyen beszélek erről*] – de megfizettem azért, hogy könnyen beszélhessek, és nem szeretném, ha ez Önnek is oly sokba kerülne. De hát mivel gondolataimat nem fejthetem ki részletesen, mindez csupán impertinens okvetetlenkedés marad. De azért csak ÍRJA MEG NEW YORKOT! A személyes beszámoló rendkívül értékes, Mrs. Cadwalader és Miss Beatrix útján magam is szolgálhatnék egy friss, hangsúlyozottan személyes történettel, ha nem járna már éjfélre az idő. Felújítottuk és megerősítettük a régi barátságot, örömmel észleltem, hogy sógornője most is ugyanolyan bátor és jóra való, mint amilyennek megismertem. Határozottan azt az érzést keltette bennem, hogy *szükségem volna rá* itt. Íme, a hazátlanság büntetése. A Bourget házaspár⁶ ismét Angliába látogat, érthetetlen módon három-négy hetet töltenek Bournemouthban. Non comprenny – én, aki ismerem Bournemoutht. Így tehát reménykedhetem abban, hogy egy-két napra meglátogatnak, és boldog lennék, ha az Ön látogatásában is reménykedhetnék. Férjét szeretettel üdvözölve, maradok, kedves Mrs. Wharton, őszinte híve,

Henry James

⁵ Mary Cadwalader Jones (1850–1935) rövid ideig E. W. bátyjának, Frederick Rhineland Jonesnak volt a felesége, lányuk Beatrix.

⁶ Paul Bourget (1852–1935) francia regény- és drámaíró és felesége, Minnie E. W. és H. J. közös barátai voltak. Paul Bourget Henry James tanítványának vallotta magát, és James bosszúságára CRUELLE ENIGME (1885) című regényét Mesterének ajánlotta.

Lamb House, Rye
1908. október 13.

Nagyon drága barátnóm!

Egy órával ezelőtt táviratoztam Magának. Remélem, sikerül 20-án Walter Berryvel át-hajóznia, ha igen, úgy ez a levél már későn érkezik. Függetlenül attól, hogy levelem feleslegesnek bizonyul-e vagy sem, két utolsó levele után, amelyek néhány nap különbséggel érkeztek (az október 5-i éppen ma), egyszerűen nem tudok nem írni Magának, még ha csak pár sort is. Nagyon elszomorít a levelében vázolt helyzet,⁷ ez esetben sajnálatosan cserbenhagy a tanácsadáshoz szükséges erő. Sötétségben tapogatózom, hiába töröm a fejem, szorítom össze a fogamat, nem tehetek úgy, mintha megérteném, vagy akár csak el tudnám képzelni. Bár a Maga számára kétségtelenül hihetetlennek tűnhet, mégis hajlok arra, hogy azt mondjam: „Ne vonjon le semmilyen végső következtetést!” Kell, hogy legyen valami fényugár – így hiszem –, noha nem tudnám megmondani, mi lesz az. Minden hihetőbb, elképzelhetőbb, mint egy tisztán embertelen *terv*. A nagy baj, a kétségbeejtő gond vagy a végsőkig bizonytalan, ijesztő helyzet mind elképzelhető, noha be kell vallanom, nem hiszek abban, hogy az ilyen dolgok *mindent* megmagyaráznak. Csak biztosan kell ülni a nyeregben, és átadni magad az élet sodrásának. Így megmarad a léttel való közvetlen kapcsolat, amin az azonnali, látható életet értem, amely mögött persze ott lapul a mélyebb, sötétebb, rejtettebb élet, amelyben a dolgok valóban megtörténnek velünk. Ha kiengedjük onnan, elmossa az egész színpadot, Isten tudja, talál-e magának elegendő teret. Éljen át mindent, használja ki az élet minden kis töredékét, amiből valami értékes születhet, de mindig nyugodtan, je maintiens mon dire [*szavamat fenntartva*], türelmesen éljen!

Ilyesmikről irkálók, holott valójában abban reménykedem, hogy már úton lesz, mire ez a levél Mountba érkezik. Vagy ha nem, hát rövidesen útra kel, ugye? Meglátogat, és à perte de vue [*a végtelenségig*] elbeszélgetünk, amiből mindkettőnk számára csak nyereség származhat, különösen, ha képesek leszünk „levonni a következtetéseket”. Addig is és mindig bízson gyöngéd barátságomban, megértésemben, együttérzésemben és (habár a jelző hozzám nem illik) szellem és lélek „fejedelmi” vendéglátásában.

Henry James

Lamb House, Rye
1909. április 19.

Kedves Edith,

köszönöm emberséges és érdekes levelét, noha kissé röviden köszönöm meg, mivel csak ma délután keltem fel az ágyból, ahová egy kis jaundice-tól [*sárgaság*] tartván három nappal ezelőtt száműzött az orvos. Istennek hála, úgy tűnik, ez a veszély elmúlt (egyszer már megkaptam a sárgaságot, basta cosi), most tehát kissé erőtlén és gyöngé vagyok. Annyi mindenről írt, amiről szeretnék többet tudni, kétségbeesetten kapaszkodom hát a reménybe, hogy június folyamán valóban Angliába látogat. Hogy őszinté legyek, aggodalmakkal teli, kellemetlen, rossz és lehangolt telem volt, egy régebbi, meglehetősen baljós szívroham kigyónyomával, amivel kapcsolatban a londoni ember, a szívbajok rejtélyének avatott ismerője azóta megnyugtatót, és számos információval

⁷ E. W. levelében beszámolt házassága összeomlásáról és Henry James fiatal barátjával, William Morton Fullertonnal alakuló szerelmi viszonyáról.

ellátott. Sokkal jobban érzem magam, mint december-januárban, úgy hiszem, egyre jobban leszek, noha a fekete szárnyak érintése mindenkiben felidéz némi változást, és be kell vallanom, mostanában (a javulás ellenére) nem éreztem magam valami fényesen. Ezt nem is említettem volna, ha különböző, egyaránt értelmes okokból következően nem érezném azt, hogy mind a fent említett, mind pedig egyéb gondjaimból kilábalni látszom. Mindezt csak azért írom, hogy mentegessem ezt a példátlanul ellenszenves hallgatást, amely, attól tartok, oly nehéz és gyötrelmes helyzetben találta Magát. Szegény drága Teddy, szegény drága Teddy⁸ – oly kevésbé alkalmas ilyen támadások és harcok elviselésére! Teljes szívemből remélem, hogy alkalma lesz hosszan pihenni, és vele együtt Magának is. Engedje el magát, éljen a mának, ne hordozzon magával gondokat, ne feledje, semmi sem úgy történik, ahogy elképzeljük, hanem mindig izgalmas, váratlan fordulatokkal szembesít az élet! Fáradt lehet, valóban, még Maga is, Párizs pedig innen nézve éles, fehér fényű ragyogás, Maga pedig finom ezüstszálakkal körülhálózva ott áll a forgó kerék közepében. „Fények és hangok útvesztője” övezi, villan képzetembe, amely a mindenáron való békesség gyáva bálványozásába merült. Ebben a borongós falucskában, ahol minden halványszürke vagy nyirkos, tompa fényű zöld, egyre jobban becsülöm a nyugalmat. Ide kell jönnie júniusban, hogy a helyet még jobban tudjam becsülni. Együtt pihenünk majd itt, de addig is ne tétovázson, ha valahol, valahogyan lehetősége nyílik a pihenésre. Attól tartok, a Place de la Concorde nem alkalmas erre. Szóval ilyen tanácsokat ad az öreg, károgó vetési varjú az arany sasmadárnak! [...]

Drága Edith, minden rendbe fog jönni, én pedig maradok gyöngéd és húséges híve,

Henry James

Lamb House, Rye
1910. április 16.

Drága Edith,

William írt Magának tegnap, és megkértem, hogy saját érzelmei mellett tolmácsolja az én forró üdvözetemet is. Mára, hála az égnek, megfelelően raffermi [*megerősödött*] vagyok ahhoz, hogy biztosítsam, levele tökéletes szellemessége, valóban isteni szubtilitása el nem múló megbecsülésre kötelez. Il n'y a que vous, csak ön képes ilyen kifinomult művészetre és ihletett könyörületre – nehéz megmondani, hogy emez isteni vegyület melyik eleme az uralkodó. Térdet-fejet hajtva köszönöm hát a nagylelkű ajánlatot. Az elmúlt napokban oda jutottam, hogy már nem félek kimondani, naponta haladok, egyenesen szólva egyre jobban vagyok (sőt többé-kevésbé *jól*). Ónagysága (és Morgan testvér)⁹ ezen a ponton olyan sokat segíthet a világnak (és történetesen nekem), hogy nem is írhatok mást, mint alávalóan mohó igenlést és köszönetet. Jöjjön hát a folkstone-i Ónagysága és Óurasága, az első megfelelő alkalommal, de előre leszögezem, hogy garázsuk, szállásuk és étkezésük költsége engem illet (hiszen a folkstone-i oda-vissza út napi 40-50 mérföldnyi felesleges terhet róna rájuk). Úgy érzem, érkezésük beteljesíti a betegszobai életmóddal való gyökeres szakítás nemrég indult, örvendetes folyamatát. Legutóbbi találkozásunk után biztosítottam az orvost és a „szakértő” ápolónót, hogy ha még egyszer végig kell szenvednem azt az idegölő masz-

⁸ Edward Wharton, Edith férje. Idegproblémákkal kezelték.

⁹ E. W. Henry James és vendégei rendelkezésére bocsátotta az autóját. Ónagysága E. W. autója, Morgan pedig az angol sofőr.

száaszt és vízkúrát, kivetem magam az ablakon az udvar macskaköveire, s nagy megkönnyebbülésemre ez azonnal hatott. De a kénytelen-kelletlen, napi hatszori, percre pontos étkezés folytatódott, a nővér úgy állt mellettem, mint Eleanor királynő a mérgezett kupával a Szép Rosamond előtt. Vagy négy napig próbáltam egyedül folytatni a kúrát, aztán megjött bátyám és sógornóm, a nővér pedig távozott. Aztán egy kis rechute [*viszsaesés*] alkalmával eszembe villant, hogy maga a kúra ártalmas, hiszen állandó ideges rettenettel tölt el a gondolat, hogy milyen következményekkel fog járni, ha nem vetem alá magam neki, miközben éppen ebben, az engedetlenségben van a gyógyulás záloga. (Ebben az elképzelésemben bátyám is támogatott.) Fellázdattam tehát, most pedig szabad vagyok, mint a madár; sétálok is (*petitement*), akkor eszem, amikor éhes vagyok (ami előbb-utóbb magától bekövetkezik), és gyógyulok. Így állunk tehát. [...] Amint láthatja, még nem nagyon vagyok alkalmas az írásra, de az az idő is eljön. [...]

Teddynek üdvözlését, Mortonnek elismerését (remegve olvastam remek írását a *Quarterly*ben),¹⁰ Magának pedig, édes Edith, legmélyebb, legalázatosabb hódolatát küldi: hűség, öreg barátja,

Henry James

Irving St. 95. Cambridge, Massachusetts
1911. február 9.

Legdrágább Edith.

Igen, förtelmes és gyalázatos az én véget nem érő, alávalóan hálátlan hallgatásom. Ezekben az abnormális hónapokban a hallgatásom mindig ugyanabból a szerencsétlen kis okból fakad, amelyről már olyan kimerítően írtam Magának, hogy minden további utalást nyugodtan mellőzhetek. Valahogy a már említett, hihetetlenül alávaló lelkiismeretem mégis arra késztet, hogy legalább a magam számára még egyszer megnevezem ezt az okot. Azzal, hogy újfent előhozom, már-már tulajdon örültségemet bizonyítanám, ha Maga nem volna oly nagyszerűen egészséges. A levélírás szükségképpen beszámolót jelent rólam, állapotomról, márpedig semmi nem történt, ami a legkisebb mértékben is megkönnyíthetné a helyzetemet. Számomra gyötrelmet jelent sötét, lehangoló dolgokról írni beszámolót, mégsem merek mással próbálkozni anélkül, hogy ne érezném olcsó kis pimaszságnak, az igazság elleni merényletnek. Más szóval úgy érzem, reménykedő beszámolót írni annyit jelent, mint azonnal vagy rövidesen visszaesni a gyötrelmek vackára. Így tehát inkább pihentetem a tollamat, mint hogy kellemtelen dolgokról írjak. Erre kétségtelenül azt fogja mondani: „Az ördögbe is, minek a beszámoló, ha valaki ennyire babonás? Tessék civilizáltan, szépen, pontosan válaszolni, amikor egy hölgy (és »micsoda hölgy«, ahogy Browning mondaná), kegyesen két ízben is levelet intéz hozzád, anélkül, hogy folyton előrangatná Velasquezet.” Rendszerben van, megpróbálom, holott a szegény öreg Velasquez három napja érkezett meg 23 napos New York-i, East 21-i tartózkodásából,¹¹ amelynek utolsó hetét gyakorlatilag ágyban töltötte. Gyönyörű két hete volt ott, abban a kedves házban, ahol gyöngéd tö-

¹⁰ A *New York-i kiadás*ról írott ismertetőre céloz. H. J. munkái: *THE NOVELS AND TALES OF HENRY JAMES. NEW YORK EDITION (HENRY JAMES REGÉNYEI ÉS ELBESZÉLÉSEI. NEW YORK-I KIADÁS)* címmel 1907 és 1909 között huszonegy kötetben jelentek meg a Scribner's kiadónál. Tudományos célra ennek a kiadásnak a szövegét szokták használni, bár a sorozat nem tekinthető teljesnek, hiszen James írói pályája ezután is folytatódott, ráadásul több fontos munkáját kihagyta belőle (pl. *A BOSTONIAK, EURÓPAI LÁTOGATÓK, WASHINGTON TÉR*).

¹¹ Mary Cadwalader Jones otthona, „Velasquez” Henry James beceneve.

rődés és szellemes társaság fogadta, hogy aztán mindezt azzal hálálja meg, hogy keletlenül teherként ott ragadjon. Mihelyst lehetőségem nyílt rá, félreálltam az útból, visszavánszorogtam ide, módfelett következetlenül azonban nem tartom kizártnak, hogy márciusban visszatérek hozzájuk, és megismétlem az említett produkciót. [...] Itt állok tehát, bosszús beszámolóút írok magamról, bocsásson meg, ha túlságosan szomorúra sikeredik. Vigasztalásként időközben felidézek néhány innen-onnan felvillanó, többé-kevésbé eredeti zamatot őrző emlékmorzsát a Maga asztaláról. Szegény, öreg fantáziám mostanában csak arra szolgál, hogy képzeletben túlbuzgó lakájként csellengek XIV. Lajos korabeli széke körül. (Ha a széke netán mégsem volna XIV. Lajos kori, lakája akkor is annak tekinti.) Úgy értesültem, hogy sikerült akadályok nélkül kezelnie szellemes tollát. Kimondhatatlanul jólesik az a gondolat, hogy két vagy három hónap múlva minden bizonnyal úgy fog ülni a terjedelmes és *befejezett* könyvön,¹² mint Nagy Katalin a cári trónon. (Elnézést a hasonlatba foglalt célzásokért.) Tőlem egyelőre távol áll a munka, bár talán néhány hüvelyknyivel közelebb került. Olyan híreket is hallottam, hogy [...] talán átjönne Amerikába, és Mountban töltené a nyarat. Amennyiben idejében érkezik, még találkozhatunk, mivel csak június 14-én indulok vissza Angliába. Így aztán, ha május elején érkezik, nos, Porphyro¹³ elalél az örömtől. Remélem, hogy így lesz, mert ha nem akkor érkezne (már amennyiben egyáltalán Amerikába jön), az ég tudja, mikor találkozunk újra. Súlyos okaim vannak arra, hogy júniusig itt maradjak, és ugyancsak súlyos okok arra, hogy ne maradjak tovább. Ezek egyike, drága Edith, szerény anyagi keretem, bocsásson meg, amiért nem szolgálhatok fényesebb lehetőségekkel. Éppen hogy kijövök belőle, ennyire elég, de többre nem, láthatja tehát, hogy minden szépítés és kacskaringó nélkül vázolom a helyzetet. Igyekszem lassanként változtatni ezen, de jelenleg meg vagyok kopasztva, mint egy öreg tyúk, mielőtt a szakács kézbe venné. Bárcsak egy napon kellemesebb körítéssel szervírozna Magának a Nagy Séf. [...]

Nos, drága Edithem, ilyen a szegények rövid és együgyű annalese. Ragaszkodom Magához, ha kimondatlanul is, de toutes les forces de mon etre [*minden erőmmel*], és maradok mindig hűséges, öreg barátja,

Henry James

Lamb House, Rye
1911. október 25.

Drága Edith,

hálás köszönetem Monsieur de Ségurnek, sóvárgó hűgának,¹⁴ és Kegyednek is, très chère Madame. Szegény DM, Madame Pilon¹⁵ [*sic!*], bátyám egy régi filozófus barátjának a felesége már vagy húsz éve lefordította (feláldozva a könyv csekély érdemét és értelmét). Azt hiszem, nincs szükség két fordításra – volna olyan kedves elismerésemet tolmácsolva megköszönni az ajánlatot? A mellékelt szövegből¹⁶ (igazán szép volt a kedves Jacques-tól) látni fogja, hogy auprès de moi [*szerintem*] mi az igazi kihívás a fordít-

¹² E. W. ETHAN FROME című regényéről (1911) van szó.

¹³ Madeline kedvese Keats THE EVE OF SAINT AGNES (SZENT ÁGNES-ESTE) című költeményében.

¹⁴ De Ségur márkí és unokahúga E. W.-n keresztül azzal a kérrrel fordult H. J.-hez, hogy lefordítanák DAISY MILLER című elbeszélését.

¹⁵ DM – DAISY MILLER, Madame F. Pilon által készített francia fordítása 1886-ban jelent meg.

¹⁶ H. J. mellékelte Jacques-Emile Blanche értékelő ismertetését a frissen megjelent THE OUTCRY (A FELHABORODÁS) című regényéről.

tó számára. Mikor hazaér, magát a könyvet is az asztalán leli majd. Legalábbis ilyen értelemben rendelkeztem, legyen olyan kedves értesíteni, ha nem érkezne meg idejében. [...] Blanche elegáns hiperbolái után kissé aggódva várom a Maga véleményét. Valóban szüksége volna egy kis tuszkulánumi időtöltésre – de oh, jaj, a részletek! Ne reménykedjen abban, hogy „talán” odautazom – bizonyosan nem fogok. [...] Gyakorlatilag Londonban töltöm a telet, a rye-i hibernálás korszaka végérvényesen befejeződött. London és csak London az, ami most kiválóan megfelel nekem, jobban, mint bármely más hely a világon. Sachez, Madame [*studja, Asszonyom*], rendkívül csodálom az *Ethan Frome*-ot. Gyönyörű, művészi hangnem és igazság, gyönyörű és művészi visszafogottság, mégis hatásos fokozás. Valóságos igazgyöngy – nagy lelkesedést váltott ki itt. Nous en causerons. [*Majd csevegünk róla.*] [...]

Oh, ez a lehetetlen Színház! Most hallom, hogy Alexander „Németországba ment darabot keresni”, hézagpótlóként pedig Oscar Wilde-ot tették be (azt a roskatag rokokó és „oh, mily gyöngén pezsgő” *Lady Windermere* legyezőjét!).¹⁷ Hát Morton, akivel sehogyan sem sikerül találkoznom? *Gil Blas*-fordítása ügyes, de ő jobbat is tud. Remélem, jól halad a Párizs-könyvvel is.¹⁸ No de rövidesen írok neki, csak vegyek egy mély lélegzetet. Kérem, adjon életjelt Párizsból!

Szerető híve:

Henry James

Reform Klub, Pall Mall, S. W.
1912. március 13.

Drága Edith,
elégtelen, pár szavas köszönet ez – mindenért. Elsején keltezett levele nagyon lekötött, a csodálatra méltó Vladimir¹⁹ (mert csodálatra méltó az az acharnement [*szenvedély*], amivel dolgozik) munkájának harmadik kötete pedig rendkívül megörvendeztette a szívemet, annál is inkább, mert már lemondtam róla. Az első két kötet már régóta lenyűgözött – de kénytelen voltam kolosszális töredéknek tartani őket. Szerencsére a teljes mű inkább kolosszális, mintsem töredékes, drága öreg George-unk, minél közelebb kerülünk hozzá, annál zseniálisabbnak tűnik. A Maga által kiemelt részletek valóban hozzájárulnak ehhez a hatáshoz – az édes Solange-hoz²⁰ írott hosszú levél bizonyosan az emberi elme egy ritka szép virága, az irodalom egyik nagy megvalósítá-

¹⁷ Henry James nem kedvelte Wilde-ot. Saját színpadi kudarainak magyarázatául gyakran emlegette Wilde népszerűségét mint az angol közönség alacsony ízlésének bizonyítékát. 1895-ben, Wilde botránya és bebörtönzése idején azonban elítélte a közvélemény hangadóinak viselkedését. Ezt írja 1895. április 8-án Edmond Gosse-nak: „Csaknem hiszszeszendei, valóban egyedülállóan ragyogó nyilvános karrier után (szellemesség, »művészet«, jó társalkodókészség, »két vagy három drámaírónk egyike« stb.) abba a förtelmes börtöncellába zuhanni, és ez a mindent elöntő obszcenitás, amelyen a gusztustalan közönség csámcsog és kérődzik – nem, ezt már nem lehet sem iróniával, sem együttérzés nélkül nézni! Soha a legkisebb mértékben nem volt érdekes számomra, de ez az utálatos emberi történet bizonyos értelemben azzá tette őt.”

¹⁸ William Morton Fullerton fordította angolra Lesage GIL BLAS DE SANTILLANE című pikaeszk regényét. Ugyanakkor előleget kapott egy Párizsról szóló könyv fordítására.

¹⁹ Vladimir Karenin GEORGE SAND: SA VIE ET SES OEUVRES (1804–1876) című könyvének harmadik kötetéről van szó. Vladimir Karenin az orosz kritikus Varvara Dmitrijevna Komarova (1862–1942) álneve. Henry James rendkívül mértékben foglalkoztatta George Sand élete és munkássága, a monográfia első kötetéről recenziót is írt.

²⁰ Solange, George Sand lánya, anyja tiltakozása ellenére hozzáment Auguste Clésinger szobrászhoz. Egy vita során Solange rossz bánásmóddal vádolta anyját. „Az édes Solange-hoz írott hosszú levélben” George Sand szenvedélyesen tiltakozik a vád ellen, és józan tanácsokkal látja el lányát.

sa. És milyen értékessé teszi mindezt annak a csodás napnak az emléke, amikor együtt fedeztük fel a helyet, ahol ők annak idején oly nagy gyönyörűségben lakoztak!²¹ Micsoda társaság, micsoda erkölcsök, szokások, miféle körülmények és viszonyok, na és mindezek mellett milyen csodálatos és nagyszerű George! Nem kicsinyíti az a sok szenny és mocskok, amit otthonában maga teremtett (persze sokak segítségével). Szegény lovagias, keresztre feszített Chop!²² Oly kevéssé mozgott otthonosan a fertőben, de ha már belemerült, ott bukdácsolt végig! Ce qui dépasse [*ami mindenén túltesz*], ugyanakkor kimondja az utolsó szót a drága öreg George-ról, az a lenyűgöző könnyedség, amit Gryzmalához²³ (vagy hogy is hívták) írott hosszú levele is példáz, aminek első néhány oldalára a Maga ceruzajelei is felhívták a figyelmemet, amelyben, ahogy Stockbridge-ben mondanák, őt is elkönnyveli a többi szerető mellé. Erről a témáról és mindenről, ami hozzá kapcsolódik, ilyen könnyed megjegyzéseket tenni, azt az érzést kelti az emberben, hogy a Gondviselés a franciák számára a szellemes megállapítások oly gazdag tárházát biztosítja előre, hogy a viselkedés, az erkölcsök, minden, ami a legrosszabb esetben is *utána* történik, azért van, hogy értelmet adjon a megfogalmazásnak, a frázisoknak és a már említett könnyedségnek, hogy hitelesítse azokat. Ha tehát ilyen dolgokra készen állnak a szavak, az emberek miért ne tennének meg mindent, hogy értelmet adjanak nekik? Mi, a szegény, kismimmizett faj gyermekei olyan szkeptikusan és unalmasan cselekszünk, a szépséges cadres [*keret, környezet*] teljes hiányában, ezért hát nehézkesen, alig fél- vagy tizedannyira jutunk ezen az úton. Nagy különbség a tényekhez kitalálni a célzásokat, megjegyzéseket, a Gondviseléssel, különösen a francia nyelv által támogatott Gondviseléssel szemben siralmasan alulmaradunk. Amúgy meggyőződésem, hogy a Gondviselés franciául, a lovagiasság nyelvén gondolkodik, és franciául mutatkozik meg a maga valóságában. Gyönyörűség lesz ezekről és más hasonlókról beszélgetni Magával, a drága öreg George iránti közös érdeklődésnél nem ismerek szorosabb kapcsolatot.

Nem tudom, mi mást írhatnék Magának, azt sem, hogy hol találja a levelem. Hogy milyen állapotban találja, az már más kérdés, ez ügyben nem merem átlépni a találgatások küszöbét. Remélem, hogy sikerül bevezetnie valamiféle rendszert, modus vivendit. Lehetetlen időket élünk, a szénbányászok sztrájkja és egy csomó azzal járó nyomorúság lesújtó hatással jár, és oly végtelenül lehangoló és kiábrándult hangulatot teremt, a kirakattörő hölgyek²⁴ pedig még tovább rontják azt. Végtelenül untat e hölgyek tevékenysége, de még ennél is jobban bosszant, amikor nélkülöznünk kell őket, mert éppen be vannak zárva a Hollowaybe. Mary Hunter húga, Ethel Smythe²⁵ [*sic!*] éppen most kapott két hónapos szigorú büntetést. MH kétségbeesését, húga egészségi állapota és világtól való elzáratása miatt érzett aggodalmát (kevés étel, gyakorlatilag semmi fűtés) valamelyest súlyosbítja az a tény, hogy úgy érzi, a hölgy alaposan rászolgált minderre. À propos Mary Hunter, holnap harmadízben ülök modellt Sargentnek,²⁶ úgy vélem, sőt remélem, hogy ő is ott lesz, mert jelenléte nagy segítség a modell számára. Valami azt súgja, lehet, hogy Sargent feláldozza az elmúlt két alkalommal végzett munkát, és mindent előlről kezd. Ha így tesz, minden bizonynal a már ismert,

²¹ H. J. és a Wharton házaspár 1907. március 20-án látogatott Nohant-ba.

²² Chopin, akivel George Sandnak 1836 és 1847 között viszonya volt.

²³ Gróf Albert Grzymala lengyel menekült, Chopin barátja.

²⁴ A szüfrasztetmozgalomra céloz.

²⁵ Dame Ethel Smyth (1858–1944) zeneszerző, a nőmozgalom egyik vezére.

²⁶ John Singer Sargent (1856–1925) amerikai származású festő, az Edward kori Anglia közkedvelt portréfestője, James barátja. A portrét egyébként az említett harmadik ülésen befejezte.

tanulmányozott, bevált úton fog haladni. De az is lehet, hogy fogja magát és engem, és gyorsan befejezi az egészet. [...]

Drága Edith, mindig szeretettel üdvözlö a Maga

Henry Jamese

Reform Klub

1912. március 16.

Legdrágább Edith,

Maurice²⁷ valóban a sznobizmus ritka szép virága, naturelle et sublime [természetes és fennkölt], megsebzett szíve mindig tárva-nyitva, bárki mélyen belenézhet a torkába. Quelle engeance! [Micsoda fajzat!] Beleértve a Sa mère aux beaux cheveux-t [Szép hajjú édesanyját] is. Miért nem mindjárt „sa mère aux beaux seins vagy aux belles hanches” [szép keblű vagy szép csípőjű édesanyja]? Na de ezek legalább gyönyörűségünkre teremnek, mihez is foghatnánk nélkülük? Amikor a szén, a vonatok és más tartalékok cserbenhagynak, mint most, ezek legalább mindig kéznél vannak, toujours la.

Két vagy három napja írtam Magának, ez a mostani tehát amolyan utóiratféle. Ismét modell ültem Sargentnek, teljes sikerrel, és nagyszerű képet készített. Folytatta az előző két séance munkáját, lekerekítette, szépen kibontotta, alakította, kiteljesítette. Első osztályú, élethű, maradandó munka. Most azt szeretné tudni, hogy: először is engedélyezi-e, hogy biztonsági okokból egy-két fényképet csinálttasson róla, másodszor pedig küldje-e el Magának Párizsba, vagy itt, az ő kezében várja meg a következő lehetséges, sőt reményeim szerint valószínű ideutazását? Rendelkezésére áll, akár csak a Maga elkötelezett

H. J.-e

Lamb House, Rye

1912. november 18.

Drága Princesse Rapprochée! [Közeli hercegnő!]

Írnom kell Magának, nem tehetek mást, ki kell fejeznem, milyen öröömre szolgál, hogy újra kapcsolatba léphetek Magával: (a hosszas és lehangoló krízisem során oly hasznosnak bizonyuló) áldott szerkentyűre hagyatkozni²⁸ még mindig kisebb erőfeszítés, mint visszafajítani az elragadtatás szavait! Rég nem töltöttem ilyen folichon [boldogan vidám] perceket, mintha a párizsi fényből hozott szikrákkal világította volna be az itteni szürke színpadot. Igazán örülök, hogy visszatért Párizsba, így kevésbé érzem magam egyedül. Az elmúlt hetekben szigorú tête-à-tête Herpes Zonalisszal (azt hiszem, a név legalább olyan ijesztő, mint a nyomorult betegség maga). Sivatagi magány, távol az oázistól, távol minden karavántól, miközben egy éhes tigris várakozik a háttérben. Természetesen a betegség elfújta minden munkát, és ez csak tetézte a bánatot. [...] Egy kedves londoni barátom, a híres ideggyógyász, Henry Head jelenlétének köszönhetően a helyzet valamelyest javult, úgy érzem, a gyógyulás útjára léptem. Il était bien temps [ideje is volt már], hatalmas lemaradást kell behoznom. Mihelyst valóban egészséges leszek (amiben, mint látja, már bizakodom), Londonba megyek, és látogatása idején (amiről örömmel értesültem) talán én is ott leszek. [...]

²⁷ Maurice Rostand (1891–1968). H. J. À MA MÈRE című versére utal.

²⁸ H. J. titkárának frógépbe diktálta a levelet.

Lamb House, Rye
1912. december 4., 9.

Drága E. W.-m,

[...] valódi segítség volt Magát olvasnom, ízlelgetnem és mérlegelnem: az élmény szó szerint gyógyítólag hatott, mégpedig mérföldnyire megelőzve mind a helyi, mind pedig a londoni orvosom gyógy módjait. [...]

Legalább ötven dologról szeretnék beszélgetni Magával a Könyvvel²⁹ kapcsolatban, a java részét futtában el is fogom majd mondani, de néhány részlet már most a nyelvemre kívánczik. Remek az egész, azt hiszem, a legjobb könyv, amit eddig írt, egyrészt alaposabban kidolgozott, másrészt belső értéke, szépsége, érdekessége is nagyobb.

December 9.

Drága Edithem, olyan erős fájdalmaim voltak, hogy kénytelen voltam félbehagyni az írást. A fájdalom töretlenül kitartott, az ágyban is folytatódott az állandó, enyhülés nélküli kín, így semmilyen tisztos kifejezési formával nem próbálkozhattam. Az ímént keltem fel először, most pedig látszólag ura vagyok ennek a nyomorúságos helyzetnek, noha nem tudom, mi lesz még belőle. Ebben az állapotban hiú reménynek tűnik illő értékelést készítenem *A zátonyról*, mégis olyan nagy hatással volt rám (különösen a két főszereplő mély kapcsolata, ami sokkal kidolgozottabb, sokkal élethűbb, mint eddigi munkáiban), hogy nem tehetek mást, dadogok itt néhány szót lábadozóban. Részben az egész mű azt mutatja, milyen erős téma ez, mennyire magával ragadó és inspiráló, olyannyira, hogy úgy vélem, maga a téma is megteremt minden szépséget. Mindkét főszereplő csodálatosan élethű és igaz, a nő egészen kiváló, eleganciája, az a lehetetlen, elragadó gyöngédsége! Nem vagyok benne biztos, hogy tétovázásai érthetőek-e az olvasó számára, Maga azonban olyan jól kézben tartja a figurát, annyira érzékeli, ismeri és megmutatja, mintha minden magától értődően történe. Csupán az aggasztó kissé, hogy a Prológusban olyannyira csak a férfi gondolataiba nyerünk betekintést, Anna színre lépése után pedig (Anna – micsoda remek név!) szinte kizárólag csak a nő szemén keresztül látjuk őt, és ez másfajta munkára kényszeríti a figyelmet. De talán ez is a Maga módszerének sikerét bizonyítja, hiszen a férfi szereplő jelleme egységes és hiteles marad, így, hogy a hamis önjellemzés gyanújának még az árnyéka sem merül fel, talán még jobban megmutatkozik. Az egész mű szépsége drámát idéz, mégpedig egységében, intenzitásában, méltóságteljeségében Racine tragédiáit. Anna tökéletes racine-i figura, az ember Eriphile-en vagy Bérénice-en keresztül érti meg őt. Ez ugyanakkor fölveti a kérdést, *qui me chiffonne [ami zavar]*, hogy ez a háttérhez, milióhöz vagy bármilyen más meghatározó, jellemző entourage-hoz alig vagy csupán felületesen kapcsolódó történet miért játszódik *comme celà*, egy jól körvonalazott helyen: Franciaországban. Mintha ezek a nem franciák maguk választanák ki a helyszínt történetük számára. Ez különösen Owen esetében jelent megválaszolatlan kérdéseket, semmi szükség Párizs notórius romlottságára ahhoz, hogy a Prológusban vázolt helyzet újra előtérbe kerüljön. Oh, ha tudná, milyen kimeríthetetlen lehetőség van erre itt Londonban, és feltételezem, New Yorkban vagy Bostonban is! De úgy látom, a hely-

²⁹ E. W. THE REEF (A ZÁTONY) (New York, 1912) című regényéről van szó.

zet az, hogy nem tudott volna megformálni egy bostoni Eriphile-t vagy Givrét, és jó érzékkel visszanyúlt a racine-i ihlethez, amely tudatosan vagy sem, de határozottan egy elegáns francia collonade-ot vagy erkélyt, tompán fénylő francia folyót követelt megfelelő háttérként. [...]

Eddigi írásaiban a kiváló hölgy elmélyült olvasásának köszönhetően fel-feltűnt a jó George Eliot könnyed, jóindulatú keze nyoma. Most viszont úgy ír, mint egy elveszett és újra megkerült antik szerző, akinek a hatása gyengéden visszacsillan George Eliot munkáiban. Mert, drága Edith, Maga erősebb, magabiztosabb és kifinomultabb, tovább lép és többet mond el, egyetlen hátránya, hogy hiányolnia kell a Saját Haza ott-honosságát, elkerülhetetlen, mégis boldog korlátolttságát, befolyásos szegénységét. (Comme moi pour exemple!) [*Mint például én!*] Ez teszi Magát, ahogy valahol valakiről írja, elégikussá (micsoda mélység, milyen gyöngédség van abban, ahogy ezt a szót használja!) – innen az eredeti racine-i hang, de az Apex Cityt³⁰ körülvevő sivatagba is ugyanez taszítja. Erre azt mondhatná, hogy az Apex Cityt környező sivatag éppen elég mély hatással tud lenni Magára, a colonnade, az erkély és a tompa fényű folyó segítségével pedig mindig sikerre jut. Amit csak helyeselni tudok, ha ilyen eredményeket hoz, mint *A zátony*. Nyilvánvaló, hogy csak írnia kell, és Magáé a világ.

Tudom, lagymatag, gyöngé észrevételek ezek, de hát valóban tehetetlen vagyok. Az elmúlt napokban irtózatos kínok közt megjártam a poklokat is, ma kezdődött betegségem tizenegyedik hete, a fájdalom kínjai akkorák, hogy eljutottam arra a pontra, amikor már nem tudom, à quel saint me vouer [*melyik szenthez fohászkodjam*]. [...]

Bocsássa meg zavaros soraimat, és higgye el, az egész kellemetlen ügy ellenére sem szűnök meg hűségese híve lenni.

Henry James

Lamb House, Rye
1914. szeptember 21.

Legdrágább Edith, Reims³¹ a kimondhatatlan, mérhetetlen terror és aljasság, az egészben az a legmegdöbbentőbb és szívszorítóbb, hogy újra és újra megtörténik! De nincs szó, amely betölthetné az űrt, amely megvigasztalhatná a szívet, vagy akár egy szikra fényt hozna a sötétbe, hiába bélyegezzük meg az emberi elme ellen elkövetett legborzalmasabb bűnként, mit sem enyhíti a jajgatás fájdalmát, az átok gyötrelmét. Megtörtént – sem a gyászoló milliók könnye, sem az értetlen utókor átka nem képes visszatenni bár egyetlen követ. Az ember mégis, még így is, megpróbál belekapaszkodni abba a gondolatba, hogy a pohár betelt, bármikor kicsordulhat a bosszúálló ár (noha az sem helyettesítheti a köveket!), hogy a végső, megtorló igazság karja a büntettnak megfelelő mértékben fog lesújtani. Valamelyest valóban segít arra gondolnom, hogy a történelem száznál ismert fényében hogyan fogják viselni e ségyen terhét, lerázhatatlanul, örökre, még akkor sem szabadulhatnak majd tőle, amikor szó szerint beleőrülnének.

³⁰ Undine Spragg és Elmer Moffatt kansasi szülővárosa E. W. THE CUSTOM OF THE COUNTRY (AZ ORSZÁG SZOKÁSAI) című művében (New York, 1913).

³¹ H. J. a reimsi katedrális bombázásáról szóló első, a rombolás mértékét kissé eltúlzó hírekre reagál. A levél első mondatait E. W. barátja, Alfred de Saint-André lefordította, és a Francia Akadémia 1914. október 9-i ülésén felolvasta, majd megjelent az 1914. okt. 17-i *Journal des Débats*-ban.

Ez értelemben minden bizonnyal már elkezdődtek az előkészületek: hogy is ne nőnek hatalmas erővé azok, akik Franciaországért, az ország szívében harcolnak? Valahogy mégis úgy érzem (bár okát adni nem tudom), hogy e nagy, művészetbarát ország szemében semmi más nem tudta volna ennyire átkozottá és gyűlöletessé tenni őket! Csöppnyi balszam a sebre, hogy Magának legalább sikerült visszaszereznie a pénzt,³² és keresztülhúznia a porosz hajlamú hölgy terveit, aki kétségtelenül azt képzelte, hogy utolérhetetlen. Ha már csütörtökön elutazik, nem remélhetem, hogy találkozunk, de áldom csodás határozottságát, bátorságát, jóságát! Igaza van, nem szükséges magával vinnie angliai dolgait, Frederick³³ várja utasításait, addig is nagy segítségemre van.

Kedves Edith, kétségbeesett és hűséges öreg barátjának minden csodálata és szeretete a Magáé!

Henry James

Grand Hotel du Coq Hardi

Verdun, Meuse

1915. február 28.

Kedves, Cher Maître,

csaknem hat hónapnyi egyhangú munka után heves vágyat éreztem, hogy néhány napra elutazzam, ugyanakkor utánajárjak annak, mi az, amire valóban szükség van a frontvonal környéki kórházakban, amelyekről oly lesújtó híreket hallottunk.

Nem kevés intézkedésbe és ellenintézkedésbe került *laisser-passer*-t szereznem, mindig sokkal bonyolultabbnak bizonyult kelet felé utazni, mint északnak, különösen az utóbbi hetekben a kémek, no meg az újabb csapatmozgások miatt. Egy-két napja sikerült megszereznem egy remek permessót, azonnal feltöltöttem a kocsit ruhával, gyógyszerrel, és Walter Berryvel együtt tegnap reggel elporzottunk Párizsból. Először Châlons-sur-Marne-ba mentünk, fantasztikus volt Párizstól alig négyórányi távolságra tökéletes háborús övezetre találni. Itt van a keleti hadtest bázisa, az utcák tömve katonákkal, katonai autókkal, mentőkocsikkal. Meglátogattunk egy kórházat, ahol 900 tífuszos beteget kezelnek, és csaknem mindenben segítséget szenvednek – lehangoló kezdet, ha az autó teljes rakományát az ölükbe borítom, az is csak annyit segített volna, mint sivatagban *une goutte d'eau [egy csepp víz]*. Megígértem, hogy jelentem az esetet, és jövő héten megpróbálok visszatérni nagyobb rakománnyal.

Ma reggel elhagytuk Châlons-t, és Verdunbe indultunk. St. Menehould-nál engedélyt kellett kérnünk a továbbutazásra, mivel a Grand Quartier General nem adhat, ha a helyi erők nem egyeznek bele. Először azt mondták, nem adhatnak, de a kapitány olvasta egyik könyvemet, és megmondta az ezredesnek, hogy minden rendben, mire az azt mondta: „Jó, de *filez vite [siessenek]*, mert nagy harcok folynak a közelben, ma délután hozzák be a sebesülteket a frontról, nem akarunk civil autót látni az utakon.”

15 kilométerrel odébb Clermont-en-Argonne-ba jutottunk, amiről talán már hallott, az egyik legjobban lerombolt helység a környéken. Pontosan olyan, mint Pompeji – csaknem az volt az érzésem, hogy az Hôtel Diomède-be kell mennem ebédre! Ehe-

³² E. W. Párizsban nyitott egy műhelyt, amely munkalehetőséget biztosított olyan munka nélküli nők számára, akiknek nem volt fronton harcoló rokonuk, s így nem részesülhettek állami segélyben. A vezetéssel megbízott asszony mintegy kétezer dollárral megszökött, a csőd szélére sodorva a műhelyt.

³³ E. W. inasa, akit átmenetileg H. J. rendelkezésére bocsátott.

lyett sült húst ettünk burgonyával a kórház konyháján, ahol Soeur Rosnet üdvözölt (ez a csodálatos ápolónő, aki akkor is ott maradt a sebesültekkel, amikor jöttek a németek), és felvázolta, mire van szüksége az este érkező sebesültek ellátására. Hirtelen ágyúzás hallatszott a közelből, berohant egy asszony, és azt mondta, az utca túloldalán álló ház tetejéről látni lehet a harcokat. Felmásztunk oda, jó ötmérföldnyire el lehetett látni végig a völgyön a sötét domboldalig, ahol egyre kavarogtak a fehér füstfelhők és vörös szikrák. A vauquois-i domb volt, ahol már két napja folyt a kétségbeesett harc. A németek felülről lőtték a francia állásokat, amelyeket egy emelkedő rejtett a szemünk elől. A franciák rohamoztak, a füst és láng félúton haladt felfelé a dombon. Mindjárt láttuk, mitől lesz annyi sebesült ma este Clermont-ban.

Ebéd után továbbmentünk Verdun felé, megálltunk Blercourt-ban, ahol megnéztünk egy megrázó, kis táborig kórházat. Ide küldik a betegeket és az idegproblémákban szenvedőket, amíg tovább nem vihetik őket. Legtöbbjüket a falusi templomban helyezték el, négy sor ágy, végig a templomhajóban, a curé [*plébános*] éppen vecsernyére harangozott, amikor beléptünk. Aztán felöltötte a miseruhát, ministránsával együtt visszatért a kivilágított oltárhoz, tömjénfüst szállt a párnákon nyugvó sápadt arcok felé, parasztok léptek a templomba, megálltak az ágyak között, furcsa, síró éneket énekeltek, minden szakasz végén megismételve, hogy „Sauvez, sauvez la France, / Ne l’abandonnez pas!” [*Mentsétek meg Franciaországot, ne hagyjátok el!*] Fájdalmas volt.

Tapasztalataink kiegészítésére – elfelejtettem annak idején említeni – még a reggel láttunk vagy száz katonát menetelni az úton, néhány lovas kíséretében. Walter felkiáltott: „Nézd a zubbonyukat, milyen sáros!” Amikor közelebb jöttek, láttuk, hogy a zubbonyuk halványszürke, német foglyok voltak, akkor hozták őket a sötét erdőből, ahol később, a délután folyamán a vörös torkolattüzeket láttuk.

Négy óra körül érkeztünk ide, jelentkeztünk a Citadelben, ahol a tiszt, aki ellenőrizte az iratainkat, szintén olvasta a könyveimet. Kiderült, hogy ő Henri de Jouvenel, Colette³⁴ férje. Hát nem mulatságos?

Nagyon kedves volt, és csodálkozott, hogy sikerült idáig eljutnom. „Vous êtes la première femme qui soit venue à Verdun” [*Maga az első nő, aki Verdunbe jött*] – mondta, amit egyébként a kórházban is megerősítettek. A város kihalt, csaknem a teljes polgári lakosságot elmenekítették, a helyőrség feltételezésem szerint a lövészárkokban. Holnap továbbmegyünk Bar-le-Ducbe, majd vissza Châlons-ba és haza. Most, hogy tudom, mire van szükség, néhány napon belül visszatérek a holmival.

Ez úgy hangzott, mint Mme Waddington levele Henriettához,³⁵ de a látottak annyira megráztak, hogy csak ilyen hevenyészett beszámoló telik tőlem.

Párizsban kell feladnom a levelet, mert nyolc teljes napba kerül, amíg innen eljut a címzetthez. Remélem, háborús élményeim még ebben a művészietlen formában is érdekesnek bizonyulnak.

Őszinte híve:

Edith

³⁴ Sidonie–Gabrielle Colette (1873–1954) író nő második férje.

³⁵ Mary King Waddington levelei hűgához, Henriettához: ITALIAN LETTERS OF A DIPLOMAT’S WIFE (1905).

Carlyle Mansions,
Cheyne Walk, S. W.
1915. július 26.

Drága Főszerkesztőnő!³⁶

A mellékelt levelet kaptam a zord Rudyardtól,³⁷ vagyis pontosan azt, amire vártam. Biztos voltam benne, hogy nem számíthatunk rá. A másik (szintén csatolt) levelet Conrad küldte, aki, attól tartok, ugyancsak csalódást fog okozni, különösen ha megírom neki a Maga által megszabott sürgető határidőt, amit természetesen meg kell tennem. Sargenttől és Hardytól semmi hír, és kérem, ne tartson vészmadárnak, amiért Hardy segítségével sem bízom nagyon. Idős ember megfelelő kényelem és friss inspirációk híján, nemrég nősült, azt hiszem, legalább egy éve nem láttam tőle sehol semmit, ha egyáltalán jelent meg írása. Feltehetően Sargent küld nekünk valamit; ha a következő napokban nem hallok felőle, újra megrohmozom. „Feltehetően”, mondom, de valahogy nem tudok felelősséget vállalni érte. Nagyon sok hasonló célú kiadványra érkezett és érkezik felhívás mostanában. A démoni kis Elizabeth Asquith³⁸ megkaparintotta egy kis írásomat. Ismételt sürgetésére hónapokkal ezelőtt küldtem el neki egy hasonló könyv számára, amely azóta sem jelent meg. Így aztán nem használja fel, de visszaküldeni sem hajlandó, ha így tenne, ez az írás, noha kissé korábban született, tökéletesen megfelelne arra a célra, amire Maga szánná. Mindenesetre ígérem, hogy küldök Magának valamit, mihelyst összeszedem magam az elmúlt napokban rám tört kellemetlen betegségből. Egy vallomással is tartozom Magának. Nem írtam a nevében H. G. Wellsnek, olyan okokból, amelyeket most nem szeretnék részletezni, de amelyek kellemetlenné, sőt lehetetlenné teszik a vele való levelezést.³⁹ Attól tartok tehát, személyesen kell kapcsolatba lépnie vele, ez ügyben nem lehetek segítségére. Félek, gyönge kifogás ez, de sajnos jobbal nem szolgálhatok. Mindebből az következik, hogy csupán abban vagyok biztos, hogy küldök Magának valamit, egy összetört, öreg ember nyomorult kis írását. Voilà. [...]

Szegény inasom, Burgess kijött a kórházból, most a tábori kórházban van, de a halála olyannyira megsérült, hogy nem hiszem, hogy a maradványok lerombolására visszaküldenék a frontra. Nehezen tudom elképzelni, hogy az emberség nevében ne mentenék fel végleg a katonai szolgálat alól. Ez esetben visszafogadom gyakorlatilag süketnéma szolgálatra, ami még mindig jobb, mint a semmi. Ez alkalommal ennyit.

Töredelmes barátja,

Henry James

³⁶ E. W. THE BOOK OF THE HOMELESS (HONTALANOK KÖNYVE) címmel egy, a kor fontos művészeit megszólaltató könyvet akart összeállítani, amelyhez H. J. segítségét kérte. A könyv 1916-ban jelent meg.

³⁷ Rudyard Kipling valóban nem küldött írást, Joseph Conrad, John Singer Sargent és Thomas Hardy viszont igen. H. J. a THE LONG WARDS című írását küldte.

³⁸ Herbert H. Asquith liberális miniszterelnök lánya.

³⁹ H. J. A FIATAL NEMZEDÉK című cikkében kritikus hangot ütött meg szinte valamennyi fiatalabb pályatársával szemben. Wells regényeit fanyalagva, dokumentumértékük miatt dicsérte, a művészi rangot elvitatva tőlük. WELLS BOON: THE MIND OF THE RACE, THE WILD asses OF THE DEVIL AND THE LAST TRUMP című könyvében vágott vissza, amit szokása szerint elküldött H. J.-nek. A könyv OF ART, OF CRITICISM OF MR. HENRY JAMES című fejezetében durván, személyeskedően kigúnyolta Jamest, aki erre vérig sértődött, és minden kapcsolatot megszakított vele.

Darányi Sándor

LIMBUSON

1

Előbb az arcvonások. Itt a földben
Se idő, se szükség egyéniségre.
Köt az egyenlőség parancsa végre
Testvért és szabadot. Márga fölöttem

Az ég, sötét, nehéz, hideg. Nem fázom
Soha. Nem félek. Szűk se. Itt igaz
Minden. A deszkák megrogynak a gaz
Alatt. Örökké nedves a kabátom.

Lassan tűnők tova, akár egy álom,
Mit megteremtett a nagy lehetetlen.
Szellem voltomból híg sárrá lehettem,
A visszautat míg csak megtalálom.

2

Szabad lettem. Meghatározhatatlan.
Hálát nem vár, hogy dolgomat teszem.
Magányom megszokásból pusztít el
Az alkotásnak szentelt pillanatban.

E föld alatti lombok levegőjét,
Gyökérszőr-milliók belélegeznek.
Akár a táncnak, végemben a kezdet.
Nehézkedésem tovalebegő lét.

Mi fent hitvány tuják és orgonák
Kopasz raja, az lent a végtelen.
Ami időtlen, egyben tértelen,
S én bóbitaként vágok rajta át.

3

A hólé majd elmossa puffadásom.
Ahogy láng mosdatja lábos vasát,
Az áttünések kurta korszakát
– Tavaszban ősz – magamban megtalálom.

Ha számláltál volna akár csak egyszer
 Augusztusban záporzó csillagot
 Velem a vérpadon, most támaszod
 Lennék; nem béklyózna se félsz, se kegyeser.

Mi volt vonásaimnak báli rendje,
 Helyébe lépett férgek karneválja.
 Épül belőlem csend száztornyú vára.
 Üveggarádics, ismeretlen mennybe.

4

Hic iacet. Bátyja mellett, nagyszülőkkel
 Egy gödörben. Mint akit belelőttek.
 Kopott kőoszlop dől vállal a földnek.
 A többivel feltámadáskor fölkel

Majd. Addig ráér. Nincsen indulása
 A két keresztnek sem. A koszorúk
 Fonnyadnak mostanára. Háborút
 Igér az ég színe. Béke porodra,

Mely vérből vétetett. Nyomod a deszkát
 Hanyatt, kezekben fagyott feszület.
 S mint elzárt vízesés a mély felett,
 Mormolom búcsúzóul: *requiescat.*

Vörös István

AZ IRODALOM ELSIRATÁSA

Regényrészlet

Az asztalnál

Zavarban voltam. Valami nagyon fontos dolog fog történni velem, ez világos volt. Vagy már történik is? Nem tudtam volna meghatározni ennek a dolognak a kilétét, igen, ezt a szerkezetet kell használnom, a dolog kiléte, mert abban a dologban a személyes és személytelen elemek keverednek. Nem tudtam volna meghatározni annak a személynak a mibenlétét, próbálom most megfordítani a szerkezetet, mint egy egyenlet két felét. De nem marad meg az egyenlőség, beszakad, az ellentéte lesz. Különbségtőlcsér. A személyes és személytelen összekülönbözik benne, szinte semmit nem fed le abból, amit lefedni akarnék vele. Csak karikát rajzol rá.

Órákon át üldögéltem szobai asztalom mellett, melyet íróasztalnak neveztem ki, nem mintha bármit is írtam volna. De az a hely alkalmas volt rá, hogy rendbe szedjem a gondolataimat. Ha az, aki ezt írja, és aki nem akar a segítségemre sietni, most készenlétben állna, akkor kimondatná velem: szerelmes vagyok. Csakhogy nagyot tévedne. Tehát mégis jól teszi, ha vesztég marad a vackán. Elvégre kibe lennék szerelmes? Maguk talán tudtak volna választani közülük? Úgy értem, érdemes lett volna választani?

Persze, ha hazafelé nem lesem meg az apjukat olyan fondorlatos módon, akkor nincs a többi sem. Az egyedüllet tolongása asztalom körül. Ezek a titkos beszélgetések.

Szerződés vele (Vele), ilyenféleképpen: Nos rendben, mondom neki (Neki), az asztalon egy kis lámpa ég, kint sötét van, besüt a hold, tücsökciripelés, a padlásról macskajárás hangja, nos rendben, mondom, ha bármi jó történik velem, azt a te (Te) számládra írom, ha bármi rossz, azért magamat teszem felelőssé. Ez elfogadható ajánlatnak látszik, belemegy. Kint közben hajnalodik, kukorékol egy kakas, a madarak énekelni kezdenek, hallom, hogy a keskeny közön valaki a szőlője felé tart, hangosan zörög a biciklire akasztott permetezőgép. Aztán azt kérdezem tőle (Tőle), mért éppen én lennék kiválasztott, hiszen kiválasztottakra talán már nincs is szüksége. Ha nem lenne, sosem teremtettem volna az embert. Közben kint delet harangoznak, arra gondolok, hogy jó lenne elmenni a misére, de észbe kapok. Az olyasmi volna, mintha a tengert akarnám vödörrel más helyre hordani. Elfogadom a feltételeidet, mondom neki (Neki) szemtelenül. Nézem, ahogy a lenyugvó nap éles, vöröses sugara a kezemre esik, követem az árnyékát egész az ágyam fölötti üres falfelületig, ahol most megjelenik két összekulcsolt kéz, nem vagyok benne biztos, hogy kinek a keze. Nézem, ahogy ez a kéz végigvándorol a falon, leemeli a tükröt, és a fal felé fordítja. Hallgatom, ahogy a toronyóra elüti a tízet, a kéz a szekrényhez ér, kidobálja belőle a ruhákat, háromnegyed egy, bekapcsolja, majd újra kikapcsolja a régi rádiót, a zöld szellem villan, mintha egy félszemű macska kacsingatna.

Megint bekapcsolja, megint kikapcsolja, hajnalodik, valaki a szőlő felé tart, biciklire téve tolja maga mellett a permetezőgépet, miért éppen én, kérdezem, de hát nem is te, éppen hogy nem te, hanem én, mondja ő (Ő). Ugyanabban a pillanatban, mikor a bekapcsolt rádióban megszólal a déli harangszó, megint kikapcsolja, de akkor fölzúg a templom harangja, nem te, hanem én, te csak...

Elbizonytalanodik:

Hiszen te magad állítottad, hogy nem vagy.

De most már vagyok, vetem közbe, a kezemről újabb árnyék vetődik a falra, nézem a lassan mozgó vörös sugarat, nézem, ahogy megjelenik a kezem árnyéka a falon, már nem vagyok biztos benne, hogy kinek a keze, és a két pár kéz most egymás felé közeledik, becsukom a szemem, hogy ne lássam, ami történni fog.

Oldás vagy kötés

Zavarban voltam. Arra eszméltem, hogy valaki az ágyam szélén ül, és vizsgálódva fogja a csuklómát. Kinyitottam a szemem. Egy idegen kéz, két harapófogóként rám görbülő ujj. Kint valaki a biciklijét tolta visszafelé a szőlőből, közben másvalaki a szoba belsejében fölkapcsolta a rádiót, tizenöt óra, hallottam, aztán ugyanaz a valaki újra lekapcsolta a rádiót, és előrejött a félsötétből. Zsuzsa volt az.

Milyen nap van?, kérdeztem.

Péntek, felelte az orvos, aki eddig a csuklómát fogta. Fölállt, intett Zsuzsának, hogy kövesse. Kimentek a konyhába, becsukták maguk mögött az ajtót.

Pizsamában feküdtem, a fejemen borogatás. Körülnéztem a szobában. A tükör még mindig a falnak volt fordítva, de a szekrény elé kiszórt ruhákat valaki már visszapakolta, vagy legalábbis eltüntette. Az ágy fölötti szentképen a két pár kéz rekedt ott, az alvó kisfiáért imádkozó Mária mögött lappangtak, mintha eleve beletartoznának a kompozícióba. Vagy lehet, hogy mindig ott voltak? Az egyik mondjuk Józsefé. A másik a háromkirályok közül azé, aki a legközelebb merészkedett.

Hát én elég közel merészkedtem, gondoltam.

Újra szétnéztem a szobában, rend volt, valaki kitakarított, az asztalon lavór állt, a szélén szivaccsal, egy bögrében tea gőzölgött. Megint a szentképre pillantva már semmilyen fölösleges kezet nem fedeztem föl rajta. A háttér sima, mint a meszelt fal.

Láttam az ablak előtt elmenni a doktort. Bejött Zsuzsa, de úgy tettem, mintha aludnék. Nahát, mondta, odalépett a falhoz, és kifelé fordította a tükröt, aztán az asztalhoz ült, és ki tudja, honnan, kötnivalót vett elő nagy sóhajta.

Vasárnap délelőtt

Amikor fölébredtem, Zsuzsa még mindig ott ült az asztalnál, de a piros színű kötés helyett zöld könyvet tartott a kezében. Milyen nap van, kérdeztem, mert bár nem álmodtam semmit, úgy éreztem, jókora időt hagytam magam mögött. Vasárnap. Mára is megakartunk hívní ebédre, mondta évődve.

Mi történt?, kérdeztem.

Te nem tudod?

Én tudom, arra vagyok kíváncsi, mit tudtok ti.

Nagyon körmönfont. Én például semmit. Kata talált rád péntek délelőtt, amikor friss fánkot hozott. Az asztalra borulva hevertél, állítólag lélegezni sem lélegeztél, iszonyatos rendtelenség volt, szétdobált ruhák és valami furcsa illat. Apánk szerint kábítószer szaga, ám hiába kereste, nem talált semmi nyomot, egyetlen csikket, de még lehullott hamut sem, engem inkább a templomi füstölő szagára emlékeztetett. Tény, hogy nem vettél levegőt. Egy órába beletelt, amíg az orvos megérkezett, azalatt nem láttunk lélegezni.

Hülyeség.

Az orvos szerint hasonló állapotba kerültél, mint azok a fakírok, akik élve eltemetik magukat, és lelassul a szívverésük.

Hülyeség.

Mindenesetre sikerült magadhoz térítenie. Valamit mégiscsak tudhat. De ha láttad volna, hogy sírt Márta, amikor halottnak hittünk.

Márta?, tünődtem el. Épp ő? Végül is... már készültem mindent átrendezni magamban, engedményeket és javaslatokat tenni, de Zsuzsa közbeszólt. Én nem tudok semmit, viszont Atyánk mindent tud rólad. Nem vagy te kiugrott pap. Nemrég szabadultál a börtönből. Úgy ám.

Ez talán, mondtam eltűnődve, bár tisztában voltam velem, milyen veszélyes játékot űzök, bizonyos értelemben igaz, figyeltem Zsuzsa arcán a hatást, de ő közömbös maradt, csak hogy ugyanabban az értelemben továbbra sem szabadultam ki abból a börtönből, mutattam magamra. Megrémültem, hogy túl sokat beszélek ki a titokból, melyről alig tudok valamit. Ám Zsuzsa arcából nyilvánvaló volt, nem látta meg a célt, ahová céloztam.

Az lehet, motyogta közömbösen.

Azt állítja, folytatta fölélénkülve, hogy sötét üzletek fészkévé akarod tenni a házunkat. Épp ezért mielőbb el kell menned innen. Sajnálni fogjuk.

Nem marad más hátra, mint hogy leleplezzem magam, mondtam hirtelen támadt merészséggel. Igenis kiugrott pap vagyok, aki azért hagyott fel a hivatásával, mert nem éri teljesnek az életét, ha nem lehet gyereke.

Tehát mégis nőügy?

Bizonyos mértékig igen, bár mégsem az.

Nagyon titokzatoskods, lehet, hogy csakugyan pap voltál?

Nem tudod elhinni?

De te mindig a bolondját járatod velünk.

Ezen a megjegyzésén szerencsére átláttam. A hazugságnak (szándékos tévedésnek) ezt a formáját jól ismerem. Talán a leggyakoribb formája. Egy igaznak mondható állítás ellentétébe fordítása. (Nyilván azt akarta mondani, ők járatják a bolondját velem mindig, elszólta magát. Vagy hogy én kínosan komoly és humortalan vagyok, mindent szó szerint veszek. Mind a kettő igaz is volt.)

Nagyon mélyen rejlik az emberben ez a tükrözőképesség, ott, ahol talán már nem is ő van. Belső tükör, mint egy tengerszem. Ülünk a partján, a hazugságokat megszívleljük, az igazságon röhögünk. Bojtos úszós hal merül föl a vízből, teljesíteni akarja három kívánságunkat, de belerügünk a vízpartra jóformán kísétált állat oldalába, csupa pikkely marad a cipőnk.

Lehet, hogy ez a képesség (vagy képtelenség) hajtja őt is, aki itt a történetem megírásával bibelődik, bár magáról szeretne beszélni, csak nem mer. Összevisza tükröz, mintha egy csillagász nagy látszóvébe kerültünk volna. Igen, nyilván ez hajtja őt is, ez hajtotta Zsuzsát is. A veszélyes, mert tulajdonosa számára titkos tulajdonság. És ez a föl ismeretlen tulajdonság rengeteg mindent széthordhat az ember gondolataiban, mint városban a galambok. Fertőzésterjesztő tulajdonság, gondoltam magamban, és közben önkínló örömmel próbáltam Zsuzsa szépségében gyönyörködni. Sikerült is, de annál inkább óvatosságra intettem magam vele szemben. Nem kezdek locsogni neki, határozta el.

Te mivel foglalkozol voltaképpen?, kérdeztem.

Neked még nem szabad ennyit beszélned, felelte. Sajat elhatározásom visszapattant rám, mint falról a papírrepülő.

A csógyár és a kórház

Kata egy tálcán behozta az ebédet, és a dunyhámra tette. Nem engedtek fölkelni. Zsuzsát átküldte enni, de addig ő telepedett az asztal mellé.

Tőle végre megtudtam egyet-mást a családról. Az apjuk mérnök volt a csógyárban. Sosem értettem, mi az a csógyár. Hogy csöveket gyártanak ott, túlságosan egyszerű magyarázatnak tűnt. Olyan laposnak, mint ama tétel, hogy a lét határozza meg a tudatot. De mi a lét és mi a tudat? A néven, hogy csógyár, mégsem ütözköttem meg, ismerős volt gyerekkoromból, akárcsak a lapos meghatározás, mely ilyen semmirevaló csógyarak területén mégis érvényes lehet valamennyire, hiszen ott épp ennek szellemében fogják a semmit, körülöntik vassal, és megpróbálják ezt a hamisítványt csóként eladni, ha ugyan megpróbálják. Nos egy ilyen helyen volt mérnök az apjuk éveken át, nem csodálkozom, hogy mindenre és mindenkire gyanakszik. Nem csodálkozom a lányok néha meglehetősen furcsa viselkedésén sem. A csógyártás az egyik legveszélye-

sebb dolog a világon. Mióta Bakonymérőre csőgyár telepedett, szemtelenül megnőtt a halandóság. Amikor a temetőben sétáltam a minap, csupa harmincas, negyvenes halott sírját kellett kerülgetnem, hely hiányában a járdára is temetnek. Ráadásul van a közelben egy bánya is, de hát az lényegét tekintve alig különbözik a csőgyártól. A képzelenség veszélyesebb, mint a magasfeszültség, sugároz, beletelepszik az emberbe, átúrja magát rajta.

Persze, a csőgyár, jegyeztem meg Katának, amikor mesélni kezdte, hogy apjukkal furcsa, de végül is szerencsés kimenetelű baleset történt, a csőgyár, mondtam, átok a falura. Nem szabad mindent elhinni, amit beszélnek, védekezett idegesen. Mire én is dühbe jöttem, és anyátok, ő nem a csőgyárban dolgozott? Kata elkomorodva bólintott, de.

Sürgősen más témára tértünk. Megtudtam Katáról, hogy nővérként dolgozott, de apja balesete után úgy döntött, itthon marad, és ápolni fogja, mikor pedig felépült, szőlőt vásároltak, baromfi- és disznótartásba fogtak, a kórházat közben különben is bezárták. A csőgyár persze maradt, szerettem volna kérdezni, de nem kellett, a csőgyárat is megszüntették, tette hozzá Kata rögtön.

Mi van a helyén?

Semmi, üresen áll.

Gondolhattam volna.

Az ikrek

Zsuzsáról és Mártiról kiderült, hogy ikrek. Annyira azért nem hasonlítanak, mondtam bizonytalanul. Mert nem is egypetéjű ikrek, magyarázta Kata. Annál viszont jobban hasonlítanak, vettem ellen, de nem lett volna bölcs dolog újabb vitát provokálni.

Elaludtam, és álmomban az anyjuk méhében találtam magam. Szerencsére nem természetes úton jutottam be, hanem bentről, ahonnan a lélek kerül az embrióba. A természetes úttól féltam, és most is félek. Pina. Ez a neve, de nem a névvel van baj. A név csak szépíti a helyzetet. Úgynevezett csúnya szó, de az csak elfedi ennek a dolognak, tárgyának, fekete semminek a fertelmességét.

A csillagászok ismerik a fekete lyuk fogalmát, ő, aki nem akar megszólalni, és aki nyilván nem irtózik sem egyiktől, sem másiktól, biztos többet tudna mondani erről. Meg tudná magyarázni az iszonyomat, meg tudná magyarázni a világ kezdetét és a végét, de néha már arra gyanakszom, hogy csak én találtam ki őt, és nincs is. Pedig logikus lenne, hogy legyen. De az is az, hogy nincs. A logika ollója kinyílik. Ő, ha létezik, biztos nem gátlásos a nőkkel.

A fekete lyukak valószínűleg egy másik, egy bimbózó világegyetem kapui. Melyekről egyszer csak leszakad az új, a fekete lyuk megszüli őket. Akkor meg egy ilyen lyuk sem más, mint pina, a világegyetem széttárt női lábak sorozatából áll, ő, borzalmas, de akkor lehet, hogy Isten is nő.

Félek ettől a szervtől, szerintem külön élete van. Nem mernék soha nő mellett aludni, mert attól tartok, hogy az a szőrös kis állat kiugrik a hálóinge alól, és belém harap. Vagy ami még rosszabb, a fülemhez lohol, és belesuttog valamit.

Hogy akarhat az gyereket, aki nem vágyik gyereket csinálni? Örökbe fogadjak? Lehet, hogy nem is kellett volna otthagyni a szakmámat, hanem valami árvaházat szervezni a templom mellé? Alighanem. De most már abban sem vagyok biztos, hogy nem hazudtam-e magamnak is. Lehet, hogy ez a gyerek utáni vágy is csak ürügy volt? De mire? Mire?

Ültem tehát Zsuzsa és Márti anyjának méhében, épp akkor, amikor ők is benne voltak. Lebegtem a magzatvízben, mintha egy termálmedence peremének dőlnék. A víz-pára fölött ki lehetett látni a csillagokra, galaxisok örvénylettek, mint amikor valaki tejbegrízt keverget. Egy labda billegett elém, a labdából hirtelen két összekapaszkodott lény lett, de nem szeretettel kapaszkodtak össze, ahogy az osztódó sejtek, hanem dulakodtak, mint két kisgyerek, gomolyogtak, mint a jin és a jang. Egy kis manó furakodott mellém, rájuk kiabált. Osztódni, tessék tovább osztódni! Nem törődtek velem. Félretoltam a manót, nem voltam én se nagyobb nála. Jobb kezemmel az egyiket, bal kezemmel a másikat ragadtam meg, és eltéptem egymástól őket. Egy pillanatig még fenyegették egymást, aztán mind a kettő gömbbé zárult, és nem történt semmi. Hettek teltek el. Már-már unatkozni kezdtem. A manóval sakkoztunk. Ő az alattunk kavargó naprendszeréről beszélt, az egyik kis gömböcskét odahozta a sakktáblára, rátette. Akkor az összerezsent, mintha felébredt volna. Osztódni kezdett. Mire a másikra néztünk, az is irigyen az élet munkájához látott.

A napsütötte sáv

Néha olyan érzésem volt, hogy engem nem is ápolnak, hanem őriznek. Az állapotom rég nem indokolta ezt a szoros vigyázatot, kívántam az egyedülletet, mint egy pohár bort, vagy ahogy a bor megivása után kívánnám, hogy az öröm lerántsa rólam a takarót, és kinevesse esetlen testemet. Miért is kéne félni tőlem, én sem félek.

A magányért gyakran alvásba menekültem, és nagy meglepetésemre mindig sikerült is elaludnom. Napi húsz órát aludtam, de egyre jobban vágytam rá, hogy fölkelhessek. Nem engedtek. Néha megkérdeztem, milyen nap van, szerda, felelték, péntek, mondták máskor.

Mikor megint vasárnap lett, minden tiltakozás ellenére fölkeltem, és öltözködni kezdtem. Elmegyek misére, gondoltam, de a lábamon megmaradni sem nagyon tudtam, nemhogy misére menni. Ha még most is áll a meghívás, mondtam Katának, aki épp szolgálatban volt mellettem, ezúttal elfogadnám. Aztán ahogy megcsapott az ágyam áporodott szaga, kinyögtem: De még hálásabb lennék, ha kaphatnék egy órás beutalót a fürdőszobába. Csak kivételesen, tettem hozzá gyorsan, mert ilyen merész kéréssel még nem fordultam a lányok közül egyikhez sem. Kata megütközve mosolygott. De nem kaptam kosarat.

Tehát fürdés, örvendeztem. Bedobáltam a lehető legtöbb kelléket egy nejlonszatyorba. A tiszta ruhát, melyet közben Kata kivett a szekrényből, a karomra vettem. Mint egy biztosra menő hadvezér, kiléptem a házból. A már magasan járó nap a fejemre süttött, védtelennek és áttetszőnek láttam magamat. Ugyanúgy megpillantottam kívülről ezt az üvegszerű figurát, mint nemrég a ház körül ólálkodó Atyát. Elvakított a nap, nagyon messziről láttam magamat, sápadt alak, aki évek óta egy bányában élt, a haja vékony szálú és kócos, fakó, de nem szőke. Egy középkorúnak tűnő csúnyácska nőbe karol. A nő nyugodtan lehetne ennek a jelentéktelen külsejű embernek a felesége, már gyerekek is volna. A leengedett redőnyű szobában játszana nemigen törődve nagybeteg apjával. Valóban nagybetegnek tűntem, akiből nemrég operáltak ki egy gyerekfej nagyságú, szerencsére jóindulatú daganatot, és akinek a léte vagy nemléte mindegy a fiának, amíg megvan a kedvenc falova. Így rágalmaztam magamban még meg sem született utódomat, de rám tört a gyerek utáni vágy is.

Gyereket akarok, mindegy, milyen áron. Hát milyen áron lehet gyereket akarni?, kér-

dezem most utólag. A fejem tetejére, a homlokomra mázsás súllyal nehezedett a nap fénye. Akit az utóbbi időben jóformán elfelejtettem, szinte zokogva akartam megint. A kisfiamat, akitől bocsánatot szerettem volna kérni, hogy még nincs. De röhögöm is kellett magamon. Ilyen giccses gondolatokat van szerencsém gondolni? Nem is giccses, egyszerűen csak ostoba. Lehet, hogy buta vagyok, futott át rajtam a kérdés, ki is mondtam. Éreztem, hogy a nap egyetlen sugáron egyensúlyozza magát az égen, és ez a sugár épp az én fejemre esik, megtántorodtam.

Hát azt, válaszolta Kata minden szavára hangsúlyt vetve, azt valóban butaság volt csinálni.

Mit?

Szerencsére odaértünk a házuk ajtajához, a napfény végre lebillent a fejemről, nem láttam már kívülről magam, és Katát sem láttam csúnyának. Ahogy a kezem a kilincsettem, a bőröm napbarnítottnak látszott. Ez alatt a pár lépés alatt sütem volna le?

Mit nem kellett volna csinálni?, kérdeztem újra, de Kata csak jelentőségteljesen intett a fejével, mintha valahová mutatna, ahol én ismerem legjobban a járást. Igaza van, hogy mit csináltam, legjobban nekem kell tudnom. Amikor behúzta maga mögött az előszobaajtót, odahajoltam hozzá, és gyorsan szájon csókoztam.

A fürdés

Kopogtak. Még folyt a víz a kádba, nem voltam biztos a dologban. Úgy döntöttem, csak képzeldöm. Megint kopogtak. Az ajtó nem volt bezárva. Mintha máris meztelesen állnék előtte. De bele is pirultam a zavaromba. Kata? Vagy épp Zsuzsa? Mit akarhatnak? Ki az?, kérdeztem. Én, válaszolta nem kis csalódásomra egy öblös férfihang. Mit akarhat? Kata rögtön befűjt volna, mint valami bepisilős kislány? Nem tartottam valószínűnek, mégis félni kezdtem. Felidéztem magamban azt a kínos pillanatot. Odahajolok hozzá, ő kíváncsisággal vegyes meglepetéssel néz rám, netán súgni akarok neki valamit? A két ajak összeér egy pillanatra. Inkább közömbös pillanat. Végére is én Zsuzsát szeretem. Vagy nem?

Épp a kádban vagyok, kiabáltam ki Atyának, mert a hallgatásom már kezdett kínosá válni. Nem baj, hangzott a válasz, nem fogok zavarba jönni. Hát ezt a barátságos gesztust aligha lehet elutasítani, gondoltam. Egy pillanat! Megpróbáltam, amilyen gyorsan csak lehet, rendezni a gondolataimat. De mintha sürgősen meg kellene találnom valamit egy zsúfolt bőröndben, ami ott sincs, kapkodtam. A végén már gondolni sem tudtam semmire. Nem is kellemetlen állapot, teljesen kikapcsolt agy, anélkül, hogy aludnék, kár, hogy most nem erre van szükségem. Lehet, kiabáltam ki reményemet veszve az ajtón, és az apa abban a pillanatban ott is állt a kád előtt.

Öregebbnek és alacsonyabbnak tűnt, mint máskor. Alázatosan előregörnyedt, bocsánat a zavarásért, motyogta. De hiszen ez nem ugyanaz az ember, mint aki az ajtón beszólt. A csodálkozástól az arcomba szökött a vér. Megéreztem valamit a hatalom természetéből. Hiszen én ezt az embert megvárattam. Most meg egy kád vízbe öltözve ülök, mialatt ő reménytelenül keres valami kényelmes helyet magának, és nincs rajta egyéb, mint pár réteg vékony textil.

Leülhetek?, kérdezte olyan alázatosan, mintha inkább a bolondját járatná velem. Természetesen. Itt különben sem én vagyok otthon, próbáltam elhárítani a támadását. Féltreolta a szennyes ruhát a mosógépen, és elhelyezkedett.

Akié a fürdő, azé az ország, mondta elismerően mosolyogva. Ez valami latin köz-

mondás lenne?, töprengtem. De a latitudásom szétfoslott kutató világi pillantásom alatt. Nyilvánvalóan vicc, nevettem föl, ő értetlenkedve figyelte nevetésem.

Bocsánatot szeretnék kérni, mondta.

Miért?

Tudod, mondta, már engedd meg, hogy az idősebb jogán tegezzek, a feleségem is öngyilkos lett.

Véget akartam vetni makacs gyanakvásomnak, amivel őt figyeltem, és aminek nem volt más alapja, mint az irigység. Elhatároztam, hogy engedékenyen fogom hallgatni. Ő azonban megint témát váltott. Évek óta lakunk itt négyesben, nagyon kínos és kényes egyensúlyban.

Kiköltöztet, értettem meg végre, és igaza is van. Kata nyilván beárult nála, különben is bent járt a lakásomban, és kábítószeres cigarettát talált. Te talán észre sem vetted, mondta, hogy eluralkodtak itt a lányaim mindenben.

Ha a két héttel ezelőtti ebédre gondoltam, ebben nem voltam olyan biztos. De ha a sétára vagy a betegségekre, akkor mégiscsak igazat kellett adnom neki. Én persze végig arra gyanakodtam, hogy ő áll a háttérben mindennek. Tudod, mondtam neki, szörnyű, ha az embert állandó gyanakvás kínozza.

Ez nem egyszerű gyanakvás. Engem ezek a gyönyörű lányok meg akarnak ölni. Nem vetted észre?

Nem, mondtam szárazon.

A víz lassan hűlni kezdett, újra megnyitottam a meleg vizet, a bojler nagyot lobbanva kapott lángra, az Atya, mintha nem hallhatta volna ezerszer ugyanezt a lobbanást, összerezent. Hát csakugyan fél?, lepődtem meg.

Mitől félsz?, kérdeztem.

Attól, hogy ők ölték meg az anyjukat is.

Nem baleset volt a csőgyárban?

Dehogy, mondtam már, hogy öngyilkosság. Balesetem nekem volt.

Persze. De mért mondod el ezt nekem? És mért éppen most?

Elmentek sétálni, suttopta.

Komplett örült, gondoltam magamban. A lányok bezzeg mennyi jót próbáltak az apjukról mondani. Talán az lehetett a céljuk, hogy elleplezzék ezt a sötét csomót, ezt a sötét gondolatrögöt, ami ott van az apjuk fejében, sőt lehet, hogy az övékbe is átöröklődött onnan, szegény lányok.

Te Atya, használtam most a legnagyobb nyugalommal a került szót, mert már nem féltém magamtól, csakugyan átkutatad a szobámat?

Ki mondta? Biztos Márti, neki szoktak ilyen ötletei lenni.

Ugyan dehogy, nyugtattam meg, de nem te akartál bocsánatot kérni tőlem valamiért?

Bocsánatot?, csodálkozott egy pillanatig, ja persze, de egyáltalán nem erről van szó. Hogyan is feltételezhetsz rólam ilyesmit?

Szabadkozni kezdtem, hogy ez a főbérnök általános szokása, de ő a szavamba vágott, mindegy, mást akartam. Mit?, kérdeztem megkönnyebbülve. Nem is tudom, hogyan mondjam. Nem kellett volna megzavarjalak. Hiszen én mondtam, hogy nyugodtan gyere be, nevettem föl, közben a víz már a túlfolyó fölött járt, újra elzártam a csapot. Mérhetetlen csönd lett, és a csöndben megint arra jutottam, hogy ez az ember nem teljesen normális. Bejön, hogy bocsánatot kérjen, mert bejött.

Szinte hallatszott kellemetlen gondolataim csikorgása.

Azért szeretnék bocsánatot kérni a lányok nevében is, hogy megakadályoztunk az öngyilkosságban.

Most az ő kellemetlen gondolatainak csikorgását véltem hallani.

Csakhogy én egyáltalán nem akartam öngyilkos lenni.

Nem?, hitetlenkedett az Atya, pedig ugyanúgy talált rád Zsuzsa, ahogy annak idején az édesanyjukat találtuk. Már nem is lélegeztél.

Nem Kata talált meg? Én azt hittem, ő volt.

Dehogyan, csütörtök este Zsuzsa szaladt át hozzád, hogy megnézzé, mi van veled, mert gyanúsán eltűntél. Aztán jó darabig ő sem jött, hát utána mentünk. Az ajtó tárva-nyitva volt. Az asztalon lámpa égett, te a földön hevertél, Zsuzsa melletted ült, fejedet az ölében tartotta, és sírt. Meghalt, mondta. Kata csak rád nézett, és kijelentette, még él. Mártit pálinkáért szalasztotta. Egy kortyot itatott veled, aztán törülközőért rohant, megöntözte pálinkával, dörzsölgetni kezdte a mellkasodat. Segíts, mondta Zsuzsának, aki még mindig az ölében tartotta a fejed, kezébe nyomta a törülközőt, és elszaladt vizet föltenni. Zsuzsa a pálinkás törülközővel vadul dögönyözött, mire te újra lélegezni kezdél.

Nem az orvos volt, aki magamhoz térített?

Ugyan, ő csak másnap délelőtt jött ki, tőle akár... legyintett, mert nem akarta a meghalni ígét használni. Furcsa, hogy a halál is csinálható, formálható, tűnődtem el, nemcsak történik, és tűrjük. Talán éppen ez által hasonlítunk legjobban Istenre. Sajat képére és hasonlatosságára teremtett minket, de ebbe a képbe és hasonlatosságba beletartozik a teremtés képessége is. Ahogy ő az életet, úgy teremtjük mi a halált. Ezért kell egy életen át dolgoznunk rajta, tettem hozzá magamban patetikusan, de ezen megint röhögöm kellett.

Én mégis bocsánatot kérek.

Miért?

Talán hagynunk kellett volna meghalni téged.

Belehallott a gondolataimba, lepődtem meg. De hiszen én egyáltalán nem haltam volna meg, mondtam neki, és ezen magam is meglepődtem. Nem én mondtam, gondoltam. Végül is hosszú órákig nem voltam magamnál. Talán az mondta, akinél akkor voltam?

Szóval Zsuzsa, Zsuzsa talált meg, dűnnyögtem. Hát ezért...

Atya kíváncsian nézett rám. Ha nem vigyázok, még elfecsegek neki valamit. Hát ezért ült ő a legtöbbit az ágyam mellett, fejeztem be a mondatot. Nyilván abban a pillanatban szerettem bele Zsuzsába, gondoltam közben, mikor a fejemet az ölébe vette.

Kopogás hallatszott. Úgy éreztem, mintha közvetlenül a koponyacsontomon kopogtatnának. Ki az?, szoltam ki. Még bent vagy?, hallatszott Zsuzsa hangja. Igen, feleltem, és tanácstalanul Atyára néztem, ő óvatosan a szája elé tette a mutatóujját, igyekezz, ebéd, mondta Zsuzsa, és elment.

Megint kopogtak. Nem láttad apánkat?, kérdezte ezúttal Márti, nem, kiabáltam ki inkább rá sem nézve a keresett személyre.

Tehát nem akartál öngyilkos lenni, és sem így, sem úgy nem haltál volna meg, sutogta. De akkor mi volt veled?

Nem tudom, feleltem, mire fölnéztem, Atya már hangtalanul kisurrant a fürdőszobából. Végre kiszállhattam a vízből, és megtörülközhettem.

Két tényér leves

Tudtam, hogy a fürdőszobában történeteket az ebédnél majd meg nem történtenek kell tekintenem. De mért megyek én bele az ő játékaikba? Mért bonyolodom idegen emberek ügyeibe? Csakhogy ezek az emberek már egyáltalán nem olyan idegenek. Én eljátszottam nekik az anyjuk halálát, ők ezúttal sikeresen megmentették. Lehet, hogy tényleg lelkifurdalás gyötri őket? Bezzeg, ha még pap volnék! Könnyű lenne segíteni.

Nem, egyáltalán nem lenne könnyű. Gyóntathatnék, róhatnék ki penitenciákat, de semmit sem értenék az egészből. A pap nem értheti, amit gyónnak neki, kitárt ablak-táblaként Isten felé kell nyílnia. Az én ablakomat épp az ő történetük szögezi be. Na nem, semmi szög. De valaki az üvegre lehelt.

Jólesett tiszta ruhában leülni az asztalhoz, jólesett megérezni a húsleves forró és huzug illatát. Atya ünnepélyesen zsarnoki arcot erőltetett magára, a lányok sürgölődtek. Mi lesz az én feladatom?, tűnődtem.

A leves nagyon sótlan volt, erőspaprikát aprítottam bele, aztán egy óvatlan pillanattal meg is sóztam.

Nem ízlik?, kérdezte aggodalmasan Kata.

Dehogynem, kiváló.

Szerintem is, csatlakozott alig leplezett szemtelenséggel Márti.

Még egy tényérral vettem, és azt már nem is találtam sótlannak.

Az irodalom elsíratása

Éreztem, nem birkózom meg a feladattal. Hát nem elég nekem a saját bajom? Tisztázni, miért akarok mindenáron (esetemben jogosan mondhatjuk, hogy mindenáron) gyereket. És ha ezt tisztáztam, ha az elhatározásom elhatározássá vált, akkor ezt a szándékot a valósághoz közelíteni már magában elég nagy feladat. Amellett a nyakamon még az is, hogy mindezt megírjam, ellenkező irányú mozgás, ami még meg sem történt, a valóságostól eltávolítani és az ideális felé mozdítani. Kitalálni, hogy mi van. Komolykodóan hangzik, de nekem sajnos csak ilyen komolykodó eszmefuttatásokra futja. Holott ide egy egyszerű, kétkezi elbeszélő szükségeltetne, aki a jól bevált eszközökkel fokról fokra fölfejténé végre, ki is ez a három lány. Mit csinálnak, mit csinál az apjuk. Olyan író, aki tudná, mit gondolnak, aki nemcsak meglesné, de mozgatná is őket, aki végre világosságot teremtene a fejekben, ahol persze egyáltalán nincs világosság. Igazi elbeszélőre lenne szükségem, nem erre a kiugrott tudósra.

Ez az én bosszúm. Ha ő nem beszél el engem tisztességgel, legalább én locsogok róla. Még bőven volna mit mondanom, de hallgatok már. Túlságosan hasonlítottunk, mégsem ezért kímélem. Hanem, mert túlságosan különbözünk. Ő engem csak kilökött erre a kétes színpadra, rég nem törődik az egész könyvvel, más dolga akadt, én meg nem tudom rendezni magamban a három lány kérdését. Nem vagyok író. Ezért más módszert választottam.

Amikor ott őrködtek az ágyam mellett, elkezdtem apró vázlatokat csinálni róluk. Ceruzával, tényérnyi kis rajzokat. A legtöbbet Zsuzsa ült ott. De az ő arca megragadhatatlan. Legalábbis az én rajztudásommal. Mostanában Márti is elég sokat megfordult nálam, ám neki érezhetően terhére volt az egész, a széket az ablakhoz húzta, és ott, az ágynak háttal olvasott. Ezért hátulról próbáltam ábrázolni, feltűzött haját, gyönyörű ívű nyakát, apró fülkagylóját és finom fülcimpáját. Néha egész közel jutottam a célhoz. Egy-egy rajz mintha mellettem tartotta volna őt akkor is, amikor már nem volt ott. Néztam a vázlataimat, és a vonalakba rajtözött alak megmozdult. Mondjuk,

hátranyúlt, megigazította a kontyát. Esetleg egy csatot vett ki, és tett vissza újra. De a grafitkéz sosem maradt végleg a papíron. Elég hiúnak mutatkozott ez a grafitnő, vajon Márti is ilyen? De ennek a megállapításnak még így is örültem, az első prózaírói megfigyelésem volt, ha nem is egy hús-vér emberre vonatkozott, hanem csak a képére, még a képénél is kevesebbre, egy tudta nélkül róla készült tökéletlen ceruzarajzra. Mégis úgy őrizgettem magamban, mintha valami aranypénzt találtam volna, melyre egész eljövendő szerencsémét alapozni kívánom. Valóban fontos lépésnek látszott ez az elbeszélővé válásban.

Lehet tehát, hogy minden elbeszélő csal, hogy kerülő úton rohan a háttérben, ahová pedig nem lenne szabad, vagy fölösleges belépni? Ó, kerülő utak sara, rejtekösvények pora, a nem egyenes vonalban való nézés grafitja! A kezem csupa grafitpor volt, dunyhám huzata is csúnyán megfeketedett, mintha hónapok óta nem volna kimosva, feketének éreztem magamat is, legszívesebben elsüllyedtem volna, ha nem is a föld alá, de legalább a papír alá.

Kata a múlt vasárnap óta nem mutatkozott. Magam sem értettem akkori, váratlan erőszakosságomat, és azt sem, mért éppen őt kellett megcsókolnom. Sem megmagyarázni nem tudtam volna, sem kimagyarázni valahogy. Kata talán épp azért került, nehogy megpróbáljam. De a megfigyelése alatt tartott. Az volt a gyanúm, hogy a mellettem már állandósulónak látszó őrszolgálatot ő tartja életben. Mely ugyanúgy folytatódott, mintha nem ebédeltem volna közben náluk. És mintha ott nem tisztáztuk volna, hogy nem öngyilkossági kísérlet volt, ami történt. Úgy látszik, nem hisznek nekem. Vagy Kata maga és közém a hűgait akarja állítani? Már nem is engem védenek, hanem őt? Nem tudtam, hogyan lehetne véget vetni ennek a lehetetlen helyzetnek. Mert ami történt, nem lehetett meg nem történtté tenni. De ami nem történt meg, még megtörténhetett.

Addig is rajzoltam. Zsuzsa egyszer rajtakapott, elkérte a vázlataimat, láthatóan elégedetlen volt velük, érdekesekek, motyogta, én meg felhasználtam az alkalmat, és megkértem, hogy üljön háttal nekem, mert igazából csak úgy tudok lerajzolni valakit, és elé csúsztattam Mártiról készült legsikeresebb művemem. De hiszen ez Márti, kiáltotta most már őszinte elragadtatással Zsuzsa, és azonnal el is helyezkedett. Beleveszttem sűrű, sötétbarna, félhosszú hajának látványába, élvezettel, de egyelőre eredménytelenül rajzolgattam határozott vonalú, mégis nőies nyakszirtjét, a finoman feszülő két koponyafínt, és közben sirattam az irodalmat, mely úgy tűnik, örökre elveszett, sirattam az elbeszélőt, aki talán lehetővé tehetné nekem, hogy a bámulás helyett odaugorjak ehhez a nyakhoz, és finoman beleharapjak. Túl sok mindent kellett volna egyszerre legoznom. De a rajz készült.

Várady Szabolcs

ÉJSZAKAI JÁRAT

Jékely Zoltán emlékének

A szerelemről írdogálni,
még majd erről is leszokunk.
A szájunk íze bál utáni,
jeges szél hordja kalapunk,
így kell a villamosra várni.

Bárcsak ne jönné meg soha!
Ez nem a Streetcar Named Desire:
fordított vágy villamosa;
de nincs, hogy ilyen nászt ne hálj el,
megváltó impotencia.

Duhaj kedélyünk elavulva
szánkban gyülemelő fémes íz,
s évek, napok, egy óra múlva?
benyel a kitátott remíz,
az örök éj bozontú vulva.

Így mondod, Mester? Állok itt
veszendőn, már csak a hideg lel.
Hová lettek a fürtjeik?
Sandán csikorgó kerekkel
a villamos közeledik.

UTÓHANG

Na, ezt látná Vas Pista,
jól a fejedre csapna!
Ez a díszklapancia
merő diszkrepancia:
ha ötvenéves elmúlik,
az ember nem sötétkedik,
te meg, külső hatvanas,
belül nyámnyila kamasz.

Igaz, nagyon is igaz!
És bizony hogy úgy van az,
ahogy írta Mímnermosz,
vén ember is oly termosz,
tárol szerelemtüzet,
ha nem éget, régen rossz.

KALIFORNIÁBAN EGY DÁN FALU

Hogy is hívták azt a kis dán falut?
Azt hittem, soha nem érünk oda,
nem jó felé megyünk vagy micsoda,
elfogy a benzin, nincs egy árva kút,
megyünk, megyünk, mióta és miért?
Csinos kis házak, mikor végre meglett,
és egy házon kiírva persze, Hamlet,
és úgy voltunk, mint aki célba ért.
Takaros, szőke lányok, bizonyára
dán viseletben szolgáltak teát fel
és dán péksüteményt.
Hűvösödött, mire eljött a *farewell*.
Elindultunk ellenkező irányba.
Kalifornia, '88 tele.
Talán fűtöttünk is a kocsiban.
A nap ment lefele.
De hogy hívták azt a kis dán falut?
Megírtam ezt a verset, vége van.
Hová tegyem, ha majd eszembe jut?

FIGYELŐ

HÁROM BÍRÁLAT EGY KÖNYVRŐL

Várad Szabolcs: *A rejtett kijárat*
Európa, 2003. 566 oldal, 3200 Ft

I

LEFORDÍTHATATLAN SZÓJÁTÉKOK

*„Nem tény vagy tárgy vagy gondolat,
csak a szavak, a szóalak,
csak a kötés, a dallamú,
a sorvég amit odaszűz;
amit magának vindikál,
nem a kimondani muszáj,
hanem a részülni kész
abban, ami csak lesz egész”*

(AMIT A VERS AKAR)

„Világvegi elegancia.” E szóval jellemezte Réz Pál a 80-as évek elején Várad Szabolcs költészetének stílusát, ízlését. Ugyanez a szó tért vissza egy 1985-ben lejegyzett beszélgetés során, amikor Domokos Mátyás kérdésére Vas István így felelt: „Az is hozzátartozik az eleganciához, hogy nem szabad túlságosan is észrevenni a dolgokat. Egyébként a níl admirari, a »semmin sem kell csodálkozni« ugyancsak magyar tulajdonság, és persze ugyancsak hozzátartozik az eleganciához Várad Szabolcsban. Eleganciáról beszéltek, de kevésbé hízelgő szóval is nevezhetném ugyanazt. Ha jól emlékszem, már le is írtam vele kapcsolatban, hogy van benne valamilyen impregnáltság, áthatolhatatlanság az élményekkel és a dolgokkal szemben.”¹

Talán valóban az elegancia, az impregnáltságnak ható tartózkodás és mindehhez a humornak egyfajta kesernyés változata jellemzi leginkább a jelenlétnek és a hatásnak azt a módját, amellyel Várad Szabolcs költői életműve és szerkesztői tevékenységében megnyilatkozó ízlése alakította az elmúlt évtizedek magyar költészetét. Ez az életmű most A REJTETT KIJÁRAT című kötetben – a szerkesztői

munka során keletkezett szövegek és néhány fordítás, előszó kivételével – teljes egészében előtűntek.

Részletes, számtalan kérdésre kitérő tanulmányra lenne szükség ahhoz, hogy a kötet írásait akár csak vázlatos pontossággal is elhelyezzük a modern magyar költészet poétikatörténetében és fordításirodalmunk hagyományáiban. A fordítások vizsgálatáról itt teljesen lemondok majd, és a poétikai kérdések közül is csak néhányat érintek.

A prózai szövegek gyűjteményét a kötet nem keletkezési sorrendben közli. A sor élére Várad Szabolcs a VERS TISZTA, KANCSAL RÍMEKRE ÉS ASSZONÁNCRA című esszéjét helyezte, amely eredetileg 1986-ban az Újhold-Évkönyvben jelent meg. Miután az írás leszögezi, hogy a rímelés, pontosabban a rím��avak kiválasztása a legkevésbé sem pusztán technikai kérdés, közérzeti, világnézeti és egyéb tényezők is beleszólnak, felteszi a kérdést, „lehet-e a rímelés annyira vezérlő elve egy költemény létrejövésének, hogy elemzése a vers egészéről al lényegbevágó információkat”. Még ha az esszé egyfajta technikai fejlődésről számol is be, amelynek egyik lehetséges végpontján, a Nyugat első nemzedékének meghatározó lírikusainál, elsősorban Kosztolányinál, Tóth Árpádnál és Babitsnál „az ihletnek egy olyan irányultsága alakul ki, amely a sorok minél teltebb és minél váratlanabb egybehangzásának lehetőségei szerint szab irányt a vers menetének”, félreértenénk a mondatban foglalt elképzelést, ha Várad Szabolcs poétikai gondolkodását technicistának neveznénk, vagy olyannak, amely a „jól megcsinált” vers mint produkció kizárólagosságát vallja. A magyar költészet poétikatörténeti alakulásának azon a pontján, ahol e kérdés újra megszólal, a rímnek olyan aspektusa válik dominánssá, amely a Nyugat első nemzedékének idején csupán Kosztolányi² kísérleteiben jelentkezett.

Vas István az említett beszélgetésben megjegyzi, hogy Várad Szabolcs verseiben jófor-

¹ Vas István: IGEN IS, NEM IS. Szépirodalmi, 1987. 369.

² Egyértelműen Kosztolányi rímtechnikájára játszik rá Várad TE MEGJELENÉS-E? című verse.

mán nincsenek képek,³ majd saját költészetének egyik hatástényezőjére rámutatva így folytatja: „József Attila után elkövetkezett – legalábbis én így éreztem – a képek bizonyos inflációja a magyar költészetben, a visszaélés a képpel. Jött egy idő, amikor kezdtem vizsgálni a képektől, és megpróbáltam nélkülik írni, sőt odáig vetemedtem, hogy sokszor éltem hanyag, frivolan prózai szavakkal és kifejezésekkel: Várady Szabolcs némiképp ezt folytatta.”⁴ E néhány sor több olyan kérdést is érint, amelyekre még vissza kell térnünk. Most azonban maradjunk Várady Szabolcs eredeti kérdésénél. A klasszikus modernség magyar lírájának metaforikus alapszerkezete a versolvasásban és a líraértésben olyan modelleknek kedvezett, amelyek kizárólag a szótári jelentéssel rendelkező egységeket voltak képesek jelentéssel ellátni, vagy olyanoknak, amelyek minden tényezőt, többek között a sortörés és a rímelés viszonyait is megpróbálták közvetlenül szemantikai tartalmakra lefordítani. (A magyar szakos egyetemi felvételi dolgozatok máig hemzsegnék emez egyoldalú líraértés nevetetett példáitól, amikor például az enjambement használatát a fiatal olvasó a szerző ideges lelkiállapotának tulajdonítja, míg a rímekből a harmónia és a kiegyensúlyozottság utáni vágy jeleit olvassa ki.) Másrészt – erre utal Vas István, amikor a képekkel való visszaélésről beszél – az önállósuló, kontextusát mintegy kikapuztató, heurisztikus metafora még jelentős költők esetében is nemritkán egyfajta felfokozott metafizikus automatizmusnak köszönhető létét. A rím a képi logikával szemben olyan jel és jelentésképző elem, amely nem rendelkezik közvetlen szemantikai tartalmakkal, és nem is feltétlenül szemantizálható. Amikor tehát Várady Szabolcs azt kérdezi, „lehet-e a rímelés annyira vezérlő elve egy költemény létrejövésének, hogy elemzése a vers egészéről ad lényegbevágó információkat”, visszamenőleg feltárja, és receptív módon a 10-es évek poétikai kísérleteihez kapcsolja a 60-as évek második felében érzékelhető költészeti megújulás egyik fontos

motívumát. E megújulás, amelynek Váradyn kívül Petri és Tandori volt a legkiemelkedőbb alakja, kétségtelenül leírható a korabeli metaforakritika megfontolásainak segítségével,⁵ és ugyanez rokonította az említett három költő poétikáját a kor meghatározó európai költészeti kísérleteivel.

Várady Szabolcs ugyanakkor azt is felismeri, hogy a rímelés formai kánonjai is csak időlegesen tudnak új művészi energiákat felszabadítani, előbb-utóbb rutinná csontosodnak, és erős esztétikai hatást ezután csak humoros versekben, a gyermekköltészetben⁶ vagy az ironizált végtudat⁷ lírájában kelthetnek. Csak-hogy van-e olyan rímhasználati mód, amelyet a XX. századi magyar líra még nem használt el? Igen, van több is. Igaz ugyan, hogy a finom ízléssel és mértéktartóan kimunkált harmóniák, a giccs határán megtartott együtthangzások zenéjében aligha juthatunk tovább, mint Kosztolányi vagy a fiatal Babits, és valószínűleg a disszonanciák ütközéseiből sem szabadítható fel több energia, mint amennyi Szabó Lőrinc és Illyés verseiben jelen van, miként a prózavers felé mozduló lazításokban sem ment lényegesen tovább a későbbi magyar költészet, mint ameddig Nemes Nagy és Pilinszky element, Weöres Sándor egyedi zeneisége pedig eleve egy sem addig, sem azóta nem jelentkezett muzikalitásra volt szabva, és mégis mondhatjuk Eötvös Gábor szomorú bohóctréfájával, van másik. Várady Szabolcs a különféle rímtípusokat egymás mellett használja úgy, hogy elhelyezésük pontosan megfelel az adott helyen mondottaknak, hozzásegítik a verset, hogy – amennyiben ezek elkülöníthetők, azt hiszem, nem – a zenei, a szemantikai, a grammatikai és a modális szféra koherenciájában partitúraszerűen történjék meg. Példaként A KATÉTERRE VÁRVA című szonettet idézem:

„Ha elfelejteném, hol élek,
naponta figyelmeztetnének
rá körülmények, események,
no meg az úgynevezett lélek.

³ Persze vannak. Méghozzá milyenek! Hogy egyik kedvencemet idézzem a HÓNAPOK MÚLVA című versből: „A fűcskák vékonyan visítva / szakadoznak, mint cérnaszál.” Ugyanakkor aligha véletlen, hogy a versnek ez a része, a második, az első rész József Attila-s beszéde után erős Pilinszky-utánérzést mutat.

⁴ Vas István: i. m. 367.

⁵ Erre tettem kísérletet A METAFORA ESETEI. POÉTIKAI VÁLTOZÁSOK A 60-AS ÉVEK MAGYAR KÖLTÉSZETÉBEN című tanulmányomban. (Alföld, 2000. 6. 55–69.)

⁶ Erre lehet szép példa Varró Dániel TÚL A MASZAT HEGYEN című verses regényének egyszeri bravúrja.

⁷ Itt Parti Nagy Lajos nagyszerű GRAFFITNESZ-ére gondolhatunk.

*Most 6pp a sz6v, a sz6v 6gye.
Kat6tert dugnak majd bele,
mert elv6s6tt valamije,
vagy elhalt, vagy mi a fene,*

*s mert az EKG erre vallott,
hogy tiszt6n l6ssuk 6t a bajt ott,
invasiv vizsg6lat javallott:*

*egy pomp6s g6p sz6vembe fel
cs6v6n 6t f6t6ket 6lvell-
ne, ha nem romlott volna el.”*

A vers r6szletes elemz6s6re itt nincs m6d, csup6n arra h6v6m fel a figyelmet, mik6nt 6tk6ztteti a vers az ir6nia kett6ss6g6ben egyfel6l a sz6v 6s a l6lek archaikus alleg6ri6j6t a sz6v szervi m6k6d6s6nek, r6ad6sul repar6l6sra szorul6 m6k6d6s6nek elbesz6l6s6vel, m6sfel6l arra, hogy a harm6ni6nak 6s ironikus kiz6kkn6t6snek milyen bonyolult folyamat6t j6rja be a vers, m6g eljut a v6gs6, keserves po6nig, hogy a kat6ter is hib6s. E folyamatnak csak egyik, de meghat6roz6 6sszetev6j6t alkotja a tiszta r6mek 6s az asszon6ncok viszonylata, m6g eljutunk a „6lvell-” t6r6s6ig, amely az el6z6 sor v6g6hez k6pest rontott asszon6nc, a „javall”-hoz k6pest kancsal r6m.

A r6mek – 6s k6z6l6k is legink6bb a kancsal, amely viszont a humoros k6lt6szetb6l ker6l 6t a „komoly” l6ra k6non6ba – a t6bbjelent6s6s6g 6s ez6ltal a jelek sz6tsz6r6d6s6nak egyik fontos forr6sa lesznek. Ugyanez mondhat6 el a grammatikai k6t6sekben, a rekc6os 6sszef6g6s6kben meglelt lehet6s6gekr6l. A grammatika, mint a gondolkod6st megel6z6 sematika, term6szetesen v6lt po6tikai t6rgyv6 annak a nyelvkritikai attit6dnek, amellyel T6ndori, Petri 6s V6rady Szabolcs elindult a p6ly6j6n. E nyelvkritika mindh6rmukn6l az analitikus nyelvelm6letekkel rokon megfontol6sokat 6s elj6r6sokat h6vott 6ltre. De am6g T6ndori egyfajta morfol6giai redukcionizmussal kísérletezett, l6trehozva az 6rtelemk6pz6s nyitott ter6t, V6rady Szabolcs abb6l indult ki, hogy a s6ma eleve tartalmaz nyitott, t6bbf6lek6ppen k6it6lhet6 helyeket, amelyek nyitottk6nt val6 meg6r6z6s6vel a vers a kiz6kkn6t6s 6s az elt6r6t6sek 6ltal 6p6l meg. M6ndez azt jelenti, hogy ami a vil6gos nyelvi kijelent6sek szempontj6b6l zavarnak vagy hib6nak min6s6l, e po6tik6ban az lesz a po6tikai alkot6s alapvet6 t6nyev-

z6je. E po6tika az olvas6 r6sz6r6l is folyamatosan ig6nyli a nyelvi alkot6k6pess6g 6s elemz6s, egyfajta kreat6v 6s kritikai racionalit6s m6k6d6t6s6t. Az olvas6s kritikai mozzanatt6 sz6ntelen6l er6s6ti a tapasztalat, hogy nincsenek v6gs6, egy6rtelm6 megold6sok: a verset az olvas6s ir6ni6ja t6r6sek k6z6tt, kett6ss6gekben tartja meg. A polisz6mia kiz6kkn6t6 nyitotts6g6ra, amit a tiszta r6m (fekete) humora m6g ink6bb ki6lez, 6lljon itt p6ldak6nt az EGY M6SIK c6m6 vers: „Magamr6l írni m6r unok. / Nyakam k6r6l legyek hurok? / A v6llamon kereszt? / Aut6s unhatja 6gy a KRESZ-t. / Tilt6 t6bl6k! 6tviszonyok! / 6s a bels6m eresz.” A grammatikai s6ma analitikusan j6t6kos, ironikus megnyit6s6nak sz6p eseteit pedig szinte tetsz6legesen sorolhatn6m, m6gis megel6gszem egyetlen k6ltem6nnyel, amely megmutatja, hogy az elj6r6s 6nmag6ban is versalkot6 lehet:

*„6n m6g ilyen visszafogott pasast
(fi6t?) nem l6ttam! – mondta A. nekem.
Ha akarom, ak6r b6knak vegyem:
elv6gre mag6ban foglalja azt,
hogy van mit visszafogni. De hiszen
meg is mondta. Mi t6bb, tudatta, last
but not least, hogy 6pp ez a mi maraszt
figyelme l6tk6r6ben (azt hiszem).*

*F6lek, nem az a k6rd6s, hogy m6t 6n,
ink6bb az, hogy engem vissza mi fog,
s mi nem fog 6ssze. Mert t6ny, ami t6ny:*

*kifele – 6s mi6ta – borulok.
Nincs m6lt6 ok h6t k6v6ncsis6gra.
De az6rt k6sz6n6m, Ang6la dr6ga.”
(I'M SORRY)*

A megszokott, h6tk6znapi nyelvi logika V6rady Szabolcs verseiben kiz6kkn6t6s6nek, elt6r6t6s6nek bizonyul, 6s a besz6d a legkev6sb6 sem a nyelv stabiliz6l6s6ban 6rdekelt, ink6bb az analitikus sz6tmozgat6sban, a r6sek megnyit6s6ban. E munka ugyanakkor a maga r6sz6r6l nagyon is racional6s. V6rady Szabolcs versei szinte k6pletszer6en tiszta, vil6gos retorikai-logikai 6p6tm6nyek – no de lehet-e a destrukci6 6p6tm6nyeszer6? Lehet, s6t a k6vetkez6s destrukci6 val6s6n6leg nem is lehet m6s: e nyelvszeml6let szerint ugyanis nem a stabilit6s, hanem a billen6kenys6g, az elt6r6t6s6s6g, s6t a hiba teszi elevenn6 6s folyama-

tosan újraalkothatóvá a nyelvet. Tehát a lebontás vagy inkább a szétbontás a törések helyén a töredékekből mindig új épületet épít, de ami létrejött, megmarad egyszerűnek, nem helyezhető át, jelenségeként nem általánosítható – a vers ebben az értelemben mindig alkalmi vers marad, és erre az esetlegességre, alkalmiságra Várady Szabolcs versekzetei vagy verscímei nagyon gyakran reflektálnak is.

De időzzünk még el egy kicsit a versek logikai világosságánál. Valóban, bármelyik verset lapozzuk föl, mindig látható, mi miből következik, mi mire rímel, mi mitől tér el. Csakhogy ez a legkevésbé sem jelent zártságot. Az analitikus logika ugyanis nem képes egyszerre uralni a poliszémiák és kizökkentések által megnyitott minden lehetőséget. Vegyünk egy egyszerű példát. A ROSSZKEDVEM TELE jól ismert első sora az: „Az idő el van telve önmagával”. Mit jelent ez a sor? Azt, hogy az idő tele van, nincs már benne hely? Nem egészen. Azt, hogy az időt csordultig kitölti az idő? Igen, ez formálisan közelebb áll az alapmondat jelentéséhez, de talán távolabb az értelmességtől. Ugyanakkor ez a pontatlan átirás feltárja az eredeti kijelentésben foglalt tautológiát, az azonosság és a másság játékát. Másrészt az eredeti mondatban ott halljuk az „eltelni” ige másik vonzatos lehetőségét is: az idő el van telve önmagától. (A jelzett lehetőségek közül a vers második sora a racionalitás szempontjából a legközelebbi, az első sorban foglalt értelmi lehetőségek szempontjából a legtávolabbi változatot erősíti fel: „nem látom át, hogy férhetnék bele”.) Olyan tág térben fut szét így a verset nyitó mondat, az elkülönbözödéseknél olyan bonyolult hálózatát hozza létre, amely nemcsak hogy nem uralható, ellenőrizhető racionálisan, de mindig marad bejátszatlan része is, mindig marad olyan tartaléka, amit a vers nem használt ki, és ami mind a beszéd, mind a megértés számára váratlanul képes átrendezni az egészen sosem átlátható értelmi viszonyokat. A verseket átható világos logika tehát egy olyan racionalitás jegyében születik meg, amely a versben fényt derít saját korlátozottságára, viszonylagosságára. A vers minden pillanatban kész arra, hogy áttörje ezt a racionalitást és elszabaduljon. Maga a beszéd azonban megtartja a verset a határon, a ráció határán, ám érzékelhető, hogy e racionalitást, a *clarté* szellemét folytonosan fenyegeti a nyelv tartaléka, amit ugyan-

az a nyelvi analitika hív játékba, amely megvonja a határt, bizonyos lehetőségeket kitölt, másokat kitöltetlenül hagy.

És itt térjünk vissza Vas István fent idézett nyilatkozatának arra a megjegyzésére, hogy „jött egy idő”, amikor elkezdett „*viszolyogni a képektől*”, „*megpróbáltam nélküliük írni... sokszor élttem hanyag, frivolán prózai szavakkal és kifejezésekkel*”, és Várady Szabolcs e kísérleteinek folytatója volt.

E jelenség megértéséhez abból érdemes kiindulnunk, hogy a nyelv metaforikussága mindig történeti kódokon belül érvényesül, másrészt abból a felismerésből, hogy nem képzelhető el olyan szövegtér, amely egyetlen kódot, szótári anyagot érvényesít. E felismerés a 60-as években induló néhány költőnél vált hangsúlyossá. Petri úgynevezett szerelmi költészete kezdettől, vagyis a MAGYARÁZATOK M. SZÁMÁRA óta a használható és a használhatatlan, az irodalom eltérő korú feltéltelrendszerihez tartozó kódok, szótárak egymásba játszásából, azaz az ironia alakzatán végighúzódo törésből bontakozott ki. Várady Szabolcs költészetében a különböző nyelvi kódok keveredése korábban tapasztalható. Nyomai felfedezhetők már a 60-as évek elején írott versekben. Az Ez VOLT című vers harmadik sorában például az első két sor *Újhold*-as hagyományokra emlékeztető, finoman megemelt, jambikus sorait egy kifejezetten köznyelvi elem szakítja meg, amely egyszersmind az ironia gyanakvó racionalizmusának ellenőrzése alá vonja a versbeszédet: „*Idegenszagú szél szalad / háborgó napnyugta előtt / napnyugta jó de volt-e nap / figyeld a csöppnyi temetőt.*” E nyelv- és versszemléleti változás korai fázisának egyik kiemelkedő költeménye kétségtelenül Várady Szabolcs JULES ÉS JIM című verse, amely a kor nagy filmélményére rájátszva beszél el egy magánéleti alapképlet kínlődásait. A kódváltás a versben a gondolatjel után olyan sort eredményez, amelyet a Vas István-i ízlés felől nézve valószínűleg kisebbfajta botránynak kell tekintenünk: „*az adott pillanat / tiszta örömet nem szennyezhetem, / amint-hogy egy-két percre nekem is / ez a csak én és csak te kijutott – / az aztán más dolog, hogy végül is / az érzések hálózata a harmadikban / lel központra.*” A kódok keveredésének, vagy másként fogalmazva az egynyelvűségen belüli többnyelvűség kérdésének „hatásközpontja” Várady és Petri számára is kétségtelenül Vas István költé-

szete volt.⁸ Vas lírája azonban a szakadás problémáját helyzetéből adódóan kevésbé radikálisan érzekelte, irányultsága és eredete is eltért a fiatalabb pályatársak törekvéseitől. Az emelkedett versbeszéd lehetőségének elbizonytalanított fenntartása, Vas István verseinek e talán legnyilvánvalóbb jellemzője, a klasszikus modernség Arany Jánosig visszanyúló hagyományának – történeti, szociológiai és kultúranropológiai okokra visszavezethető – kimerülését ha nem is tragikusan, mindenesetre elégikus szkepszissel éli meg. Ennek az elégikus szkepszisnek Váradynál és Petrinél nyoma sincs. A hagyományos líra nyelvi erodálódását azonban Várady megtartja egy olyan állapotban, ahonnan a vers ugyanúgy képes kilendülni az idézetszerűvé vált *Nyugat*-os kódok és az azokkal szakító „prözaiság” felé. A forma szigorúsága ezt az ingatag helyzetet stabilizálja annyira, amennyire a különböző kódok ütközéseitől feszített versternek erre szüksége van. A beszéd modalitásának meghatározó alakzata a többkódúság által felvetett kérdésekkel szemben ironikus. A hagyományos líraiság megőrizhetetlensége ugyanis e szemlélet felől tekintve magában foglalja azokat az erőket, amelyek a vers általában vett pozícióját, szerepét gyengítik el, végső esetben akár értelmetlené is teszik. Olyan kétségek ezek, amelyek Babits óta mélyen áthatják a magyar költészet nyelvi tudatát. Várady Szabolcs versfílése Vas Istvánéhoz viszonyítva elfogulatlanul radikális, Petri és Tandori problémaértelmezéséhez képest viszont konzervatív. E viszonylagos radikalitás és konzervativizmus egyszerre nyilvánul meg az *ELTÉRÍTÉSEK* című vers poétikai önreflexiójában: „*S hogy vége van-e itt, most nem tudom. / Összekösem, vagy hagyjam szét? De mit? / Rímhez, szalombáthoz kell a hit, / merő szokásnak, azt tartják, avított. / Merő szokás: felajzott, félrevitt.*” Egy másik történeti kontextusban talán Várady Szabolcsra is illik Vas István önmaga ízlésének és helyzetének jellemzésére alkotott találó fogalma, az ómódi modernségé. Az

imént idézett vers azonban címével és utolsó sorával e költészet lényegibb sajátságaira is utal.

Várady Szabolcs költészetének kesernyés, rezignált humora részben éppen a versnek ebből a kétes, ingatag helyzetéből fakad. Ebben a vonatkozásban is érdemes összehasonlítást tennünk Petri Györggyel. Petri költészetének olyan korai és kései mintadarabjai, mint *A SZERELMI KÖLTÉSZET NEHÉZSÉGEIRŐL* vagy a *HOGY ELÉRJEK A NAPSÜTÖTTE SÁVIG* egyaránt mutatják a költés pozícióját valamelyest definiáló, tradicionális beszédmódok újraalkothatóságának igényét és annak a tudatnak a nyomait, hogy a hagyományban erőteljes szakadás történt, valamint hogy az alany nyelvi-egzisztenciális tapasztalatai elsősorban éppen a szakadás élményéhez kötődnek. Petri költészete ezt a ketősséget főként József Attila elutasított és referenciaként megtartott kódján keresztül éli át. Ugyanakkor nagyon erős benne a helyzet definiálásának kényszere. És itt nem elsősorban a politikai-poétikai közérzet meghatározásának retorikai gesztusaira gondolok (*METAFORÁK HELYZETÜNKRE*), hanem a költés pozíciójának rögzítésére, amire Petrinek – paradox módon – egyfajta egészséges önutálatlaltal is áthatott redukció, a szamizdatirodalomba való átkerülés és az egyszemélyességbe való végtetekig vitt visszahúzódnás kínált megnyugtatónak éppen nem mondható, a viszonyokat tekintve mégis eléggé tisztázott módot és helyzetet. És Petri esetében éppen ez a definiáltság tette lehetővé, hogy a magyar költészetben addig ismeretlen radikalitással lebontsa a hagyományos értelemben vett költészet szerepmintáit és a versszerűségről alkotott fogalmait: a vers Petri kései költészetében mindinkább eltörlődik a kommentár felé, végképp elutasítva a poétikai szféra immanenciáját. Mindez a megszakítások, a zárójeles kitérők, a lábjegyzetek sokaságában nyilvánul meg leglátványosabban, amelyek gyakran nem vezetnek vissza a megkezdett vers útjára, és nem jutnak el a vers lezárásához sem, csupán felfüggesztéséhez.

Váradynál a hasonló okokra visszavezethető definíciós igény – az életműben előrehaladva egyre inkább – a költés feladatként való értelmezéséhez kötődik. Így Petri kései költészetével ellentétes mozgást követve itt mind hangstúlyosabbá válnak azok a retorikai és poétikai eljárások, amelyekkel a vers saját megírásának műgondjára utal. És ez a műgond

⁸ Amikor a többnyelvűség poétikai problémájáról beszélünk, olyan jelenséget érintünk, amely egy időben és a megalkotott modellek kiterjedtségét tekintve is rendkívül széles poétikai változásfolyamat részese. Másrészt viszont nagyon ritka eset az, amikor egy ilyen változásfolyamat központja helyileg elég pontosan meghatározható. Ez a hely az Európa Könyvkiadó szerkesztőség volt.

egyfajta abszurd etikaként nyilvánul meg, mert egyébként a versnek nincs sem önmagán kívüli funkciója, sem az önmaga létrejöttében való közreműködésen kívüli feladata. Ez is egyfajta l'art pour l'art, ám a művészet ilyen-olyan küldetésébe vagy akár értelmességébe vetett hit minden pátosza nélkül. Sőt ilyen pátosza Petrivel ellentétben még a „hitelenség” retorikai mozzanataiban, mintegy az irónia fonákján sem bukkanunk. A feladatszerűség a mesteriségre, a műhelyre koncentrálnak. Ám a műhelyt a legkevésbé nem tölti el valamiféle céhbüszkeség. Várady líraértelmezése mindazonáltal egy tekintélyes és régi hagyományhoz kapcsolódik. Ovidius PYGMALION-jában olvasuk, hogy a szobrász alkotásában a művészet feddi el, hogy ami előttük áll, csak művészet. A feladat Váradynál is akkor tekinthető megoldottnak, ha nem látszik, hogy a vers feladatot oldott meg, vagyis hogy elsősorban a szó szoros értelmében vett poézis, azaz csinálás. (A FELADATVERSEK ciklusában található kis remekeket éppen ezért nem a feladatszerűség, hanem az alkalmiság eltérő értelmezése választja el a kötet elejére soroltaktól.) Mindezt ráadásul úgy valószínűsíti meg a mű, hogy a régi műhelyekkel versenyre kelve számos olyan bravúros részletet tartalmaz, amelyre semmi sem hívja fel a figyelmet, és ami éppen ezért csak a szakértő szemet ajándékozza meg. Ahogyan ezt nevezte Vas István eleganciának. E poétika öszszegző jellegű megnyilvánulása a SZERKESZTŐI ÜZENET című költemény, e nagyszerű antológiadarab, amelyből leginkább a klasszikus angol szonett legmesteribb művelőjének nevére rímelő 13. sorra hívom fel a figyelmet, mert úgy vélem, itt szólal meg Várady Szabolcs költészettudatának legelőkelőbb regisztere:

„Mihelyt kapásból meg tudsz írni egy szonettet, mondjuk ilyesféleképpen, ujjaidat csak futtatva a gépen, s úgy érzed, hogy magától (szinte) megy,

véréddé vált, akár az egyszeregy, ha álmodból felköltenek: »No kérem, lássunk egy jó szonettet, írja szépen«, csak könnyű séta s nem megmászni hegy,

ha, mondom, eddig eljutsz végre egyszer, tudván, hogy írta ezt Petrarca, Sidney, s mily rímképlettel Shakespeare (s pláne Spenser!),

akkor elég, ha annyit mondasz: »Így nül« és dobhatod is az egésszel. De addig, barátom, gürcölni kell!”

A REJTETT KIJÁRAT című kötetben összegyűjtött esszék, kritikák nagyon pontosan jelölik ki e költészet poétikatörténeti környezetét. Itt olvasható a Vas István válogatott verseihez fűzött utószó, amelyben Várady Szabolcs saját költészetének forrásaiból is sokat feltár, amikor utal arra, hogy Vas Istvánt avantgardista kísérletei után Arany olvasása vezette el a klasszikus vers többszólamú, többretegű és többnyelvű modelljéhez. Ugyancsak mintha saját magáról írná, hogy Vas életművét „magánemberi személyiségére alapozza”. Az esszék között megtalálható a KÉT KÖLTŐ című írás is, amely eredetileg 1972-ben jelent meg, és – akkoriban felfedezészámba menően pontos megfigyelésekkel – ismereteim szerint elsőként kapcsolta össze Petri és Tandori, a késő modern magyar költészet két meghatározó megújítójának nevét. Az esszével persze Várady Szabolcs saját beszédmódjának kérdéseit is pontosan definiálja, kijelölve a költészetéhez vezető utakat. A kettős portré – talán nem is olyan rejtetten – önarckép is. Amikor a TÖREDÉK HAMLETNEK költészetéről azt olvassuk, hogy „a stílus itt nem az a mód, ahogyan a költő megfogalmaz valamit, hanem az, ahogyan [...] eljátssza magát a megfogalmazás ténnyel, mint megoldandó feladatot”, vagy amikor a MAGYARÁZATOK M. SZÁMÁRA költészetével kapcsolatban az esszé megjegyzi, hogy a versek életanyagának analitikus szemléletéhez távoltság és irónia szükségeltetik, Várady Szabolcs önértésének tapasztalatai is megnyilvánulnak.

A kontextus ilyen jellegű feltárássa természetesen nem korlátozódik az esszékre. Számos verset, köztük a mára klasszikussá vált SZÉKEK A DUNA FÖLÖTT vagy az EGY SZÜLETÉSNAP ÖRVÉN címűt és számos versrészletet idézhetnénk, amelyeknek van ilyen vonatkozásuk is. De tévesen helyeznénk el e verseket az életműben, ha nem abból indulnánk ki, amit az imént idézett esszékből Vas Istvánról, Tandoriról és Petrivől, tehát Várady Szabolcsról olvastunk. Már csak azért is, mert e szövegek, miként a kötetben olvasható verses levelezőlapok, köszöntők, elsősorban talán mégsem a költészetéről, hanem a barátságról szólnak. De mégis: nem ellentmondás az, hogy a vers énszerűsége a magánemberi személyiségre alapozódik, más-

részt viszont mégsem ezt a személyiséget ábrázolja, hanem eljuttatja a megfogalmazás tényét?

Erre az ellentmondásra hívja fel a figyelmet Vas István is, amikor Várady Szabolcs kapcsán egyszerre beszél az indiszkrécióig menő személyességről és az élményekkel szembeni impregnáltságról. Csakhogy magánemberi személyiségnek az irodalomban nincs képe, a magánemberi személyiség nem ábrázolható. Mint minden egyéb, a versben a személy is a poézis, azaz a csinálás tárgyaként jön létre. A csinálás Váradynál mindig megmarad az egyes szám első személyiség, azaz egy olyan perszonalitás hajlásszöge alatt, amelynek nincs más léte, mint e perszonális, hang általi lét. Ha az olvasó hajlamos is e hang mögé egy olyan magánszemélyt állítani, aki jótáll a mondás mikéntjéért, és a versekben sok olyan – nemritkán valóban indiszkrét – részlettel találkozunk, amely megfeleltethető Várady Szabolcs bizonyos életrajzi tényeknek, mégsem az élmény hagyományos kategóriájából érdemes kiindulnunk, inkább azt szükséges megvizsgálunk, mi irányítja ezt az allegorizációt, milyen e hang természete.

Már az 1967 és 1972 közt írott versekben is feltűnik az előtér és a háttér hierarchizált különbségének eltörődése. A beszéd nem választ el lényegszerűt és esetlegest, hiszen nem maguk a dolgok és nem is a dolgok érzékelésének fenomenologikus szerkezete, hanem viszonyaik és körülményeik érdeklik. E mozzanat más-más módon Petri és Tandori korai költészetében is felismerhető, és talán ez az, amiben lírájuk a leglátványosabban eltér a Vas István-i és az *Újhold*-as⁹ hagyományoktól. A figyelem elmozdulása, ami, mint láttuk, radikális kép- és metaforakritikával párosul, a versek beszédszerűségével, medialitásával való szembesülés felé tolja el a versek értelmezését. Mindeközben a figyelem topikusan rögzíthetetlen marad, hiszen maga is az elbeszél és az elbeszélés háttérében mintegy elhallgatott közös tudásként meghúzódó dolgok közegében helyezhető el. E rögzíthetetlenségből és szó szerint vett viszonylagosságából következik, hogy a

beszéd alapvető alakzata az ironia lesz. Példaként az *EGY KÍVÜLÁLLÓ, HA VOLNA ILYEN* című verset idézhetjük, amely – mellest – jóllehet a költő barátjához, Petri Györgyhöz képest nem egy helyült apolitikusnak valja magát, a kelet-európai '68 legmaradandóbb költeményei közé tartozik. Mert hiszen a vers a csehszlovákiai bevonulás napjait idézi. De kiderül-e ez a szövegből? Tapasztalataim szerint az 1980 után születetteknek ezt majdnem úgy kell elmagyarázni, mintha egy egyiptomi sztélén olvasott szöveg történeti vonatkozásairól szeretnénk őket felvilágosítani. 1968 azonban nem tárgya, hanem olyan bevésott dátuma a versnek, amelyen átmegegy, és amely által képessé válik megnyílni a történeti megértés számára. Bár sok mindenre kitérhetnénk, szempontunkból elég annyit megjegyeznünk, hogy a vers nem egy eseményhez és még csak nem is egy adott katonai-ideológiai hatalom működéséhez fűz kommentárt, hanem e hatalom nyelvéhez, retorikájához, pontosabban ahhoz a tapasztalathoz, hogy nem lehet nem játékba bonyolódni e nyelvvel, nem lehet értelmetlennek tekinteni értelmetlenségét, hiszen „a bőrünkre megy a játék”. Mindez azonban annak a tapasztalatát is feltárja, hogy éppen az értelemre való fixáltságunk okán megy mindig és mindenkor a bőrünkre a játék, amiatt, hogy a játék többi résztvevője, az úgynevezett hatalom számba a megértésünkre, számít a sorok között való olvasás, a gyanú, a hermeneutikai „jobb tudás” jelentést tulajdonító furorjára.¹⁰ Tehát egyedüli fegyverünk, a kényszeres értelmezés tesz kiszolgáltatottá bennünket, saját megsemmisítésünk együttműködő részesévé, kizárva a kívülállás lehetőségét: „De mi, akik bizonyos tekintetben, / tudniillik, hogy a bőrünkre megy a játék, / belül vagyunk, és a kényszerű figyelemben, / mellyel legfelsőbb feletteseink kinyilatkoztatásait / kísérvük, nyelvérzékiünk átalakult akképpen, / hogy immár közvetlenül észleljük a közvetett jelentést / a szavakban, mi a kiszabott terepen állunk / jobb híján, s egyelőre beérnénk / a dolgok nem legkedvezőtlenebb kimenetelével – / mi bizony hovatovább a kívülállás / fokozatait meg nem értjük, / sem orrunkat, hogy

⁹ A fiatal pályatársak verseivel párhuzamosan hasonló jelenségre lehetünk figyelmesek Pilinszky késői költészetében, és a 70-es évek végén erre mozdult el Nemes Nagy költészete is.

¹⁰ Utólagos megjegyzésként ehhez hozzátéhető, hogy ez „a fennálló demokrácia” keretei között is ugyanígy van, azzal a nem elhanyagolható különbséggel, hogy válogatni lehet az értelmetlenségek között.

méltóan undorodnánk, / a metaforák szaga nem facsarja.”

E költészet tehát a világot beszédként, nyelvként érzékeli. Mindeközben a személyesség a nyelvi elmozdulás mozgásában jön létre. Hasonló struktúra keletkezik így, mint amelyet Tandori MINDEN HOGY KITÁGULT... című verse válasz fel. A személyesség az elmozdulásokban, a nyelv kikökkentettségében, eltérülésében, a hibákban konstituálódik, a szó játékaiban tehát, amelyek ezúttal is lefordíthatatlanok.

Schein Gábor

II

ALLEGÓRIÁK VÁRADY SZABOLCS KÖNYVÉNEK OLVASÁSÁHOZ

Werk-könyv

Várady Szabolcs A REJTETT KIJÁRAT című könyve az alcím szerint a hatvanéves költő *válogatott verseit, műfordításait, prózáját és egyéb írásait* tartalmazza. „Prózá”-n esszéket, tanulmányokat, verselemzéseket, interjúkat, „egyéb”-en a szerző által alsóbb osztályba taszított (vagy ahogy a fülszövegben ő mondja: „komolytalan”) versszövegeket (például limerikeket) kell értenünk.

Én a könyvet, úgy, ahogy van, a maga üdítő sokféleségében élvezetes, fordultatos, izgalmas *történi irodalomként* olvastam. Kész *werk-könyv!* (ha van ilyen) – hogy súlyát, jelentőségét az idegen szóval is nyomatékosítsam. A Várady Szabolcs-vers werkje – természetesen. Ugyanis a jellegzetesen Várady-vers mozdul, készül megszületni a kötet műfordításaiban is, a Várady-vers genezise és élettere a költő minden tanulmánya, esszéje, verselemzése, interjúja, s a verscsinálás afféle próbafelvételeinek kell tartanunk az EGYEBEK fejezetcím alá sorolt *majdnem-verseket* (Várady Szabolcs kifejezése), verses levelezőlapokat, alkalmi és reklámverseket, limerikeket és dalszövegeket is.

De ami a legérdekesebb: általában maga a Várady-vers is csupa készülődés. Önmaga megírásához. Gyanakvó, aggályos foglalatosság nyelvvel, rímmel, mondatszerkezetekkel, szórenddel, retorikai fogásokkal – a jelentés megképződése előtt. Felvételek egy könyv

(valamiféle versregény?, versorganon?) készülésétől, amelynek az egészéről természetesen semmi konkrétan nem tudunk, nem tudhatunk, csak a nagyvonalúságát érezzük, talán azt a valamit, amit anno a Váradyt méltató Vas István *eleganciának*, Réz Pál *világvégi gráciának* nevezett, én meg ma, 2004-ben inkább formátumosságnak neveznék.

Várady Szabolcs formátumos költő, mert eddigi rendhagyóan kisméretű életművébe a jelentés olyan nagy *lehetőségeit* kódolta bele, amelyek megképződése közben az olvasóban a XX–XXI. század jelentős érzelmi és tudati reprezentációja aktivizálódik.

A nyitottság allegóriája

Roland Barthes írja AZ ELTŰNT IDŐ NYOMÁBAN Marceljéről: „*Proust... a narrátorát nem úgy mutatja be, mint aki látott vagy érzett, vagy akár aki megír valamit, hanem olyasvalakiként, aki írni fog (a regény fiatalembere – de voltaképpen menyi idős és ki ő? – írni akar... s a regény akkor ér véget, amikor az írás végül lehetségessé lesz)...*”

A legtöbb Várady-vers valamiképpen mint-ha szintén az írni akarás, a készülődés, esetenként az elodázás, sőt a kertelés helyzetéről szólna, mintha a narrátor állandóan az önmaga készülő szövegét olvasná, korrigálná, dekonstruálná, s mielőtt a szöveg egyfajta jelentése kikerekedne, a vers véget ér.

A KÖLTŐ, A KULTÚRA PAPJA, ÚJ ÉLETERET KEZD VISSZONYLAG korai Várady-vers egy időben tematizálása és corpusa is az elmondottaknak.

A hosszú, magyarázkodó cím a középkori, valamint a reneszánsz és barokk témamegjelölésekre, főleg az ún. argumentumokra emlékeztet. A hat terzinaszerű (azért csak -szerű, mert rímtelen és nem következetesen jambikus) strófa végéről hiányzik a megszokott plusz-sor, a zárlat, s így a vers egésze a befejezetlenség, ha nem éppen a kezdés képzetét kelti.

Maga a vers első olvasásra olyan szituáció leírásának tűnik, amelyben a költő írni akar, de a tételődésnél nem jut tovább, s feltehetően azért nem, mert hiányzik a vershez a hagyományos poétikák legfőbb kelléke, az autonóm én, a vallomástevő szubjektum:

*„Üres papír az írógépből, te rest pap,
cigarettaázol az írógép fölött,
a cigarettahamu az írógépbe hullik.*

*Összevissza életed makacs álltatás
tatján áll, mintha volna valódi.
Néznek: a felületes figyelemben*

*úgyszólván létezel. Vagy inkább:
létezem. Miért ne első személyben?
Sőt: létezek – ez az elevebb alak.*

*Ő viszont – hát igen, kétségbe vonja.
S esik kétségbe. Ó, aki, akinek,
mert fontos vagy (vagytok), megnéz figyelmesebben.”*

Ezekből a strófákból (a mű 1., 2., 3. és 4. szakiból) s a fentebb elmondottakból első fokon két kérdés következik: ki az az ő, aki „*kétségbe vonja*” a beszélő alany létezését; illetve valóban arról szól-e a vers, az-e a jelentése, amit leír?

Kezdjük az utóbbi dilemmával!

A leírt helyzet, ismételjük meg most kicsit részletesebben, a következő: az én csak a másik én által létezik, azáltal, aki nézi és látja („*Néznek: a felületes figyelemben / úgyszólván létezel*”); az írás lehetetlen, mert hiányzik hozzá az autonóm, létező én („*életed makacs álltatás*”). De a vers léte ez utóbbi, közvetett állításra maga cáfol rá: nem az írás, nem a vers mint olyan lehetetlen, csak az egyfajta írás, az önanonos szubjektumot tételező vers megírása nem lehetséges. (A kötet egésze persze ezt a – szintén virtuális – állítást is megcáfolja, de erről majd később.)

Milyen az a vers, amely a kedvezőtlen körülmények ellenére is megszületik, amely mintegy a kiüresedett, a pusztá grammatikai én részvételével jön létre?

A cím és az első strófa iróniát, a kijelentés tartalmától való distanciát hoz a tudomásunkra. A költő, a kultúra papja, új életet akar kezdeni, de mindjárt a verse első strófájában „*rest pap*”-nak bizonyul. Az írógépbe vers helyett „*cigarettahamu*” hull, a papír üresen marad. Az irónia és a distancia a költőnek mint a kultúra papjának a státusa ellen irányul, s ami a versben, illetve versként megvalósul, az maga a nyelv, a retorika önműködése, amely során a versbeli költő „*összevissza élete*” mintegy az anorganikus versstruktúra, a jel és jelölt szét-tartásának az allegóriája.

Feltűnő a versben a jelnek a jelölttel való azonosulását kifejezendő szóképek, metaforák hiánya. Nem véletlen talán, hogy a mű egyetlen teljes értékű szóképe is – „*életed ma-*

kacs álltatás tatján áll” – az ősrégi, szinte már láthatatlanná koptatott metafora variációja: az ember hajó az élet tengerén! A Várady-vers igazi motorja: a zavart, a bizonytalanságot fokozó inverziók („*mintha volna valódi*”), az alany létét az önmegszólító második, illetve első személyű igei alakokkal relativizáló játék („*úgyszólván létezel. Vagy inkább / létezem. Miért ne első személyben?*”), s az egyéb szójátékok („*...kétségbe vonja. / S esik kétségbe...*”, „*nincs rád fedezet. Felfedez*”, „*Felsültél, kisuült az igazság*”, „*A kertelés kertethez rossz kerítés*”). S ez mind-mind retorikai elem, s mint ilyen, nem az alany „világ-képére”, a tárgyi világgal való azonosulására, hanem az allegória véletlen, csinált nyelvi-tárgyi kapcsolódásaira utal, s végső soron a szubjektum valósnak tételezett létével szemben az én nyelvi eredetét-konstrukcióját jelzi.

Az ún. képviselői líra („*a költő, a kultúra papja*”) iróniával íródik fölül, utasítódik el, az életrajzi ént központba helyező hagyományos versbeszédet pedig maga a vers corpora lehetetleníti. Ez az értelmezési stratégia tehát a vers önreflexiójaként olvassa Várady Szabolcs művét, s eszerint ennek a jelentése valamiféle kétszeres negatív ars poetica.

De hogyan olvassuk mi a verset? Mit kezdhünk a negyedik strófa őjével?

A hat terzina kétségkívül olvasható az életrajzi hitel szempontjából is. Ha hozzáolvassuk például a szerző Halasi Zoltánnak adott interjúját a könyv 432. oldaláról vagy a konkrét nőkről szóló SZÉKEK A DUNA FÖLÖTT S AZ ELTÉRÍTÉSEK című verseket, akkor a kérdéses ő akár egy nő is lehet, akinek a vers írója (a költő), „*fontos*”, s ezért „*me nézi figyelmesebben*”. De mivel magában a versben erről az őről semmi konkrétat (főleg nő voltára utaló konkrétumot) nem találunk, szabad a gazda, eljátszhatunk az egyéb behelyettesítési lehetőségekkel is.

Fentebb körülbelül azt mondtuk: a verset még a hagyományos alanyi költő kezdi, s elmondja, hogy a hagyományos, autonóm én hiánya hogyan teszi számára lehetetlenné az írást. Az én hiányának a leírását viszont a harmadik strófában már valami más: a grammatikai én (az „*úgyszólván létezés*”) osztódásának a tüntető tematizálása követi („*úgyszólván létezel. Vagy inkább: / létezem. Miért ne első személyben?*”). Ha tehát a létezés itt csak allegória (a meghatározhatatlan belső adekvát, mert anorganikus képe, allegóriája), akkor a nevei (a névmá-

sok) felcserélhető. A negyedik strófát akár egy újabb kérdés vezethetné be: Miért ne harmadik személyben?

Ilyen kontextusban viszont az ő már nem valami konkrét, kívülről személy, hanem csak ugyanazon osztott szubjektum működésének egy újabb tárgyasulása, nyelvi megjelenülése és megítélése. S amennyiben az ő általában objektívabb, „távolságtartóbb”, érzelmentesebb, mint az én és a te, annyiban ennek az őnek a véleménye a legkeményebb, a versbéli költőt a leginkább elmarasztaló. Szavaiból (a mű 5. szakából) kilálglik:

„És kiderül: nincs rád fedezet: Felfedez.
Felsültél, kisiült az igazság.
A kertelés kertedhez rossz kerítés.”

De itt ezt a radikális ítéletet már nem tudjuk halálos komolyan venni, hisz ekkorra fel fogjuk: mindez egy dialógusnak (sőt „trialógus”-nak) a része. Az ítélező hang (a második személyre váltó narrátor) is a szójátékok és a halmozás kedélyességébe fojtja perhoreszkációját.

Nem így az én szerepében megszólaló hang, amely a poétikailag megteremtett (és értékelhető) állapotsor, időlánc (versbéli) végső pontjaként összegez. Az utolsó strófában az önmegszólítás megint egyes szám első személyre vált, s a dialógus tette:

„Hát fölfordulok, meghalok higgadtan –
vagy mégis inkább, mégis jöjjön a mégis?
Elhnyomott cigaretta, leütött betűk, isten nevében.”

Az írás elkezdődik, de az írást végző személy ekkorra már annyira osztottá, képlékennyé válik, hogy semmiképpen sem lehet tartalma és kerete az írásnak. Az írás maga válik önmaga tartalmává, jelezve, hogy a betűvetés folyamata (mint tett) nem eshet egybe a hiteles jelentéssel (mint eredménnyel), emez csak amaz után (mintegy belőle) következhet. De ez a következő már csak annyira tárgya a versnek, amennyiben előzmény is: az „elhnyomott cigaretta” és a „leütött betűk” motívuma visszautal az első strófa, a kezdés szituációjára. A vers ön maga története és dekonstrukciója is egyben, s ezzel (s az egyéb jelentéseivel) véglegesen a jel és jelentés folyamatos elkülönöződésévé (différence-ává, ahogy Derrida mondaná) válik.

Várady verse tehát távolról sem csak arról

szól, amit kezdetben megjelenít (nemcsak a szubjektumhiányos vers „lehetetlenségéről”), hanem arról a most pontokra hulló időről is (sőt a vers egészét tekintve alapvetően erről), amely a vers tanúsága szerint lehetetlenné teszi, hogy a jelentés egybeeshessen önmagával. S ennél fogva a verscsinálás maximuma csak a különböző jelentések számára maximálisan nyitott (azaz az életrajzi én zártága által nem bezárt) szövegszervezet („leütött betűk, isten nevében”) létrehozása lehet – sugallja a teljes mű.

S A KÖLTŐ, A KULTÚRA PAPJA, ÚJ ÉLETERET KEZD valóban ilyen nyitott szövegorganizáció, amely a szerveződése által megjelenített történet is e nyitottság és befejezhetetlenség allegóriájaként olvassa.

Az én homloka

A REJTETT KIJÁRAT saját verseket tartalmazó első részében kétségtelen a fent leírt típusú versek, az osztott énű nyitott szövegorganizációk a meghatározók, a jellegadók, de előfordulásuk számarányát tekintve dominánsnak nem mondhatók.

Lator László már 1995-ben kimutatta egy írásában (bár nem közvetlenül ez a kimutatás volt a célja), hogyan érvényesül a TE MEGJELENÉS-E? című Várady-versben a hagyományos alanyi líra és a szubjektumot a centrumból kiszorító szövegvers logikája egy időben. A szerző eddigi teljes vers-oeuvre-jét vizsgálva viszont úgy látjuk, hogy a költői alkatnak ez az inhomogenitása időnként a versegészek viszonylatában is működik, azaz Várady Szabolcsnak nem egy olyan verse van, amelyben a szubjektum tüntetően visszakerül a centrumba, s a vers egész corpora eszerint alakul, más versei viszont tisztán nyitott szövegorganizációk. (Mint ahogy azt a fent elemzett műben láttuk.)

Lássunk példát az „én-azonosságú” versekre is.

Külső formáját tekintve A KÖLTŐ, A KULTÚRA PAPJA... mellé kívánczik a szerző legújabb versei közül való DIÓHÉJ, de amennyiben ez a mű tulajdonképpen hagyományos lírai számvetés, a Várady-versekben oly gyakori, a tette képtelen intellektus „lenni vagy nem lenni”-szerű létösszegzése, annyiban a beszélő én ön-azonossága itt töretlen.

„Négyeves lehettem, mikor egy söréket
dugtam fel az orromba. Már itt van –
mutattam később a homlokomat.

*Keveseltem volna a törődést?
Völt ház meg kert, domb és folyó.
Meg a kutyánk, egyszer a torkomnak ugrott.”*

Íme, a hét terzinából plusz egy sorból álló vers első két strófája! Nyilvánvalóan a „*homlokba golyó*” toposz valóságtartalmának és a gyermekkor megidézett mozzanatának az „egybeesése” a mű generátora. Ebből bomlik ki a személyes régmúlt sejtett-vélt halálvágya s a mai költő (ibseni) önitélete és halálközelsége. Ez utóbbit példázandó idézzük még ide az utolsó két versszakot és a zárósort:

*„Több önutálat, mint önkívület.
Az ilyet aztán ami, ha, utoléri,
az se a sorsa. Hátrál, hátráltat,*

*amíg teheti. Nem elég senkinek.
Homlokba golyó? Megszűnni? Létrejönni?
Ólálkodik az ádáz elodázás,*

ugrásra kész a dupla vagy a semmi.”

A grammatikai formáltságot a versben döntően az egyes szám első személy határozza meg, ez csak a hatodik (az idézetünk első) strófa(já)ban vált át harmadik személyre, de ennek a váltásnak a célja sem az én osztása, s nem is a szöveg dialogicitása, hanem az önitélet tárgyilagosságának, szenvtelenségének a hangsúlyozása. A vallomás személyes jellegét ezzel még nem érezzük megbontva.

Egyenesen az *én* organikusságát, folytonosságát jelzi a versstruktúra kiasztikus jellege: a negyedik strófaíg a gyermekkor előrehaladó történéseinek vagyunk a tanúi, a nyedik strófa (a hét strófanak a közepé) mintegy a keresztvezetés (a chiazma) helye:

*„A felnőttkort, igaz, nem olyanok
képzeltem. El sem fogadtam véglegesnek.
Hogy amik esnek, végleg. Hogy volna legvégé.”*

Innen a felnőttkor képei következnek, de ezek a képek immár a vers végén megismételt „*homlokba golyó*” kulctoposz felől nézve mintegy visszafelé sorjáznak („*hátrál, hátráltat*”), hogy így a vers két, szimmetrikus oldala egymásra záródjon, s a kódának (a pluszsornak) a visszacsatoló keresztímével („*létrejönni – vagy a semmi*”) a mű befejeződjön.

Érdekes módon különbözik (mert különbö-

zik) a vers „két oldalának” a poétikája és retorikája. A „gyermekkor oldala” dísztelen, tárgyilagosságszámoló, csak a második és harmadik strófa három ríme („*folyó – a hó – volt jó*”) és a rövid mondatok sietős ritmusa emeli a stílust valamelyest a köznyelv fölé. Itt emeli semmi sem emlékeztet a költőtől megszokott sajátos spleenre, fanyar humorra. A negyedik strófával (a „chiazmával”) kezdődően azonban a sorok szinte tobzódni kezdenek az elliptikus mondatokban, a szójátékokban, ezt a részt már az általunk ismert költő mondja. A befejező (plusz) sor pedig (emlékezzünk: a nyitott A KÖLTŐ, A KULTÚRA PAPJA, ÚJ ÉLETET KEZD VÉGÉRŐL ez hiányzott) nemcsak a terzinák sorát zárja le, hanem egyben a dísztelen gyermekkort s a sorsával nem azonosuló, önutáló férfit, intellektust is egyetlen, szerves kontinuumba fogja.

Várad Szabolcs könyvével egy időben olvasom Paul de Man *AZ OLVASÁS ALLEGÓRIÁI* című művét. A tudós szerző egy helyen azt fejtegeti, hogy nem hódolhatunk egyszerre a forma technikájának (a mi esetünkben mondjuk a szövegversnek) és a jelentés (illetve persze a szubjektum) szubsztanciájának. Várad Szabolcs mintha egyenesen azt akarná demonstrálni a könyvében, hogy de bizony hódolhatunk!

S mi a költő bizonyítékai, a versei alapján megkockáztatjuk a kijelentést: az igazán nyitott költőt talán éppen az teszi nyitottá, hogy – úri passziója és kedélyállapota szerint – egyaránt tud (és hajlandó) megszólalni osztott *én*-re vagy hagyományos szubjektumra hangolt versformában is.

Shakespeare felől olvasva

A DIÓHÉJ alaphelyzetének fölrajzolása közben – közvetve – már utaltam a HAMLET-re, a Várad Szabolcs-válogatás egészében is visszavisszatérő „lenni vagy nem lenni” létdilemma diszjunkciójára.

A DIÓHÉJ második felében mintha a temetőben, az „ügyvéd” koponyája fölött merengő Hamletet hallanánk, amint fanyar életfilozófiáját szójátékokba, szó- és gondolatalakzatokba oldja, s végül még a korábbi nagy létmonológjának a parafrázisát is elmondja: „*Megszűnni? Létrejönni?*”

Úgy tudom, Radnóti Sándor tette először szóvá, hogy Vas István III. RICHÁRD-magyarítása mily erősen hatott Várad Szabolcs, Petri

György és mások versnyelvére. Az észrevétel kitűnő, de én a III. RICHÁRD mellé még odaten-ném a Szabó Lőrinc magyarította ATHÉNI TIMON-t s talán még inkább a TROILUS ÉS CRESSIDÁ-t is.

PETRI SÍRJÁNÁL című versében erről a hatás-ról maga a költő is ír, így:

„.....Versengve
idéznek nyilvánvalóan »outsiderek«,
hogy ezt nézzétek! ezt szeretem a legjobban!
én meg ezt.
Ki-ki mást. Van, aki a zord ítészt,
Athéni Timont, Alceste-et, sőt Therszitést.”

Egymáshoz közel álló költőkkel vagy írók-kal gyakran megesik, hogy társaikról azt ír-ják meg, amit tulajdonképpen saját magukról gondolnak. A Shakespeare-hatás szerintem Várady Szabolcs verseiben nyilvánvalóbb, mint Petri György szövegeiben. Várady „lírai hőse” persze nem Athéni Timon s nem is Therszitész (bár a világtól s még inkább saját magától Vá-rady „hőse” is épp eleget viszolyog, a nőkhöz intézett szavait meg mintha egyenesen az ön-becsmérlő Troilus mondaná). A Shakespeare-hatás Várady verseiben elsősorban retorikai. Petri György dioskurja nem képpalkotást tanult Shakespeare-től, hanem mondatfűzést, inver-ziókat, szójátékképzést, a szó- és gondolatalak-zatok nagyvonalú működtetését, az értekező próza drámaivá emelését. (Talán nem véletlen, hogy a PETRI SÍRJÁNÁL című versében éppen a két, képből talán legszegényebb Shakespeare-dráma figuráit emlegeti.)

Kitűnő Petri- és Tandori-tanulmányokban (s hány, a kötetben szereplő tanulmányához te-hetnénk még oda a „kitűnő”-t, de tegyük oda legalább egyhez, a Szép Ernőről szólóhoz, itt kiemelten is!), szóval a kitűnő Petri- és Tando-ri-tanulmányokban költőnk Tandori korai ver-seit „egy, mondjuk, Szabó Lőrinc-é, Vas István-i tí-pusú életmű parodiájaként” olvassa, Petrit pedig természetesen József Attila felől közelíti meg.

Róla, azt hiszem, akkor írhatnánk igazán izgalmas tanulmányt, ha verseit Shakespeare drámái felől olvassánk.

Pro domo

Tisztában vagyok vele, hogy A REJTETT KIJÁRAT komplex vizsgálatot, szintetikus képet érde-melne a kritikustól. A mű sokrétűsége, gaz-dagsága miatt én nem voltam erre képes. Ma-

radtam hát a könyvnek annál a műfajánál, amelyben leginkább otthon vélem magamat: a versnél.

Nem tudom, milyen mértékben torzítja el egy egységbe állított könyv jelentését és jelen-tőségét, ha kiragadunk belőle egy fejezetet, s csak azzal foglalkozunk! Sőt még a kiragadott fejezetből is kiragadunk néhány verset és né-hány szempontot, s ezek alapján próbálunk valamit a könyvről mondani. Sajnos, A REJTETT KIJÁRAT-tal én ezt tettem.

S csak remélhetem, hogy így is sikerült raj-ta néhány bejáratot nyitnom.

Tózsér Árpád

III

MINDEN (AMI) MEGVAN

„A költészetnek lényegre törőnek kell lennie. Mint például... Figyelj csak: »Jogában áll hallgatni...«”
(Stone hadnagy, SAN FRANCISCO UTCÁIN – A GOLYÓ)

Várady Szabolcs hatvanéves (elmúlt), és ez ne-ki magának és szakmai tisztelőinek is jó alkal-mom az összegzésre: együtt látni az életművet, pontosabban mindazt, ami az életműből elké-szült, összerakni „a sokféle keveset”. Csaknem négy évtizedes alkotómunka megrostált anya-ga adja ki a testeske könyvet: vers, versfordí-tás, rögtönzött, alkalmi, komolytalan és tréfás költemény (limerik és vidéke), zenés színmű-vek dalbetéteinek szövege, valamint széppró-za, kritika, tanulmány, esszé, verselemzés, má-sok verseskönyvéhez készült elő- és utószók, emlékezés, naplójegyzet (az emlékezetes, Kor-nis Mihály-féle korpusz darabjai) sorakozik itt, megfejelve Halasi Zoltán két (egymást kiegé-sztő) interjújának szövegével, melyek a szüle-tésnap alkalmából készültek a *Mancs* és a *Beszé-lő* számára. A gesztus előzékeny, komoly és önkritikus. Előzékeny a kiadó részéről a költő és közönsége iránt, amikor lehetőséget kínál az összegzésre; de a szerző részéről is előzé-keny olvasói és bírálói, életművének kutatói, valamint a korszakkal („XX. sz. második felé-nek magy. lírája”) foglalkozó irodalomtörté-nészek iránt, amikor szépen összegyűjtve és ki-válogatva teszi eléjük eddigi munkáit.

Azt gondolná az ember, hogy ebből a *kevés-ből* nincs mit válogatni, tehát hogy a szelekció eleve megtörtént. Mégis kimaradt például az

első kötet három darabja (JEGYZET EGY VERSHEZ, BÚCSÚ HELYETT, FALRA HÁNYT BORSÓ), a második talán távoli önméltelökán: a „*Tova tétova sehova*” zárósor alapgondolata az EGY MEGRENDÜLÉSRE című, kötetben most először megjelent vers zárlatában tér vissza, így: „...*Most hogy lesz ez tovább? / Az ember végül egyre tétovább.*” Amiben (mármint a kihagyás gesztusában) az a vicc, hogy a kettő közül a csakugyan tétovább maradt el, a (tárgyához képest) túlságig frappáns megoldás „maradt érvényben”, hogy ilyen kevéssé frappánsan mondjam. És ez a gesztus árulkodó lenne, csak még nem tartunk ott. Vissza a szövegekhez.

Jellemző a válogatás átgondoltságára, hogy néhol megváltozott a versek sorrendje az első kötetbeli megjelenéshez képest (például az UTÓIRAT és A LÁBRÓL megcserélődött), illetve pótlólag kerültek be versek, mint a második, HÁTHA NEM ÚGY VAN című kötetbe a KALANDOK és a BÚCSÚ. Ezek most jelennek meg kötetben először, de a költő nyilván úgy érezte, hogy itt a helyük. (Amiben egyébként nem értek egyet vele: a második kötetet rendkívül karakteresen zárta le az ELROMLOTT SZERKEZET befejező sora: „*Ok-ok... Csuklasz? God, Gott, God, Gott – mi kattoo?*” A másik, rezignált, élettől búcsúzó költemény ezután kissé melodramatikuskán, modoros szerepjátéknak hat.)

Szintén jelentős gesztus, hogy a kötet EGYEBEK című részébe került néhány nagyon erős, semmiképpen sem tréfás vagy rögtönzött darab. Az „*En bosszankodnék, de nem mondanám*” például, József Attila Babitsnak szóló versét parafrázálva egy immár megvalósíthatatlan idill jeleneteit sorolja: a család kertés házban él, az asszony a rózsákat metszi, a férfi kéziratot javítgat, fiuk izgatottan figyel egy pillangót, aztán megteritenek a diófa alatt az ébédhez; míg az asszony főz, a férfi társasjátékot játszik a fiával, és veszít, de nem mérgeződik. Szándékosan szimplifikálom a verset azzal, hogy elmesélem, mert az a gyanúm, hogy éppen az idill elmesélhető része miatt került a szöveg afféle függelékbe. A játék, hogy a József Attila-költemény poétikai megoldásait, jellegzetesen kötetlen szerkezetű strófiát, csapongó rímeit követi/alkalmazza, se nem komolytalan, se nem zavaró. Magát a jelenetet (vagy ahhoz hasonlót) akár láthatta is, ha nem Déryéknél vagy Illyéséknél, akkor Vas Istvánnál és Szántó Piroskánál. (Nota bene: a gyerek helyébe

pedig magát képzelhette. Vannak erre utaló szöveghelyek, például az EGY SZÜLETÉS NAP ÖRVÉN.) Nem a jelenetben tükröződő viszonylagos anyagi jólét, hanem a benne foglalt otthonosság, csendes felnőtttség, a lélek derűje és a jó közérzet, otthonlét állapota zárja ki ezt a darabot a költő által maradéktalanul vállalhatók közül. Hiszen parafrázis egyebek mellett a HORÁC is. Csak hát az kellőképpen rosszkedvű.

Bár az is igaz, hogy több más parafrázis, hasonló költői játék is ide, a könyv végére került. Megdöbbentően tanulságos játék például a SZAFFIKUS HAMLET című négyesor, mely csekély változtatással Hamlet nagymonológjának az elejét teszi át szapphói strófába: „*Lenni vagy nem lenni: az itt a kérdés. / Jobb, ha tűrjük mind a nyilat s a nyűgöt? / Fájdalom: tenger, bal a sors – talán jobb, / hogyha kiszállunk...*” Ennyi az egész. Először is: soha nem jutott volna eszembe észrevenni, hogy Arany a monológ első sorában Shakespeare hatodfeles drámai jambus sorát tizenegyes szapphói sorba fordította. (Sőt bármennyire nagyra tartom is Aranyt, szerintem ezt ő maga sem vette észre. Neki elég volt, hogy a sor két utolsó lába szépen lejtő jambus. Elvégre nem vers ez, hanem drámai monológ.) Várad Szabolcs elképesztő (szöveg)zenei hallása mutatkozik meg itt – feltűnőbben, mert talán szándékában is kissé illusztratívabban, mint másutt. De még játékként is több ennél ez a strófa: a szeszélyesen csapongó hamleti gondolkodásmódot váltja fel görögösen tiszta, világos logikai szerkezettel. (Emlékezzünk erre, amikor majd „latinitásról” beszélök.)

Az efféle „rögtönzések”, komolytalannak vélt darabok részleges kizárása az életműből, illetve elkülönítésük azon belül talán választ ad ennek a költészetnek az egyik legfontosabb kérdésére: a rendkívüli szűkösségre, az életanyag versbe áradásának akadályozottságára: az *elhallgatásra*, ami Várad Szabolcs életművén belül talán magát a folytonosságot jelenti. A hiányok vizsgálata előtt azonban nézzük meg azt, ami megvan.

Várad Szabolcs recepciójának ősforrása az a nem túlságosan terjedelmes esszéféle, amivel a (már akkor sem igazán) pályakezdő költőt Vas István 1973-ban útjára bocsátotta. Példátlan, elképesztő, hogy az azóta eltelt három évtized során alig merült fel olyan gondolat ezzel a költészettel kapcsolatban, mely ne ebből

a szövegből indult volna ki. Mint ahogy az is ritkaság, hogy (a Még! Még! nógatásától eltekintve) szinte egyetlen elutasító vagy akár csak fanyalgó megállapítással sem találkozunk Várady fogadtatástörténetében. Induljunk ki mi is ebből az írásból, és lassanként próbáljunk kissé eltávolodni tőle – s egyúttal ettől a generális, talán nem is eléggé artikulált affirmációtól.

Az első állítás úgy szól, hogy Várady Szabolcs pályakezdése idején megkeresgelte önmagát, nem kísérletezett ilyen-olyan hangokkal és formákkal: „...már... egy évvel az érettségi előtt kész költőnek látszott. – *Veszedelemesen kész – mondtam, hiszen láttam én valaha nem egy hamar érett költőifjú, aki a polgári életben úgy vedlette le költői hajlamait, akár a kamaszpattanásait; és hányat, aki úgy futotta meg a költői pályát, hogy mindig – az unalomig – abból a hozományból élt, ami oly korán kiadott neki! Igaz, hogy [Várady] [...] voltaképpen semmit sem hozott magával, csak éppen a készséget, mégpedig nem csupán a merő formait, hanem a kifejezésbeli is, értve ezen, hogy mindent el tudott mondani, amit akart. [...] az elkövetkező évek, úgy látszott, igazolták ennek a »veszedelmesen kész«-nek az elismerésben rejlő balsejtelmeit. Mindegyik előtt a versek ritkulásával».* (Vas István: EGY FIATAL KÖLTŐ IRONIKUS ARCÉPE. In: TENGEREK NÉLKÜL. Szépirodalmi, 1978. 248.) Erre a kérdésre (amibe majd lépten-nyomon belebotlunk) később térek ki. Itt azonban meg kell jegyezmem, hogy a „veszedelmesen kész” fogalma esetleg a konformista, a kudarckerülő vagy a fantáziátlan szinonimája is lehetett volna. Nem az volt, de tartsuk evidenciában, hogy a lezárt-ság-lezárultság kinyilvánítása nem feltétlenül jelent dicséretet, elismerést.

Vas két irányban bontja ki koncepcióját. Az egyik így hangzik: „...nem volt sok, amit elmondani akart. Ez a szűkösség megmentette nemzedékének legkárosabb kórjától, a fedezet nélküli nagytmondástól, de mégiscsak szűkösség volt, mégpedig nemcsak horizontálisan, hanem vertikálisan is. *Élményt, élményt – mondogattam...*” (Uo.) Két dologt kell itt megfontolnunk. Az egyik, hogy tematikailag és beállítottság dolgában igen csak szűk területen mozoghatott a kezdő költő. Hogy mennyire, azt Petri illusztrálta, aki elmondta azokat a dolgokat, amiket a szinte azonos élményközegben mozgó Várady megtartott magának. Vagyis Petri egyrészt „elírta” az élményeket barátai elől, másrészt ezt azért te-

hetette meg, mert mind kevésbé vett tudomást a cenzúra előírásairól.

Radnóti Sándor óvatosan, mégis élesebben fogalmaz Vas István szerepe ügyében: „*Ha [Vas István gondolatait] az elegáns költőről, a mindent elmondani tudásról s arról, hogy nem sok, amit elmondani akar; magam is felelevenítem, akkor azon gondolkodom, hogy a jóslat sikerének titka nem abban volt-e, hogy önbeteljesítő proféciaaként működött.*” (Radnóti Sándor: ROSSZKEDVÜNK TELE. In: RECRUDESCUNT VULNERA. Cserépfalvi, 1991.) Nem szeretnék pszichologizálni (hogy Várady nem akarta neki nem tetsző témák feszegetésével keseríteni mestere életét stb.), de ha az állítás két felét – mindent meg tud verselni, illetve nagyon kevés élményét verseli meg – egymás mellé állítom, feloldhatatlan ellentmondást látok. Van azonban egy másik körülmény is. Veress Miklós így fogalmazza meg: „...számára sohasem maga a situációként észlelt valóság a meghatározó élmény, hanem éppen az élmény emléke”. (Veress Miklós: A VÁRAKOZÁS ZÁRÓJELEI. ÉS, 1982. júl. 30.) Csűrös Miklós pedig ezt mondja: „*Személyességet, érzelmes őszinteséget jelezve Várady költészetének... csak egy külső réteget lehet megközelíteni. Az... élményt csaknem mindig általánosítja és absztrahálja, vagy állandó közérzetét tárja elének, vagy gnómaszerű ál-filozofikus összefoglalást ad róla.*” (Csűrös Miklós: HOLTPOINT DERÜJE, INTARZIA. Kráter Műhely, Pomáz, 2000.) Arról van tehát szó, hogy merőben mást tekint élménynek Várady, mint mestere. Kabdebó Lóránt pedig szinte transzcendens vonásokat tulajdonít az emlékek: „*[Várady Szabolcs] ...versében nem az emlékezés magányos, a szentimentalizmusból ismert szertartásának a megrögzítése történik, hanem az egyszer már volt teljeség tudatosítása.*” (Kabdebó Lóránt: AZ EGYES EMBER JELENLÉTE A TÁRSAS KAPCSOLATOKBAN. Új Írás, 1986. 4.)

Érdekes, hogy az életmű vizsgálói alig vesztegettek szót egy tematikai sajátosságra: a gyakori álomleírásokra. Pedig Várady lírikusi alkataráról sokat elárul az a körülmény, hogy gyakran és (persze relative) részletesen beszél az álmaidról, kibontja, írói szempontok szerint átdolgozza őket. „...*az egzisztenciális biztonságot (semmiképpen sem meghitt otthonosságot) gyakorta az álomban... reméli megtalálni*” – mondja Simon Attila. (SZÉLJÁRTA MELANKÓLIA. Orpheus, 1990. 1.) Az álom Várady életművében szinte tematikai parancsként működik. Alkotómód-

szeréről több helyütt is beszámol: „A rám legjellemzőbb versíróhelyzet mégiscsak az, hogy ülök a papír előtt, úgy érzem, hogy én vagyok az írhatnám polgár, de nem és nem jut eszembe semmi. Ez aztán eltart évekig.” (Várady Szabolcs: HOGYAN KÉSZÜL A VERS?) Ebbe a vákuumba robbannak bele az álmok, melyek szinte fordítandó nyersszöveggé viselkednek. (EZT ÁLMODTAM, P. Gy. stb.) Az álomleírásokban Várady mintegy szétárja a karját: nem tehetek róla, én csak beszámolok arról a jelenetről, amit valaki belém álmodott. Ahogy Csűrös mondja: „Kétértelmű jelentésű alapmótvuma az álom. V. »álmaik« valóságos élmények képi fordításaként is felfoghatjuk.” (I. m.) Melyek megszövegezése aztán valamiféle visszafordítás lehetne. „Esz a sárga irigység, amikor kitűnő kollégám remek, érzékletes tárgyi leírásait olvasom” – nyilatkozta Várady Halasinak. Nos, aki olvasta Várady remek, érzékletes álomleírásait, például azt a jelenetet, amikor egy pinceparlangba tévedve Füst Milánt pillantja meg: „...hőföhér / hálóingben fekiúdt az agg Mester, titáni / tar koponyája hitvese ölében, / ki azt fölébe görbedvén kezébe fogta, / s nagy falatokat harapott belőle! / A költő vinnyogott, akár egy bőregér...” (ELSŐ MESTEREM EMLÉKEZETE, 2. ÁLOM) – az az olvasó meg fogja érteni, hogy micsoda tartalékokat szabadít fel az álom Várady (már elnézést, de) túlcivilizált képzeletében.

Visszatérve Vashoz: lenne a szűkszavúságnak/finnyásságnak egy stilisztikai értelmezése is. Vas itt kissé vázlatos: „...eddiggi életműve a legújabb európai és benne a magyar lírának ahhoz a nagyon igényes áramlatához csatlakozik, amely kárpótlással az elveszett formáért [ti. a strofikus-rímes verselésért és a képközpontúságért] a költemény legbensőbb és legcsupaszabb alakjából teremti meg a maga formaművészetét, a vers mondatfüzésén elkövetett gyöngéd vagy nyers erőszakkal vagy leleményes manipulációval... visszatérve ezzel... a világ egyik alapköltészetének, a latin lírának legsajátabb hatásához, a mondattan művészetéhez”. (I. m.) (Erre utaltam fentebb, a HAMLET-parafraízis kapcsán.) Csűrös Miklós találja meg ennek a gondolatnak a bővebb kifejtését Vasnál. Az ELIOT FORDÍTÁSA KÖZBEN című esszéből kivonatolja: „Konzervatív szemléletű modernségről beszél Vas, melynek fő vonásai a versnek »a közbeszéd lélegzetvételét és ütemezését« követő, de ezt a latin költők »köznapri emelkedettségével« egyesítő formája, zenéje, valamint a modern világ iránt érzett csömör, a jelen megvetése, de nem a jövő nevében, mint az avantgárdban, hanem a múlthoz viszonyítva. Nem

hiányzik az ilyen típusú lírából sem a kép vagy a látomás, sem a zenei effektus, de ezek az elemek itt hűvös logikai szerkezetben és gyakran a mívés versmondat(tan) sugalló közvetítésével jelennek meg; másképp tehát, mint akár a folklórból gyökerező költészetben, amelynek oly fontos hagyományai vannak a magyar irodalomban, akár a szürrealisztikus kép- és képzethalmazásban.” (Csűrös Miklós: ROSSZKEDVEM TELE. Újhold-Evkönyv, 1990/1.)

Lenne tehát egy nagyon korszerű európai irányzat, és Várady a maga csendes módján – megelőzve hatalmas képekkel viaskodó kortársait –, mintegy ösztönösen ehhez kapcsolódik. Nehéz persze vitázni egy ilyen elmélettel. Ide kapcsolódik azonban Vas két további gondolata Váradyról: „Mindenekelőtt elegáns költő. Ez nem a formaművészet fitogtatásában nyilvánul meg – inkább az elrejtésében” – illetve: – „Ez a költői formaművészet... mélységes rokonság szálaival fűződik a filozófia legújabb irányzatához, [amelynek lényege] a szerkezet vizsgálata, és amelynek eredete éppen a nyelvészeti strukturalizmus.” Az első mondat ezt a bizonyos költészeti irányzatot jellemzi tovább; a második azonban már tisztán lendületből fogant. Várady költészetében filológiai úton nemigen mutathatók ki a „strukturálista nyelvfilozófia” (már amennyire létezik ilyesmi) gondolatai vagy módszerei. Talán az EGY KIVÜLÁLLÓ, HA VOLNA ILYEN kihagyásos szerkezete lehetne az egyetlen ideillő példa, de az sem eleve ilyen koncepció alapján készült, a mondatok alánya a cenzúra miatt maradt el. A vers nyomtatott változatában például ez áll: „kívánatos a / ajánlatos a / és nem kevésbé javallott a”. Ezek a sorok azonban eredetileg így szóltak: „kívánatos a befogott száj, / ajánlatos a létszámzaporulat a börtönökben, / és nem kevésbé javallott egy megszálló hadsereg...” A cenzúralis okokból sejtelmessé csonkított változatot Kőszeg Ferenc arra hozta fel példának, hogy a cenzúra némely esetben esztétikai haszonnal jár: „Persze, tehetség még a kényszerűségből is értéket varázsol. Várady Szabolcs EGY KIVÜLÁLLÓ, HA VOLNA ILYEN című verse határozottan modernebb, izgalmasabb lett kihagyásos szerkezete révén, s a szerencsés hűzás árán meg is jelenhetett a NÉ MONDJI LE SEMMIRŐL című antológiában, 1974-ben.” (Kőszeg Ferenc: KÖNYVKIADÓI CENZÚRA MAGYARORSZÁGON II. Beszélő 9., 1984.) Hát nem tudom. Mindenestre a vers csonkítatlan szövege a kötet 444–445. oldalán, a Halasi-interjúba foglalva elővasható.

Idézett írásában Vas Várady éles – jó, legyen

szplínes – politikai nézeteket magukban foglaló verseit ingerülten igyekeznek bagatellizálni: „Van... egy-két közvetlenebbül, úgyszólván tartalmilag is gondolati verse. Aki csak ezeket ismerné, esetleg hajlamos érezhetne arra, hogy mélyebb társadalmi elégedetlenséget keresen bennük. Tévtúton járna [...] Ez a fiatal költő ugyanis a Balatonnal, a tengerrel, a lányokkal, bonyolult emberi (és szerelmi) kapcsolataival sem elégedettebb, mint a társadalommal. [...] ez a néhány verse tele van ilyen érzéletes, eleven és kedvrontó szándékú képpel és helyzettel. [...] Magyarországon a mögöttünk hagyott tíz-tizenkét esztendő [nagyjából 1960-tól számítva] nyugalma kellett hozzá, hogy megteremjen – nem is ismerek az egész magyar irodalomban még egy igazán szplínes költőt, csak Várady Szabolcsot.” Csakugyan kevés ilyen helye van Várady költészetének. De ezek a helyek és versek kulcsfontosságúak. (Az említett EGY KÍVÜLÁLLÓ, HA VOLNA ILYEN; a MEGADATK; A NAGY KAPOCS és még néhány.) Persze ironikusan beszél politikai témáiról is, mint mindenről. De ez nem jelenti azt, hogy a dolog jelentőségét is lefokozta volna. Csűrös állapítja meg erről az attitűdről: „Az irónia nála klasszikus retorikai jelentésében értendő. Olyasmint igazol verbálisan, amivel nem ért egyet” – illetve a mögötte meghúzódó hangoltságról, az EGY KÍVÜLÁLLÓ, HA VOLNA ILYEN című darab kapcsán: „...a feletteseink iránti undor ön-undorral keveredik, [mivel] hozzászoktunk a Rosszhoz”. (Csűrös: HOLTIPONT...) Az iróniáról szóló megállapítást azzal a megszorítással fogadom el, hogy csak a szóban forgó egy-két politikai tartalmú költemény esetében igaz. Várady költészetének egészére inkább a Susan Sontag-féle értelemben, mint az ép értelem megőrzésének módja a „pusztulás képei” láttán, értelmezhető a szemlélet általánosan ironikus hangoltsága. A legérdekesebb gondolatokat erről Ferencz Győzőnél találtam. „Az irónia menedék volt, a kimondhatóság menedéke, sőt, tökéletesen adekvát helyzetünkkel, ahol látszat és lényeg felcserélődött” – mondja általában az 1970-es évek lírájáról. Gondolatmenetét így zárja: „...a többlétről szóltam, amit elfüggönyözött világunkban az irónia jelent. [Várady Szabolcs] ...fanyar lírája minden sorában ezt a többlételet hordozza, akinek költészetét a belső kívülállás egzisztenciális abszurditása itatja át”. (Ferencz Győző: EGY KÍVÜLÁLLÓ, HA BELÜL ÁLL. *Orpheus*, 1990. 4.)

A legpontosabb értékelést Várady politikai költészetéről Radnóti Sándor írásában olvastam: „1968... baljós szeptemberében (vagy október

volt már?) olvasta fel Várady a reményük vesztett, együtt gyászoló barátok és ismerősök körében A NAGY KAPOCS című versét... Én akkor is, most is az elégedetlenség, a sarkalatos politikai tapasztalat pompás, ironikus felidézésének tartottam a verset. Nemzedékünk tapasztalata ellentétes volt a mesterekével [ti. Vas Istvánéval és Illyés Gyuláéval]. [...] A »mélyebb társadalmi elégedetlenség«... azaz Várady költészetének alkalmi és politikai jellege nem volt félreérthető – legalábbis nemzedéktársai számára. Az a politikai alkalom, mely megvilágította az emelt beszéd leépítését, az a tragédia, mely megfosztotta az aktorokat vélt tragikai súlyuktól, az a testvéri segítségnyújtás, mely – ha egy hosszú gondolkodási folyamatban is – megsemmisítette a nyelvhasználat akár ellenséges közösségét, a »realisan létező« és az ideáltípus bármilyen veszélyesen ellentételezett, mégiscsak fennálló nagy kapcsát... a csehszlovák intervenció.” „Petri nyitabb volt, Várady tartózkodóbb. De az ő régi verseinek kontextusában is azt merném mondani – s ennek az abszurd összefüggésnek a sejtetésére csak a líra képes –, hogy valamiképpen azért is a társadalmi állapotaink, örök vesztés voltunk a felelős, hogy Dubrovnikban elromlott az idő.” Igen, egyetértek, és úgy látom, hogy a későbbi versekben is megvan valahogyan ez a beállítódás. A különbség annyi, hogy a „spleen” egyre inkább fedésbe kerül az „ideál”-lal. Érzéketlenül írja Margócsy István: „Várady halk iróniáját az élteti, ahogy a mindennapi élményeket, az élmények mindennapjait és az életet meghatározó, lényegében metafizikus princípiumokat egymáshoz méri.” (Margócsy István: HA MÁR ITT VAGY. *Mozgó Világ*, 1982. 3.) Ez a magasabb szféra pedig mindig jelen van költészetében. Akkor is, amikor a vécétartályról ír villanellát, vagy limeriket a hullámok taraján álló Herbert van Karajanról.

A szplín, a rosszkedv egyébként érdekes módon a kritikusok legtöbbször szerint valamiféle morális fedezetet képez Várady költeményeihez. Talán hogy a játékosság elfogadhatóbbnak látszék; legalább kínjában vicceljen. „Várady lírájának... a tagadhatatlanul hiteles rosszkedv a fedezete.” (Lator László: VÁRADY SZABOLCS VÁLTOZÁSA. In: SZIGETTENGER: KÖLTŐK, VERSEK, BARÁTAIM. Európa, 1993.) Hangsúlyosan ismétlem Radnóti Sándor megállapítását: „a testvéri segítségnyújtás... megsemmisítette a nyelvhasználat akár ellenséges közösségét, a »realisan létező« és az ideáltípus bármilyen veszélyesen ellentételezett, mégiscsak fennálló nagy kapcsát”. Nem egyszerűen rosszkedvről van szó, hanem arról a fel-

ismerésről, hogy 1968 augusztusa után még mint 6felsége ellenzéke sem állhat szóba magára adó ember a hatalommal. Ez pedig egy politikai szerepvállalásra (száműzetés, börtön, k6tél stb.) kevés kedvet érző ember számára képtelenül fojtogató beszédhelyzetet eredményez.

Még valamit nyelvr6l és ethoszról. Réz Pál írja: „...a korszerűtlen elegancia, kecs, a formák akrobatikája, a ritmusok és ritmusváltások igézete Várady Szabolcsnál – igen, hadd mondjam ki a nem divatos sz6t: világfájdalommal párosul”. (Réz Pál: VÁRADY SZABOLCSR6L. *Kortárs*, 1983. 3.) Tandori metaforikusn ugyan, de továbbrége: „...há-ló nélkül és álványtalanul építené vissza Várady (akár ha mozdulatokból, aprított lendületekb6l) azt a tüneményt, amit a töm6r, találó kifejezém6d méltóságának nevezhetünk”. (Tandori Dezs6: VÁRADY SZABOLCS: HA MÁR ITT VAGY. *Kortárs*, 1982. 3.) Veress Miklós pedig lélektani elméletként bontja ki nagyjából ugyanezt: „...a groteszkek és (6l)objektív6 csiszolt költ6i modora védik attól, hogy az olvasó ráj6hessen: voltaképpen érzékeny és szentimentális ember a költ6...” (I. m.)

Mármost egy kis kitér6t tennék err6l az érzékenység6r6l, ami korántsem csak szépelgés: a költ6társ tudja, mit beszél, intuíciója helyes irányba mutat. A szenzibilitás két égtáj felé kereshet magának érzékelnivalót: az egyik a dimenziók általanosságának szférája, a másik a „belakott térid6”, az ember és közössége sorsa. A térbeli tájékozódás, a vizualitás Váradynak (említettem már) nem a leger6sebb oldala. Így nyilatkozik err6l: „Egyik fogyatékosságom a sok közül, hogy nem vagyok vizuális alkat, nem igen tudok látványokat megjegyezni, rosszul is tájékozodom a térben, könnyen eltévedek. [...] A fül-em jobb, mint a szemem – jobb h6ján a szavakba kapaszkodom.” (Id. beszélgetés Halasi Zoltánnal.) Persze az efféle vallomások igazságtartalma többnyire csekély; elég az átomleírások érzékeltes környezetrajzaira gondolni. Meg persze a sz6képekre, sz6kapcsolatokra: „...távolszociációkat is sűrűteni képes szokatlan jelz6s szerkezetei, mint a »telített úr«, a »higgadt l6z«...” (Szigeti Lajos Sándor: „PÉLDÁUL: AZ ID6”. *Életünk*, 1982. 7.) – valójában ezek is a térbeli orientációhoz kapcsolódó elemek. Fontosabb azonban, hogy az efféle absztrakciónál mindig jobban vonzódik az akár beláthatatlanul kusza emberi történésekhez, azok geometriájához. Ahogy Csűr6s írja: „...már-már követhetlenné

bonyolódnak az emberi viszonyok. De Várady köv-e-ti és rögzíti 6ket; id6, tér nála konkrét jelentésében (is) szerepel; tárgyilag6s képet fest, amelyben a személyes információk és a világfolyamat változásai azonos jelent6séggel rendelkeznek egymás mellé. [...] az életit, az itinerarium mentis toposztát is fanyar szépepszissel szemléli... inkább az egy helyben levés, a bezártág közérzete, képzete jellemzi. [...] Áll az id6 is.” (I. m.) Vagyis a teret és az id6t nem objektív paraméterei, hanem a versvilág figuráinak életében beállt változások, az események, mozzanatok tagolják. A SZÉKEK A DUNA F6LÖTT vagy az „ÉS MÁST SOSEM” jól példázza a fizikai és spirituális mozgásnak ezt a feszültségét, el-lentmondásosságát.

Domokos Mátyás figyelmeztet egy talán nem egészen komoly elméleti vonatkozásra Várady versvilágában. Szerinte az EGY KÍVÜLÁLLÓ, HA VOLNA ILYEN című vers „...költ6i logikája egybevág a matematikai logika nevezetes Gödel-tételének állításával, miszerint bármely axióma-rendszerben létezik olyan alapvet6 és végs6 állítás, amely az adott axiómákkal sem nem bizonyítható, sem nem cáfolható. Ez a »kívuálló belüláll6« és a »belüáll6 kívuáll6« problémája, amely soha sem oldható fel a logikában, de van a létezésben”. (SZKEPSZIS ÉS BIZONYOSSÁG. *Kortárs*, 1989. 4.) K. Gödel tétele a logikai rendszerekre vonatkozik, a „létezésbe” (már amennyire egyáltalán beszélni tudunk róla) történ6 kiterjesztése meglehetősen problematikus. Ha azonban (mint metaforát) a költ6i narratívákra próbáljuk alkalmazni, nem egyszerűen a m6vészi sz6veg állításrendjének differenciálásához jutunk, hanem narrátor, médium és imágó/altereg6 elválasztásához, ami csakugyan releváns gondolat.

De ne lépünk át Vas fentebb idézett elképzelésének érdekesebb felén sem. Így hangzott a gondolat: „...a költemény legbens6bb és legcsupaszabb alakjából teremti meg a maga formaművészetét, a vers mondatfűzésén elkövetett gyöngéd vagy nyers er6szakkal vagy leleményes manipulációval... visszatérve ezzel... a világ egyik alapköltészetének, a latin lírának legsajátabb hatásához, a mondat-tan művészetéhez”. Fogarassy Miklós is hasonlótt mond: „...a metaforikus képalakítás minden csillagó színességér6l lemondva csak néhány hangsúlyos hasonlatra épít, és a »klasszikus« versmondat fűzéséb6l, lejtéséb6l, csavarodásaiból szabja ki az éles költ6i formát”. (Fogarassy Miklós: HA MÁR ITT VAGY. *Jelenkor*, 1982. 3.) Érdekes módon Lator

László másként ítéli meg ezt (bár lehet, hogy inkább csak retorikai különbségről van szó): „*Lírátnak ez a költészet, közelebb akar állni a kenetlenül nyikorgó prózához, mint a szép dikcióhoz, a nyelv elnyűtt fordulatait kedvelő, sztereotípiákkal akar nem szereotíp tartalmakat közölni. [...] A száműzött lírát a kihagyások, a kitölthető hézagok, a kiegészíthető, a tetszés szerint továbbírható nyitott, félbetört mondatok őrzik. S az az igazi bravúr, ha a színtelen, fénytelen anyag mégis felfényesedik.*” (I. m.) Margócsy „...klasszikus tisztaságú, bonyolultságán keresztül filozófáló körmondatszerkesztést” emleget, Csűrös a stilisztika felől fogja meg a dolgot: „*Költői stílusának egyéni vonását... a latinos retorika megújításában és a ma már ilyen magas színvonalon alig létező dalszerűség rehabilitációjában érdemes keresni*”, Szigeti Lajos Sándor a kijelentéslogika irányából: „...*ha az olvasó eljut a következtetés felismeréséhez, az általánosítható tanulságok megformálásának lehetőségéhez, akkor a szerző fordít egyet a gondolatmeneten... válasz helyett újra rákérdez*”, és Csűrös Miklós is ezen a vidéken keresgél: „*Bravúrosan szerkeszt. Előrebocsátja a tételt; érvek és ellenérvek labirintusába tereli a befogadó figyelmét; végül az addig inkább szentenciózus, mint pikturális fogalmazás és szemlélet (előkészítve bár, mégis meglepően) látomásba olvad át, netán kísérteties hasonlatba.*”

Mármost hogy néz ki ez a gyakorlatban? Mindkét megközelítéshez jó példa az ELMOLTOTT SZERKEZET, mely a „tétel”, azaz a név kimondásával indít, és attól sötét és zavaros mozzanatokban távolodik, míg megérkezik ugyanannak a sejtelmébe. Csűrös az ÉVEINK HOZADÉKA szemelvényeit hozza példának: „*Mindenki elhülyül, nem a bölcsességünk / növekszik évről évre*” – hangzik a tézis; „*Holott közben gyarapszik, kinél hogy, / tudás és teljesítmény*” – állítja fel az antitézist nyolcsornyi kifejtés után; az ellentmondást paradox szentenciában „oldja fel”: „...*ember és műve más-más körben köröz*”. Ezután a logikus beszéd csakugyan látomásba torkollik: „*összejárunk / eltölteni a maradék időt, átvánszorongni az ünnepek sivatagján...*” – míg a zárás (nekem heideggerinek tűnő) víziójában csúcsoadik ki: „...*jelenlétünk... mint a rettegés íze / a szürkülő ölekezésben, visszatér*”. Nekem ez a jelenlét nagyon „Dasein”-szerű, és mert ez a zárlat nyilván halálvízió, a jelenlét lételedtség-állapotát idézi meg, melyben az ölekezés („együtt halni, együtt halni”), siet előzékenyen segítségünkre a nyelvi) a létbe való visszatérés egyet-

len módja. Hát ez nagyon sötét vízió. Szerintem – jó, az efféle ritkán előforduló apokaliptikus zárlatokat is érdemes megjegyezni – jellemzőbb eset is akad ennél. Azért tartom jobb példának a HA MAJD BEJÖSSZ AZ AJTÓN-T, mert Várady költészetétől még a sötéten látásnak ez a túlzott méretaránya is idegen. Ebben a versben a nagy terv, amire a versbeli beszélő készül, mindössze annyi, hogy barátja meglátogatta egyszer, rágyújt egy cigarettára vagy szivarra, és elbeszélgetnek az „állapotokról”. Nagyon szép a vers... nem építkezése, inkább rombolkozása, ahogy az első kijelentéstől – „*Ha majd bejössz az ajtón...*” – eljut a zárókijelentésig: „...*nem jössz, mert minnek is*”. Igaz, itt nincs záróvízió, de a „latinitás” eszménye tisztán tárja fel magát, tökéletesen működik.

Várady költészetének egészére a Csűrös által vázolt látomásos poénra hegyeztettség sé-májánál jobban illik Kappanyos András megállapítása is: „...*érezhetjük a közvetlen mester, Vas István szemlét is az egész kötetet átjáró, minden művészallúrtól mentes, kissé arisztokratikusan intellektuális rezignációban*”. (Kappanyos András: Várady: HÁTHA NEM ÚGY VAN. *Kritika*, 1989. 4.) Ez a kelletlen, de szelíd hangoltság fontos sajátosság. Szinte Várady egész költészete intonációját meghatározza. „*Ami a költő agyában filozófiai szépség, az a költő versében lírai bizonyosság*” – idézhetem Domokos Mátyást az efféle aranyigazságoknak járó kétkedéssel. (I. m.) Bár talán ez is elfér az „elegancia” kalapja alatt.

Nagyon helyesen állapítja meg Csűrös: „*Várady föladata a labdát kritikussáim... a VERSES LEVELEZŐLAPOK című ars poeticában: »játék ürügyén«, »e visszas kor ellenében és szórakozásképp« »megkísértem a latin eleganciát«. [Verse] a feneketlen rossz kedv meg egyfajta angyali belső muzsika kivétel, műlekomy összekapcsolódása.*” (Csűrös: HOLT-PONT...) „...*a Várady-vers legkeserűbb vagy legszomorúbb soraiban is megmutakozó »szórakozásképp«, divertissement...*”-ről beszél Radnóti Sándor is. (I. m.) Ide kell vonnunk tehát Vasnak a „*legújabb európai és benne a magyar lírának... nagyon igényes áramlatát*”-ról szóló elméletét és Váradynak a hagyományhoz való viszonyáról szóló más nézeteket: „...*barátságos távolságtartással szemléli elődeit...*” mondja Alföldy Jenő (GODOT-RA VÁRUNK. *ÉS*, 1988. szept. 16.), „...*fesztelenül mozog a költészet évezredeinek ránk hagyományozott versruhatarában... mozgásának koreográfiájából azonban teljességgel hiányzik a régi idők*

lírájának... emelkedettsége”, véli Domokos Mátyás. (I. m.)

Persze a hagyományhoz fűződő kapcsolatnak ennél konkrétabb példái is vannak. Elsősorban a magyar mesterekre gondolok. Egészen konkrét kapcsolódások is kimutathatók. A Vas István-példa jelenléte az eddigiek alapján is kézenfekvő. De Pilinszky-reminiscenciákból építkezik a HA BOTLOM vagy a TELEFON néhány sora és szellemében a versek egésze; az E SZÜKSÉGSZERŰ PILLANAT logikája és dikciója Nemes Nagy Ágneszt idézi; a BÚCSÚ motívikájában Kormosra ismerhetünk; és a sor folytatható lenne Jékelyvel, Zelk Zoltánnal és másokkal.

Én mégis azt mondanám, hogy a példakövetés, a hagyományosság is elsősorban szerepjáték. Amilyen mértékben megfelel ezeknek a hagyományos költőszerpeknek, ugyanannyira ki is fordul belőlük. Vas István rezignációjából itt hiányzik a mester dörzsölt naivitása. Nemes Nagy Ágnes éles tárgyiasága mellett nincs ott a világtrend irracionális látáson érzett mély felháborodás. Az árvaság pilinszkys képeiből hiányzik a mély kétségbeesés, a „*sírásom mázoló a falra*” gátlástalansága; Kormos varázslatos lazaságából a szégyenletesen hazudozó kópé ingerültsége, izzadságszaga. *Textuálisan* van jelen a hagyomány Várady lírájában. Magatartásmintáiban nem.

Továbbmegyek: nemcsak az elegancia és az antik tisztaság, de az ezekkel való provokatív szembefordulás is része a játéknak. Gondoljunk például a HORÁC olyan kitételeire, mint „*Holnap aztán majd! De ki nem szarik rá?*”, vagy a VÉCÉRTARTÁLY-VILLANELLA versformájának és az ahhoz kapcsolt tematikának az ellentétére enyhén szólva profán tárgyával. (Amiben persze az a remek, hogy a közönséges tárgy mögött a transzcendencia is felsejlik.) Ebben a tekintetben egyébként ez az attitűd a legteljesebb mértékig megegyezik Petriével, akit nem szokás latinusnak vagy elegánsnak titulálni. Petri TELEFON-ALBÁ-ja és más trubadúrdalai (Szigeti Csaba sokat tud, és keveset ír ezekről) közeli rokonságban állnak Várady villanelláival és egyéb *latinériáival*, nem is beszélve Tandori CELSIUS-kötetének irdatlan mennyiségű alkaioszi verséről.

Valójában ezeknél a közelítési irányoknál sokkal fontosabbnak tartom, hogy – amint Margócsy a fentebb idézett szövegben említette: „*Hallgatása, megszólalásának ritkasága, önmagával szemben tanúsított kegyetlen kritikusai*

gora nemcsak azzal a különös minőségi előnnyel ruházza fel költészetét, hogy benne – szinte egyedülálló módon – ellanyhulásnak, színvonalcsökkenésnek nyoma sincs, hanem mindenki számára intő tanulást tud... szolgáltató: a költészet alapkérdéseinek... vizsgálata elkerülhetetlen.” Erre is gondolva idéztem és interpretáltam fentebb Domokos elméletét a Gödel-tétel alkalmazhatóságáról.

Várady törekvéseinek egyik iránya tehát a *költészet maga* mint tárgy és mint alany. Ha ennek a *latinos, elegáns, szórakoztató, megnesesített dalszerű, szkeptikusan bizonyos* stb. versidomnak a hatását az olvasat konstitúciójában figyeljük (ami ezzel a fundamentális vizsgálattal szorosan összefügg), azt látjuk, hogy Várady igyekszik olvasóit *túlrántani* a vers asztráltömegén, lehetőleg egyetlen lendülettel, hogy aztán ők is *viisszatekintve* próbálják átértékelni/átértelmezni az elkapkodott megértést. Így kerülnek az övéhez hasonló pozícióba, hiszen ahogy Veress Miklós mondta: „...*sohasem maga a szituációként észlelt valóság a meghatározó élmény, hanem éppen az élmény emléke*”.

Petri egy magánlevélben (melyet, több másikkal egyetemben, Várady közreadott) remek érzékkel tapint rá erre a mechanizmusra. A RÍMSZÁLAK ELKÖTÉSE című versről állapítja meg: „*nagyszerű a: »Jegemen / ütődött én-lék«. Pontosan azért, mert a spekulatívban bonyolult és ugyanakkor érzékletes kép genézise az »élnék« játszi anagrammatizálása. A ...»Lesz-é a vala hogy?« álomi agrammatikussága... furcsaságában sem zökkenti meg az olvasást, mert az előtte álló kérdő mondatból való párhuzamossága, illetve részleges szerkezeti tükörszimmetriája (hogy-lesz – lesz-hogy) folyamatosan olvastatja a szöveget, s mire szöveget ütne a fejünkbe, hogy itt valami nem stimmel... máris ütődik az én-lék”.* (Kiem. B. B.) (Petri György levele Váradynek. Berlin, 1986. ápr. 7. *Holmi*, 2000. dec. 1508.) Úgy van, úgy van! Az ember azt gondolná, hogy az ilyen meglepő fordulatok, mint „*Meg volnék, igen, halva*”, lassítják az olvasást. Valójában azonban rejtélyként működnek, és az olvasó éppen hogy gyorsít, hogy mielőbb eljusson a titek nyitjáiig. Ami, persze, sehol. De mire ez kiderül, addigra árkon-bokron túl vagyunk, csörgethetünk tehát vissza: mi a fene volt ez? És egyre kevésbé értjük az előzményeket is, míg végre teljesen megbutulunk. És akkor jó nekünk, mert akkor jutunk el odáig, hogy a vers olvas minket. Persze a saját szemünk láttára, hogy tanuljunk belőle – *ömagunkból*.

Ha pedig innen szemléljük Várady költészetének legtöbbet emlegetett sajátosságát: a kevésségét, a megszólalás ritkaságát, a benne feltárukt csendeket, akkor egészen másként értékelhetjük. De ne szaladjunk előre, mert egyáltalán nem biztos, hogy erényről kell beszélnünk. Alföldy Jenő például egyértelműen fogyatékoságot lát a dologban: „*A rendkívül gyér verstermés... a lírai alanyban megrendült hitének tulajdonítható...*”, ami azért képtelen állítás, mert elsődlegesként tételezi ezt a hitet, mint ha az nem megerősítésre szoruló megállapodás lenne a diskurzusközösségben, hanem természeteti adottság. (I. m.)

Kappanyos András így képzei el a Várady-kötet megjelenését: „...*a barátok éveken át unszolják... végre megunja... Kívetszi a paksamétából a túl személyeseket, a túl játékosakat, a túl pajzánakat, és a többit színiük elé bocsátja*”. Hozzáteszi: „*Nem az ihlet a kevés, hanem a maga állította mérce magas.*” (I. m.) Ami azért nem egészen így megy.

„*Ritka eset, hogy ilyen vékony kötetre való vers is jelentőssé tesz költőt*” – mondja Fogarassy Miklós, de nem éri be a lapos mennyiségi érvekkel: „...*ha van minnek elhallgatni, akkor a megnyíló csend is mélységet, súlyt, jelentést nyerhet... a költői évkörök közötti hangelnyelő övezetekre, a képtől képig, sortól sorig, versszaktól versszakig futó költői dallam vagy »zajlás« meg-megtörésére, aritmiajára egyaránt gondolva*”. (I. m.) Itt tehát a vershiányok jelentő alakzatok lennének. Csak hát a csend- vagy hiányelemek magukban nem létezhetnek, csak kontextusuk élteti és értelmezi őket. Várady-nál pedig a ritka megszólalásból adódóan éppen ez válik kétségessé. Margócsy István olvasata ezt veszi figyelembe: „*A költő, aki még a hatvanas években indult, s aki generációjának mindig is egyik leghetéresebb tagjának számított, 1981-ben adta ki először összegyűjtve verseit. Kötete így egyszerre őrzí a két évtized természetét és csöndjét: a csöndet, azaz a költő hallgatását nemcsak az évszámok közti résekből, hanem magukból a versekből is kihallani. [...] számára a csend, a dolgok kimondhatóságának pillanatnyiségét övező csend jelenti a kiindulópontot – szinte természetes tehát ennek technikai következménye, a költészet mennyiségi apadása.*” (I. m.)

Mindez nagyon szép. Én azonban azt javaslom, hogy mondjunk le a frappáns megoldásokról, és próbáljuk lassabban végiggondolni ezt a kérdést, a kevés vers, az el-hallgatás vagy a műként megjelenő csend dilemmáját.

Ha Várady Szabolcs költészetének „szabására” próbálunk rákérdezni, tudniillik hogy (a recepció minősítéseivel arányosan) *nagyszabás-e* vagy sem, nem a versek darabszámára való figyelemmel érezhetjük az efféle kétségeket megalapozottaknak, hanem az esetlegességük okán. Szapphónak is kevés versét ismerjük (olykor azt is rosszul, lásd Radnóti „*művészi en ihletett rekonstrukcióját*”), mégis a világirodalom egyik legnagyobb költőjének tartjuk. Ugyanakkor azt is szeretném leszögezni, hogy bármelyik Várady-verset vesszük szemügyre, kitűnőnek fogjuk találni. Tehát nem azt akarom mondani, hogy Szapphó jó (nagy, zseniális, kolosszális stb.) költő volt, Várady pedig rossz (kevésbé jó, jó, de nem zseniális stb.). Ha a nyelvi készséget, a látásmódot, a poétikai felkészültséget és ennek a tudásnak az alkalmazását, a megformálásra fordított gondot, sőt a szorgalmat nézzük, mindent adottnak látunk ahhoz, hogy egy nagyszabású költői életmű keletkezzen. Akkor pedig honnan *benne* ez a kedvetlenség, ahogyan a gyűjteményt forgatom, ahogyan a benne sorakozó remek verseket olvasom? Mi nincs ebben a költészetben, ami a versekben megvan?

Várady Szabolcs költészetének talán az a legfeltűnőbb paradoxona, hogy ami megvan, az mindig arra irányítja a tekintetet, ami nincs meg. Ha elolvassuk azt a két-három verset, melyben Várady Petrivel közös baráti köre életéről számol be, az a határnyí (sokkal összezapottabb, olykor gyengébb, mégis eleven) vers jut az eszembe, melyet Petri írt ugyanerről a tárgyról. Nem *onnan* vett adalékként, hanem *itt meglévő* hiátusként. A LÁBRÓL SZÓLÓ „*filozófiai töredék*”, minden szellemessége ellenére (és annak dacára, hogy problematikája a lehető legaktuálisabb, Heidegger *áll-vány* fogalmától az installáció művészetfilozófiájáig ezernyi kapcsolódó kérdésirányra mutat) egyszerinek, rögtönzésnek, tréfának hat, és talán csak azért, mert magában áll. És így tovább. Miért?

Olvasásszociológiailag/pszichológiailag arról van szó, hogy hiányzik az egyes gondolatok, eljárások megerősítése. Tudjuk, hogy az emberi észlelés hajlamos átsiklani az egyszerű jelenségek felett, és vagy nem venni róluk tudomást, vagy olyasmít látni helyettük, amihez hasonlót már megéltünk. Jó példa volt erre az a komoly feljegyzésegűttes, ami az 1840-es évekbeli napfogyatkozás leírásakor keletkezett. A legtöbb megfigyelő beszámolt az ál-

latok különös viselkedéséről, hogy a tyúkok aludni mentek, a macskák újra akartak reggelizni és így tovább. Ebből egy szó sem igaz, 1999-ben ellenőrizhettük. Honnan vették mégis? A naplemente *analógiájára* képzelték el, még az eset előtt; és a lapok is cikkeztek eféleről. Ezzel szemben a „*tömbként közeledő*” sötétséget, az „*éjszaka falát*” aránylag sokan pontosan jellemezték, hiszen ezt a jelenséget sík vidéken nyári viharok idején gyakran megfigyelhették már; de a holdkorong peremén a teljes fogyatkozás pillanatában jelentkező „*gyöngyfűzért*”, a krátereket mint prizmaokon megtörő fény jelenségeit jóformán csak a szakemberek látták, akiknek előzőleg is tudomásuk volt a jelenségről.

Ha ennek megfelelően próbáljuk elgondolni Várady verseinek hatáslehetőségeit, arra következtethetünk, hogy valamiféle ismétlődésre lenne szükségük, nagyobb (egyáltalán: kielégítő) hatásuk érdekében.

Ez az ismétlődés lehetne persze időbeni, azaz szó szerinti: ha a versek sokszor megjelenének, sokan és sok helyütt szavalnák őket, gyakran hallanánk belőlük vett idézeteket, akkor az olvastukkor bekövetkező „aha!”-tapasztalat, illetve a ráismerésben foglalt „ismerem!”-élmény, mely saját kompetenciánk megerősítésével hízeleg öntudatunknak, kellemes asszociációkat társítana a költeményhez, ezzel is növelve olvasmányunk rangját.

Ha azonban ez a lehetőség nem adott (és a XX. század harmadik harmadában, talán első-sorban a konkrét vizualitás előtérbe kerülésével párhuzamosan, az olvasók egyre kevesebb lelkesedéssel olvasnak költeményeket), akkor az ismétlődésnek magában a szövegben, a műegyüttesben kell lennie. Az utóbbi évtizedekben egyre gyakrabban tapasztaljuk, hogy egy költészet alapegysége nem az egyes költemény, hanem a sorozat, a ciklus, a kötetmű. Az önmagában foglalt kontextus a vers jelenlétének talán az utolsó stációja. A mind prózaibbá váló, majd elnűmulva képeket bámuló ember korában az éldásosan lassú olvasás maga sem maradhat eléggé lassú az adekvát megvalósáshoz. Újra és újra továbbszaladunk azokon az apró elemeken, melyeket át- és átépítve megérthetnénk a vers működését. És ebből a továbbszaladásból nem bontakozik ki az a vissza-visszatekintő feldolgozás és megnyílás a vers előtt, amire Petri utalt idézett levelében.

Mindkét költő, akiket Várady „nemzedék-

társai” közül szeret és fontosnak tart, Tandori és Petri, egy hangsúlyozott, olykor már-már karikatúrisztikus önéletrajzi elbeszélés kontextusába illeszti költeményeit. (De hasonló mondható el olyan nagyon más pályákon indult kortársakról is, mint Takács Zsuzsa, Orbán Ottó, Oravecz Imre vagy éppen Baka István.) A rejtőzködő énnel és az egyetlen vers alakzatának preferálásával Várady Szabolcs jószerével magára maradt. („Jószerével”, mert mondhatnánk akár a nála fiatalabbak közül is ellenpéldákat, Tábor Ádámot, Ferencz Győzöt és másokat; de talán kivethető, hogy ez a *jószerével* itt mit jelent.) Ráadásul további terhet jelent az a már-már tudatosság, amivel Várady vállalja ezt az elcsendesedést, magára maradáást, ami az egész életműre rányomja a bélyegét. (Vas István válogatott verseihez írott utószavában fontosnak tartja Vas emlékezéseiből ezt a – pályakezdésre emlékező – mondatot kiemelni: „*mindazt, amit más is el tud mondani, mindenki más jobban tudja elmondani*”. Magáról is mondhatta volna; ugyanakkor: „*Nem éppen biztató pályakezdet!*” – kommentálja mestere aforizmáját. Vajon magára is gondolt?) Szinte *ars poeticaszerűen* jelenik meg már egy egészen fiatalkori versben, a ROSSZKEDVŰ TÖREDÉK-ben ez az életézés: „*Évem tellett csak huszonkettő, / magamnak is oly visszatetsző, / bennem a »dálnok« lett mivé: / öreges gyanakvásba vesztí, / nem pedig szárnyalni eresztí / kedvét, ha támad költeni. / Hittem természetes hazámnak, / s nem hogy mint bábész utas járjak / utcáin, a költészetet. / Most idegen hangon mutálva, / biztos bukásom tudatában / tapogatózom – hova is?*” 1965 óta ebben a tekintetben nemigen látunk pozitív fejleményt. Néhány évvel később, a Tandori és Petri első kötetéről szóló kritikájában/tanulmányában az akkor kortárs irodalmi horizontot felvázolva (ahol melleleg minden létező költői törekvést József Attilától vezet le, az egyik irányt Pilinszky és Nemes Nagy Ágnes, a másikat Juhász Ferenc és Nagy László közvetítésével), kortársai közül a legizgalmasabb tehetségeknek tulajdonítja azt a felismerést, hogy nem tudják folytatni az előzményeket. „*Innen már csak egy lépés az a kérdés, hogy hogyan lehetséges akkor a költészet, lehetséges-e egyáltalán?*” Bizony, ez a kérdés. És ha másra, általánosságban véve (Illyés mesterségparancsa értelmében) nem is, erre a költőnek felelnie kell valamit.

Várady felelete voltaképpen újra és újra rög-

tönzött. Többen felvetették, hogy a rendkívül aprólékos kidolgozás ellenére Várady versei maguk is rögtönzésnek hatnak. Kabdebó Lóránt egész alkotáslélektani elméletet épít erre a körülményre: „*Atéli rögtönzészzerűen, amit az élet produkál, de úgy, hogy közben tudatában van annak, hogy az általa... megélt és versében rögtönözve lejegyzett életjelenetek nem valamely véletlen születtei, hanem az emberi létezés – illetőleg a korabeli (korunkbeli) társasági létezés – alapformái.*” (I. m.) A rögtönzés pedig azzal jár, hogy egész költői világát versről versre újra kell alapítania. Ez az attitűd ugyanis nem fér össze a szöveg-univerzum, a „személyes paradigma” konstitúciójával.

A Halasi Zoltánnal készült (idézett) interjúnak arra a kérdésére, mely költői törekvéseit firtatta, így válaszolt: „*Jaj, kedves Zoli, hogy törekednék én bármire is, amikor egyáltalán nem írok verset, ki tudja, mióta? Ha bármit írni tudnék, már azzal nagyon boldog lennék. Az már csak ezért sem lehetne más, mint egyedül vers... Szóval megcsökött konzervatív vagyok, attól félek.*” Nem, én ezt nem hiszem. A konzervatív költő ír verseket. Aki nem ír, az nem konzervatív, hanem veszteglő költő. (Vagy mással elfoglalt költő, akinek egyáltalán nincs ideje asztalhoz ülni és naphosszat ceruzát rágni.) A veszteglő költőnek nem az a baja, hogy régmódi, hanem az, hogy a régi módi számára már elfogadhatatlan, újat pedig nem tudott vagy nem volt kedve kitalálni helyette. Holott ha valaki „akármit meg tud írni”, akkor nincs más dolga, mint meghatározni a témát, a versformát, és kidolgozni a dolgot. Ahogy Várady teszi, amikor alkalmi feladatokat teljesít, pontosan és nagyszerűen.

Ennek a dolgozatnak az elején, a mottóban a SAN FRANCISCO UTCÁIN című tévékrimi egyik jelenetét idéztem, melyben Stone hadnagyot társa egy Ezra Pound-kötettel lepi meg. A hadnagy beleolvas a könyvbe, majd fejét rázva teszi le: elégedetlen a szöveggel. „*A költészetnek lényegre törőnek kell lennie!*” – szögezi le, és példának a minden rendőrnél megtalálható, a gyanúsított jogairól szóló szöveget idézi: „*Jogában áll hallgatni. Minden, amit mond, felhasználható ön ellen*” – és így tovább. A véletlen ajándéka volt ez a jelenet, hiszen többnyire nem nézek televíziót, pláne nem ilyesmit. A hadnagy megjegyzése nagyon elgondolkodtató. Ebben az esetben mégis a megfordítottját ajánlom megfontolásra: *Jogában áll költeni.*

Minden, amit megír, felhasználható lehet ön mellett. És, teszem hozzá, közös önismeretünknek is hasznára válhat. Ennyire a költészet dolgában is lehetünk haszonelvétek.

Bodor Béla

[VERSSZAKELEMZÉS]*

1

Szeretném megmutatni V. Sz. egy strófájának – még a költőhöz képest is – kivételes poétikai gazdagságát.

2

„*Délután fölborult egy szék,
fölborult egy vitorlás.
Ez a megtorlás.
Amiért ideszöktünk.*”

A strófa a bűntudatból fakadó enyhe paranoia (vonatkoztatásos téveszme) mesteri ábrázolása. Megér egy kis „*close reading*”-et. A többi strófához képest (1. „*A fűzfák haja, a vonat zaja*”, 3. „*A teraszról pedig*”, 4. „*Onnan eljöttünk, ide szorultunk*”) szándékosan prózává rontja a kezdő sort:

„*Délután fölborult egy szék,*”

Ez a „*Délután*” három szótagnyi metrikai redundancia, az egész sort elnehezítő ballaszt. Ráadásul tartalmilag értelmetlen túlpontosításnak hat. (Nem mindegy, hogy mikor?) Nos: nem. Ez a kényszeres precizitás a már említett paranoia típusos tünete! Tehát az ábrázolást gazdagítja. A 2., 3. sorvégi rímpár leleményessége: felületes olvasásra szinte ragrímnek hat, pedig egyáltalán nem az: „*vitorlás*”, itt az *s* a valamivel ellátottság képzője (denominális nomenképző, mint *mázás, mézes*), míg a „*megtorlás*” *s*-e deverbális nomenképző. A rímpár tartalmilag is erőteljes kontraszt. Míg a *vitorlás* a vízparti táj banális kelléke, a *megtorlás*nak tra-

* A HAZAFELÉ című vers egy szakaszának elemzése Petri György hagyatékában maradt fenn, nem sokkal halála előtt írta.

gikus súlya van. Miért tesz pontot Várady a *megtorlás* után? Mert így *kihangsúlyozza* a kétértelműséget az ok-, illetve célhatározói funkciók között. („Azért, hogy...”, illetve „Abból a célból, hogy...”) Vagyis megjelenik a Don Juan-motívum! Az istenkísértés, illetve a bűnhődés vágya. (Költőnk számára kiemelten fontos figura, vö. DON G. DONG.) A vers hőisében növekvő feszültség jele az is, hogy teljesen eltérő súlyú események *grammatikai szinten* nivellálódnak: „*fölborult egy szék/vitorlás*”. Hát nem mindegy? És természetesen „*szöktünk*”. Respektív férj, illetve feleség elől? Minden bizonnyal. Hiteles korrajz is e négy sor. Lám olyan ez a „*close reading*”, mint a nagyító tükör: gyengébb minőség esetén rejtett hibákat (poétikai mitesszereket) leplez le, jó vers esetében a finomszerkezetben rejlt poétikai értékeket.

Jegyzet: Ha erőmből telik, folytatni szeretném ezeket a tüzetes V. Sz.-olvasásokat, mert hitem szerint hasznos tankönyvféle kerekedhet ki belőle kezdőknek – és haladóknak.

Petri György

A GAZDA BEKERÍT

Lackfi János: *Hőfogó*
Ister, 2003. 158 oldal, 1500 Ft

Jó fél tucat verseskönyv, egy prózai gyűjtemény, tíz műfordításkötet, más nyilvános eredmények: nem mondhatjuk, hogy a krisztusi korba ért Lackfi János komoly erőfeszítések nélkül hagyta maga mögött az éveket. Gyakran hallható hangja kellemes, friss szelek sepregetésére emlékeztető képzetet ébreszt: olyan vállalkozó szellemű költőnek látjuk őt, aki azáltal és azután fog fel valamit a világból, hogy előbb választ ad egy-egy homályosan de rengő kérdésre. Nemcsak feleselő, hanem makacsul válaszoló, szívesen és nagylelkűen viszonozó természet, költészete a hétköznapiok szerény eseménylancaihoz fűzött kommentáregyüttes. Mintha az ég felé mutatná meggyőződéseinek gyökérzetét, s közben meg-megkapaszkodna az élet süppedékeny lávakráterében. Nagy idegen gondolatok olvadnak össze verseiben egy-egy apró személyes belá-

tás mozaikjaival – beszédmódja azonban nem mesterkéltén csiszolt, nem bársonyos vagy hízelgő: nagyítóüvege alatt csak egy darabig érezzük a meleget, hamar megsejdtünk valamiféle perzselő harmadik elemet, verskövetésünket megbolygató hangúslyt vagy nyugtalanító mellézköngét.

A kötet élén a LAVINA-DAL áll: a verset Lackfi „*a boldog-szomorú Kosztolányi Dezsőnek, Szakács Eszternek*” ajánlja. A költeményben felsejlenek e költészet fontos jegyei: kölcsönzésben kiteljesedő hajlam, megelégedett-családfőszerrű hangletjtés, a tárgyak birtoklása, az öröm és a közöny érzelmi elegyenék esetelése, a dolgokkal való azonosulás egyszerű kis szertartásai, a metafizikai háttér fehér foltjai, a formai jártasság, sőt bűvészi technika – s persze a vers nem látványos zárata. Lackfi János más verseiben is szembeötlik, hogy a szöveg nem emelkedik kiútápontra, s csak helyenként zárul olyan „*csattanóval*”, amely fokozná kezdeti érzelmi érdeklődésünket. Kosztolányi verse férfias sóhaj, a földiekkel megcsalt, örökké elégedetlen, égiekre áhítozó költő fájdalmas panasza. Leszámolás. Lackfi verse elszámolás. Egy fiatal családapa leltárjegyzéke, amely nélküli az „égi világ” megrendítő felelősségi rendjét, s a költő csupán azt a megjegyzést fűzi a lajstromhoz, hogy „a van”, a létező önhatalmulag gyarapodik.

A verssorok nagy kezdőbetűi erősítik az emelkedett hangvételt, a ritmus viszont hamar harkálykopogássá rendeződik. Kosztolányi mintája nemcsak egy joviális, a házirend szimmetriáit és kis egységpillanatait őrző szemlélet emléke, hanem egy önemésztő, magánélete korlátait feszegető, magasra rugaszkodó lélek vallomása. Ezt az emelkedési vágyat, csillápihatatlan metafizikai szomszúságot a BOLDOG, SZOMORÚ DAL-ban sokszorozzák a kereszttrímek, sugallják a folyamatosan alkalmazott nőrímek. A nőrím nyitva hagyja, felröppenti a sorvéget. Lackfinál párrímeket találunk, s hosszú fűzerben hímrímeket. Fontos hatásmechanikai különbségek ezek: a halmozott párrím eleve egyszerűsíti a dallamot. A keménységet hangsúlyozzák a kicsi ütésekre emlékeztető hímrímek – a hímrím többnyire lezár, lecsapja a sorvéget, elkoppintja a gertyát. Talán éppen a Lackfi-vers tükrében értjük meg a Kosztolányi-vers eddig eltakart tragikumát, egy békebeli európai világkép meg-

rokkadását. „*Van már kenyerem, borom is van*” – kezdi az előd. „*Van faragókésem, mamuzom*” – így az utód. S ha igaz, hogy az utód élesíti figyelmünket az előd észrevétlenül maradt hangsúlyaira, úgy azt is elmondhatjuk: az eredetvers segít pontosabban bemérni a mai vers indítékait, szerényebb érzelmi sávjait, léttapasztalatát. Azt is hadd mondjuk meg: ez a vers is megérint, figyelmeztet, lesújt, éppen monoton bölcsességével, kiégetten csapongó, zúsfoltan parcellázott indulataival. Lackfi tán pontosan ezt kívánja kifejezni: a huszonegyedik századi lét alacsonyrendűségét, fojtogatott hétköznapiságát, az emberi fásultságot és a magánéletbe visszazorult, gépiesen araszoló egyed sodródását. Ebben a versben mintha arról volna szó: sokféle jelentés vesz körül bennünket, de semminek nincs többé jelentősége. Isten létét itt csak az imakönyv tudja jelezni (Kosztolányinál még szinte közvetett Isten-bizonyítékkal indul a jeremiáda: „*Van már kenyerem, borom is van*”), a gyerekek „*fura kincsek, négy szösi fej*”, a bor és a Guinness közt semmi különbség, s a heverő hiába „*dupla személyes*” – mindehhez hiányzik a hit, még ha hallja is a költő a „*másvilági*” hívást. A felsorolás itt, a LAVINA-DAL-ban egyrészt az azonosulás igényét sugallja, másrészt – hosszával – arra a képtelenségre utal, amely megfosztja az embert attól az esélytől, hogy létét valamely megalapozott vonatkozási rendbe ágyazhassa. Ha így tekintem a verset, akkor nem hiányolom a drámai felfejlesztést – tudom: a világ dolgainak, a takaréklágon szervezett magánéletnek, a téteket nélkülöző bonyodalmaknak hűvös rögzítéséről van itt szó, higgadt illeszkedésről. S ennek ábrázolásához elegendő is ennyi igyekezet.

A kötet – a nyitó- és záróvers két különálló pillére között – hat nagyobb ciklusra bomlik. Amint a két sarokvers (LAVINA-DAL, MENTEM ELÉBB) szorosan közrefogja az egész könyvet, úgy övezi az első két (DOLGOK SÚLYA, MAGÁNTERÜLET) és utolsó két (HÚSSZOBROK, TANULSÁGOK) ciklus a közbül elhelyezett két játékos, zömmel kötött formájú, dalszerűen csendülő darabokat felvonultató csoportot (DÚDOLÓK, HOZOTT ANYAG). A könyv első és utolsó felében a Lackfi-vers egyik típusát látjuk: csaknem szabados, közbeszédi fordulatokkal építkező, egy-egy eszmei belátás köré sűrített, egyenletesen redőzött, síkszerű szövegtesteket. A vers többnyire valamely munkában, az anyaggal vagy

természettel folytatott viaskodásban-ölekezésben, a hétköznapi sürgés-forgásban szerzett élményt dolgoz ki, próbál mélyebb összefüggések fényébe állítani. Itt is a barkácsoló, erdőkbe kiránduló, háza tája körül forgoló, a kúria gondjait emlegető pater familias látható az előtérben, aki a dolgok szenttelen vetődéseit szemlélgetve, a rendszeresen szerveződő napok nyergéből terelgeti övéinek nyáját. Gyakran felbukkannak a különböző anyagcseré-folyamatok jelei, szemét, kuka, ürülék, konzervdoboz. Itt mégsem egyoldalúan a pusztulás mementóiról, az elmúlás felkiáltójeleiről, a hanyatlás jegyeiről van szó, hanem éppen azokról az apró örömről, derűs megfigyelésekről, életjelekről, amelyeket az „*elévülés*” közben szerezhet meg az ember. Ha egy konzervdoboz gurul a szövegbe, Lackfi azt mondja: „*meleből mi kanalaztuk / ki a lényegét*” (EGY ÁTLAGOS HÉT); ha egy birkabogyó gőzeit szaglintjuk: „*S mondd, mi talán nem a valóság / elhullajtott ürülete köré / építjük a versnek / különös enciánját?*” (ENGLÁN); ha két „*üres és koszos orvosi gumikesztyű*” roppen felénk, menten megbizonyosodhatunk: „*örvitzék a kihűlt kézmozdulatok / hangsúlyát az ujjak domborzatát*” (NEM SZABAD VERS). E mindennapi meghökkenések taglalásában Lackfinál tüzetesebb krónikást ritkán találunk. Költeményeinek élvezetes rétegeit ezek a mikroszkopikus, valódi anyagismeretre valló, tárgyyszerű ténycsoportok tartalmazzák. Az aggály, akadozás és gátlás nélkül felsorakoztatott, pontos szavak a költő dolgokkal szembeni rokonszenvét, emberies mértékrendjét bizonyítják. Mondanom sem kell, a tárgyak itt híg hétköznapijaink eszközei, nem formás egyéniségek, szépségörző tanúk vagy feledhetetlen díszletek. Mégis: e mulandó, kérész-életű, eleve hamari halálra ítélt környezet a maga ideiglenes körtáncával, néma szürkeségével felidézi a cseppenként elcsorgó időt, s földi létünk rövidségére, ideiglenességére emlékeztet. Az egyik költemény bámulatos frissességgel veszi szerbe-számba napjaink e hullékony, szolgálatkész közkatonaít (ANYAG, MŰ):

„*Nekiünk, unokáknak már egy kajlára lenagyolt sótartó, padlizsánvágó bárd, ruszlikusan rücskös kerámiatál, jó formájú mézcsurgató vagy szövött nyers vászon látványa, tapintása örömet szerez*”

Fontos itt, egyfajta érzékmegnyitó hatású ez az „örömet szerez”. Lackfi egész költészetét át-ítatja az állhatatos hedonizmus, e világi credo, ez a tavaszokra összpontosító, nyíltan gyönyörködő szemlélet. Művészetének ez a vonása azért is érdekes, mert Lackfi amúgy szemlátomást valamiféle hagyományos katolicizmusnak adózik. Csakhogy ez a katolicizmus korántsem aszketikus jellegű, nem a teológiai gondolkodás nagy ellentmondásaival birkózó vagy az Isten-eszmével viaskodó: Lackfi érdeklődésének középpontjában a teremtés témérek érzéki szépsége áll, s a keresztény képzetkör egyes elemei az ő szemében csupán kommentárok, érzéki meghosszabbítások, lírai határpóznák a gyönyörszerzés lenyűgöző stádiumaiban. Majdnem optimista, ritkán kételkedő, a megrendülés veszélyeit kerülő költői magatartás ez, amely nem keresi az elkötelezettséggel, tehát következményekkel járó érintkezést a „nagy dolgokkal”, s igyekszik bekeríteni magának azokat a szellemi-lelki négyzetmétereket, ahol lelkiismeret-furdalás nélkül kifejlesztheti zárványainak harmóniáit. De azt is mondhatnám: mivel figyelme csaknem egyenrangúvá avatja a kis és nagy dolgokat, nem veszti el egyensúlyát sem a fizikumban, sem a metafizikumban.

A baudelaire-i Romlás hátán virágot szedő gesztusrend Lackfi verseit úgy szövi át, hogy sokszor a kétes vagy közönséges helyzeteket összefüggésbe hozza valamely teremtő vagy gyümölcsöző képzettel. Ami furcsa és szokatlan, azt gyöngéddé és megnyugtatóvá avatja. Ha a paplan alatt melengedett elgémberedett lábujjakról esik szó, a vers így zárul: „*két körmösziromú virág*”; ha a talajmintát gyűjtő geológusról, aki – miután összeroppantja a csillámat – ráhökken, hogy a kristály egy darab birkabogyó körül csapódott ki, a szöveg végül a „*vers különös enciánjáról*” beszél (erre még visszatérek); ha az elején a „*költészet fagyos és elnépteledett nudista-strandját*” látjuk, a végén „*a nagy ragyogó strand-labda, a Nap*” ragyog ránk.

Megütközve olvassam a KÖRMÖNFONT MADRIGÁL-t. A háromszekaszos költeményben egy „lantos” vall szerelme: szemlátomást azt óhajtja kifejezni, hogy az imádott lényt még undorító életfunkciói közben is szereti. Rendben. „*Bélgázát is... úgy szagolja, / Mintha csak ábrát szimatolna.*” Persze a vers nem érzékelteti, csupán hajtogatja a feltétlen szerelmet, s ezzel, a tónus megválasztásával, az ironikus kolorit erőltet-

sével, kamaszos vigyorával érzelmi holtterbe, vakvágányra tereli a szöveget. A harmadik szakasz aztán – kissé színpadiasan, egy voyeur kandiságával, egy hím felsőbbrendűségével, rejtejt erőszakmániájával – így fogadkozik:

„*Sőt, ha kitolnák két szemét még,
Hajára fognák a borotvát,
Ragya verné ordasra képét,
S katonák ropogatnák csontját,
Gyakván öt sorra lucskos ágyán,
Igen: még akkor is imádnám,
Ha minden sejtjét kicserélnék.*”

Nem. Ezt nem. A trubadúr nem – önmagát cserébe odavetve – megszabadítani akarja kedvesét a veszélyből. Nem az ocsmányságból kicsókolni, magához ölelni. Hanem meggyalázásán, kínjain élvezkedni. Miért veti oda – akár csak gondolatban is – képzelt kedvesét e képzelt kegyetlenségeknek? Miért vállalja ő is a divatos, szadista szerepjáték álarcát? Szerelmenek tekintené ezt bármely nő a világon? Talán érdekesebb és megrázóbb volna azt az érzelmi helyzetet ábrázolni, amely egy ilyen eseménysor után keletkezik a költőben. Csakugyan, szerelmi versként hat ránk ez a férfi-fantázia? Mindenesetre számomra ez a mű: kisiklás.

De hagyjuk a kisiklásokat. A költemények többségének érzelmi görbéje kissé hasonlít az Illyés-versek mosolygó, füstökből kikerekedő csakazértis-derűjére. A szövegekben: könnyed lebegés, rokokó aggálytalanság, egy közvetlenül látható, a csalogány közérthetőségével szólamló személyiség. A versek sorban fel-fel-villantják ennek a célok középsávjában iparkodó alanynak egyik-másik vonását, de alig beszélnek a lélek csakis „mindenkinek elmondható” titkairól, mélyebb adottságairól. Ez a versfigura egyébként nem ellenszenves, intellektusát nem dőfi dárdaként a kozmosz kifürkészhetetlen anyagába, nem váj külön járatokat lelkiismeretének vagy érzelmeinek masszívumában, és szellemi attitűdjét nem erőszakos költői magándialektusban közli a világgal. Sőt ecsetkezése helyenként egyenesen laza, henye, s itt-ott röstelkedés nélkül fedetlenül hagyja a szöveg csiszolatlan felületeit. Nyilván valamilyen hamisan értelmezett könnyedség értelmében csúsztat verseibe efféle lapos köznyelvi sablonokat: „*Talajmintát vettek az erdőn, szóval / éppén tették a dolgukat a geológ-*

gusok” (ENCIÁN). Ugyanitt: „Szedtek belőle jócskán... a jónép vette, vitte / akár a cukrot.” A vers végén pedig egy kidolgozatlan kép fogad: „S mondd, mi talán nem a valóság / elhullajtott ürüléke köré / építjük a versnek / különös enciánját?” Lehet az encián – a virágot vagy a színt – építeni? Az encián nem kristályfajta, akkor sem, ha a kristály enciánkék. Vagy a GOMBÁSZOKNAK VALÓ című versben: „mondanom se kell”, „mind rettentően belekesedett”, „az út olyan nagy fák közé futott be”, „hogymért pont itt”, „már igazán nincs szükség semmi másra” stb., sorolhatnám. Nem, semmi kifogásom az ellen, ha a költő – és éppen egy kiváló formaművész, egy poeta doctus – a közbeszéd törmelékes elemeivel dústítja szövegeit, lazítja a rímet, az epika felé hajlítja a lírai tónust. Itt azonban nem erről van szó. Itt nem *egy világból kifele* beszél – e világ benső arányainak megfelelően – egy vigyázatos lírai alak, hanem egy még meg nem gyűjtött tűzhely felé hordja gyűlékony anyagait. A költő nem szívesen hagyja munkáit az asztalfiókban, s az egyes versek szervességi foka is megerősíti azt a feltevést, hogy a még csak készülődő, érdekesen gömbölyödő, de ki nem teljesedett darabok is a nyilvánosság elé verekedtek magukat.

A kötet két középső ciklusában hullámzó erejű, zárt formákban hangzanak fel azok a motívumok, amelyeket a pillerciklusok oldott, szertelen stílusban már megpendítettek. A kötött forma, amely általában a hiteles, nagy mondandók tárolására hivatott, Lackfinál is külön magaslattal nyit meg: nem egy téma köré kristályosítja a vers tartalmait, hanem egy téma köré szór különböző, de rokonítható képzeteket. Látomásai süvitenek, mintha át-átlépné ihletének egy-egy létrafokát, mint ha hármásával venné a lépcsőket – bár nem épületté emeli, de magas kazalba gyűjti ideáit. A DÚDOLOK-ciklus első darabja például, az EGYDAL, az örök emberi támaszkeresés, az *ugyanahhoz* való visszatérés szép himnusza, az Egyetlen apoteózisa. Ez az Egyetlen lehet egy nő, egy tájrészlet, egy házeresz, egy költemény, egy barát. Az ember lepergeti, végül kirekeszti magából a csábító, káprázatos sokszínű világot, és egyetlen ösvényen véli megtalálni összes kincsét.

„Hisz szertehord a sok, de sokszoroz az egy...
Az egybe visszanosz, mint fordított növény,

*Mely zárja szárnyait, s megül saját tövén.
Beszippant távoli középpont, fénygolyóbis,
Batyudban mint kötél, felgöngyölve az út is.”*

Ennek a nagyszerűen meg-meglendülő versnek azonban nincsen csúcspontja, nincs itt sem katarzis. Ebben a két ciklusban is látjuk – amolyan vidám, ironikusan forgatott kaleidoszkópban – a pusztuló kisvilág nyüzsgését (NYÁRI VILLAMOS), a panaszos egyed melankolikus indulatait (AJDAL), a létre rácsodálkozó lírai könnyűlovas mosolyát (KINÉZŐ) s általában a könnyen dalra gyulladó ihlet finom kis lángnyelveit. Lackfi itt elemében van: roppant virtuozitással idézi meg a sokrétű dalformákat, a trubadúrok formavilágát vagy akár a chansonok pillekönnyű vonalvezetését, tárgy nélküli habzását, sőt vaskosságát. Ez a költészet egyébként is fázik a tömény stílustól, tartózkodik attól, hogy a lét égető alapkérdéseiről titkokat teregessen ki. A hang megbicsaklik ott, ahol éppen megragadna vagy elmélyítene egy témát: a megérintés mozdulata után rögtön megrebben, körvonala elmosódik, nem hurkolódik rá a tárgyra. Olyan költői alkatra vall, amely meglegezik azzal, amit egy tárgyról egyszerű, futó rápillantás után közölni tud. Itt, a kötött formában azonban ez a technika alkalmasként bizonyul arra, hogy kiszajtoljon a nyelvből egy-egy mesterdarabot (ÜTSZÉLI BALLADA, JÉGESŐ, HIDEGRONT).

Lackfi János kötete, összességében, egy nagy tehetség, egy kiváló formaművész, egy hanyagságra hajlamos alkat, egy higanyképzeletű akvarellista műve. Szavai jelentős költészet felé mutatnak. Ha ritkítja léptei számát, hamar oda is ér.

Báthori Csaba

„TUDD MEG MAGAD”

*Falcsik Mari: Sanzon nehéz időkben
Magvető, 2004. 83 oldal, 1490 Ft*

Falcsik Mari egyszerre sokféle hangon szólal meg, sokféle tónust kipróbál ebben az első kötetében, mire (a kötet legerősebb verseiben) megtalálja a maga autentikus hangját. ALTATÓ

című versében írja (ha nem is a versírásról, de az igazi Falcsik Mari-hangon): „ismerem magam tudom mit beszélek” – bizonyos verseivel azonban kihívja a hatások vizsgálatát. A kötet első ciklusában gyakori az irodalmi utalás („csak posta én is”, „minden kis halálad”, „a fű kinő utánunk”, „midőn ezt írtam”) – ami magában nem hatás, hanem gesztus, olyasmi, mint amikor magánbeszélgetésben idézünk verssorokat, önkényesen, személyes ügyeink megvilágítása érdekében kisajátítva azt, amit amúgy is a sajátunknak érzünk. Csakhogy a versben nagyobb tétje van az ilyen gesztusnak: az idézet lehúztatja a verset, mintha az ember a Holdat akasztaná a karácsonyfára. Amit Falcsik Mari József Attilától *tanult*, az már a sajátja, ott van remek leíró verseiben, megidézhető versformáiban.

Falcsik Mari szívesen stilizál, a SHAKESPEARE-NAPTÁR színező elemeit a magyar Shakespearefordítások dalaiból meríti, haszonnal. Mikor a ZÖLDSÉGESNÉ, NEGYVEN FELÉ-t írja, a Rakovszky Zsuzsa-féle szerepverset próbálja magára, ezen a hangon is meg tud szólalni. (Bár úgy érzem, mindkettő másutt térül meg költészetében.) Mivel a nyelv különféle szintjeire figyel, átveszi a posztmodern egy-két műanyag szavát is („egyszóval nagyreál van”, „fullextárs mezőny”, „globálmalom”). Ez nyilván ízlésbeli kérdés: nekem ez a nyelvi divat nincs ínyemre. Mikor viszont a „fellazul – nagy Pazi” rímet leírja, valószínűleg nem veszi észre, hogy az ilyen rímvicc egyszerű, és Várady Szabolcsé a copyright.

Talán az UTÁZÁS az a vers, ahol kár a (szándéktalan) hatáselemért. Ez a tiszta, szomorú sanzon az érzelmeik crescendója. „Bízató”, „szelíd” jelzőkkel indul, később már „jó erő” hajtja a vágyat – „akárha fontos tárgyát / feledtem volna nálad / egyetlen drága holmit / mi nélkülözhetetlen”. És ekkor – szinte a fokozás követeli, hogy valami még erősebb következzen: „égboltnyi árvaságban / kicsinyke lombtalan fák / ... / torlódnak botladozva” – hirtelen Pilinszky APOKRIF-je emelkedik a versemlékezet előterébe – lélektani szempontból érthetően, de mégis túl nagy súllyal, ügyetlenül.

Am a stilizálás, az utánaéneklés tökéletesen a helyére kerül a nagy fejedelmet magához csábító Báthory Anna szenvedélyes szerepversében. Falcsik Mari megteremti hozzá az archaizált nyelvet:

„*jer még hajnaltul visszalépjél édes Atyám-Fejedelmem
nagy kezeddal hadd még kicsint hitvány magamat
elfedeznem
két tenyered domborítsad ne hagyjál éngem
vértézellen
simítsad óvó paisomképpen forró cipőcska hasamra
ahová gondolnod se – s még hogy bújnod simúlnod!
– szabadna
ahonnan gyönyörhes szerelmünk még reménnyel
megszülelhet
ha Nagyságod élet engem s hamarost mégés nem ölet
meg”*

(ANNA UTOLSÓ LEVELE A FEJEDELEMHEZ)

Ha figyelmesen olvassuk a szöveget, észrevehetjük, hogy helyenként elvész az ó-íz, és helyébe a mai nyelvhasználat lép: „szűrös arcod nyoma visszalüktet”, „a szent hidegség... kemény és tiszta ágyán maga fölkennt boldogtalanságod”. Mi történik itt? A költő kifogy a stíluseszközökből? Nem valószínű. Sokkal inkább: ravasz tektonikával rejti és hozza felszínre egy – szerepversnél személyesebb – szenvedély szólamát. Persze azonnal vissza is rejti: az előbbi ágy „az esküsz égtől megáldott” és csak azután „kemény és tiszta”. Ha valakinek ilyen erejű, kitartott lendülete van egyetlen versben, akkor nem kell félténi, hogy nem talál saját utat.

Falcsik Mari erős hangulatteremtő készséggel rendelkezik, akkor is, ha valóban csak leír, például a kályha és a kutya egymásra vetülő conceitjében felidéz egy emléket:

„*olyan kályhánk volt mint egy kis kövér kutya
és úgy is kellett gondoskodni róla
peckes kis ajtaját éhesen nyitotta
egy tömjük újsággal hordóhasát
boltíves kézzel védttük a gyufa lángját
egymásnak hajolva lestük megfogant-e
éjjel meg riadva bámultuk hogy izzik
nyitott rostélyból rőt árnyék vetült”*

(GYEREKSZOBA)

Akkor is, ha a jelent nézi, mint gazdag vízpartos verseiben (TÁJKÉP UTOLJÁRA, EZT ELVISEM) vagy éppen vonatablakból – bár lehet, hogy SZOCIOGRÁF című versét utólag írja meg, amire a távolságtartó-ironikus cím és a provokatív kezdő sor is figyelmeztet: „*ím a vershelyzet: vonatút sötét van*”; továbbá nagyon jó ritmusér-

zék kell a vonat jambikus kattogása fölött (tadamm-ta-damm) szapphói strófát hallani (tam-ti-tam-tam-tam-ti-ti-tam-ti-tam-tam). Bár nem lehetetlen. A „puszta” leírás elárulja a költő empátiáját:

*„állomás: oldalt meredély zuhan le
lenn az árokban zavaros kis udvar
ócskavas-dombok közepén a kunyhó
s benne az ember*

*lakja elszántan kimeszel nyaranta
meg se szárad még a falak fehérje
már a füsttől mit idezőr a kémény
újra beszűrkül”*

(SZOCIOGRÁF)

A hőerőmű sárkányként szemléli birtokát, a szegénység pedig mint az ártéri pangó víz: lecsapolhatatlan. Ez az, amit Falcsik Mari (képpen, érdeklődésben és érzékenységben) József Attilától eszajátít.

Különösen akkor erős az atmoszférateremtés, ha a múlt vagy a jelen valóságát felváltja a jövő sejtelve, a vágyott nyugalom, és besugározza a szerelem féltése, a MI LESZ A SZEXSZEL? kérdése:

*„lesz-e megnyugvás enyhülő fátum lesz-e
lesz-e ház terasz vörösbőr naplemente
nagy társaságban békülékeny este
szelíden száll-e hangoktól zsongó kertre”*

– eleinte nem tudjuk, mikorra vonatkozik a kérdés: a közeljövőre-e (noha „ház” nyilván nem a semmiből „lesz”) vagy egy adott, alkalmi pillanatra:

*„hol a vénülő kerti székek
hátát recscentve feszítő vendégek
emlék könnyű füstjét fűjják a tinta égre
s lesz-e majd csönd ha elszéledtek végre”*

A versben három időhatározói mondat segít tájékozódni: „ha elszéledtek végre”, „mikor testedhez ismét megérkezem” és végül „ha végképp öregség kútjába estünk”. Nehéz eldönteni, hogy egyre későbbi idősíkok ezek vagy változatok ugyanarra a „majd akkor”-ra. A jelentől mindenesetre távol esnek. Nagyon érdekes, hogy a vers provokatív címe keltette várakozás után (MI LESZ A SZEXSZEL?) a szövegben ezeket a szelídebb sorokat olvassuk:

*„s lesz-e még ágy mi nem csikorgó tagjainkat gyöttri
de benne testünk ringása könnyeden lebeg
meglesz-e még az íves szép vonal a csípő fölötti
amivel most ajándékozom meg kezéd –”*

Mi lehet az oka ennek az ellentétnek? A később adott cím eltávolító (biztonságosnak szánt) mozdulata (mint a SZOCIOGRÁF címe)? Vagy ellenkezőleg: a nyugtalanító kérdés maga provokálta a költőt a versre, amely az elképzelt békével megnyugvást, kompromisszumot kínál a tépelődésnek? A szöveg így folytatódik:

*„ha végképp öregség kútjába estünk
alabástrom elefántcsont vagy sárga márvány lesz
testünk
mit látunk majd az ágyban izzadtan egymásra
lesve
vajon miféle anyagból van két szép öreg szerelmes
ember teste”*

(MI LESZ A SZEXSZEL?)

Persze olyan megnyugvást, amelyet egy kérdés adhat. De mégiscsak többet, mert az öregséget nem valami riasztó dekompozíciónak látja (más versében, például az ÖREGEK-ben sem), hanem – előbb a fakó színű kövek-csontok képzetével, később a melléknevek halmozásával és az utolsó verssorok ráerős megnyújtásával – addig formálja a verset, míg a lélek békéje ad választ a test kérdésére.

A szenvedélyen és a kontempláción kívül Falcsik Mari hajlik a játékra is, például az ALVÓ EURÓPÁ-ban, ahol „horkol az Aru a nagy nőcsábász – édes az álma / gyűjti a himport holnapi újabb csábmosolyára / ajzani Nő tudatát / higgye a talmi csodát”. – Ideális hivatkozási alap a „női vers” kutatóinak, nemcsak a Nő emlegetése, hanem a vers nyelve miatt is:

*„míg fiatal pár álmodik új bútort a szobába
alszik a sok-sok bútor a fitt Ikeába
köztük a sárga a kék
isteni kis kanapé”*

A költő játékos iróniával kever némi nőies affektáltságot („isteni kis”) a vágyképbe, mint ha csak az előbb idézett strófát akarná igazolni. (Csak az aposztrófot érzem fölöslegesnek, mert a kötet amúgy is elhagyja a központozást, másrészt a beszélt nyelv ilyen.)

A játékos gesztus összefér a komoly verssel is:

MEMENTO

Marcinak

*temető padján a holdat bámulom
a holtak már rám-rámköszönnek
nemrég azt hittem még nincs ilyen klubom
pedig már gyűlnek egyre szebb a számuk
agyam is rég kinyílt a csöndnek
mi megrekedve ittmaradt utánuk
s képemre rétegezve tünt időket
megérlel majd a jó közönynek
mely alkalmassá tesz követnem őket*

Ezek a holtak inkább idegenek, „megrekedt csön-
det” hagynak hátra, nem hiányt (ezért is indo-

kolt ez a fajta játék, a „klub”, amelyhez ha vo-
nakodva is, de hozzátartozunk mindannyian,
halandók), ugyanakkor rezignáltan megis-
mertetnek a magunk halálát megelőző „jó kö-
zönnyel”. A kötetben a vers szemközti párjában
(Jogos) egy feltehetően fiatal halott a hoz-
zá intézett kérdésre annyit felel: „Tudd meg
magad.”

Falcsik Mari sokféle tónusából hozzám ép-
pen ez a tömör, tűnődő, kissé frivol (máskor
meg erőteljes és szenvedélyes) hang áll a leg-
közelebb, illetve ezeket érzem a költő igazi
hangjának.

Mesterházi Mónika

A folyóirat a Nemzeti Kulturális Örökség
Minisztériuma,

a Nemzeti Kulturális Alapprogram
és a Szerencsejáték Rt.
támogatásával jelenik meg

